

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

**ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ**

Випуск № 1–2 (34–35)

**м. Київ
2022**

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1–2 (34–35) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний ком-
плекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2022. – 154 с.**

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор),

О.М. Майборода, П. Махцевіч (Польща),

І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор),

О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик, І.В. Шумахер (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 2 від 11 серпня 2022 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 4 від 30 червня 2022 р.

© Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Меморіальний комплекс

© Автори статей

ЗМІСТ

ГРАНІ ВІЙНИ

Світлана ДЕМЧЕНКО

ЖІНОЧІ ЕГОДОКУМЕНТИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ) 5

Олександр ПАСТЕРНАК

НАЦИСТСЬКИЙ ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
В МУЗЕЙНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ 31

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Микола МИХАЛЕВИЧ

СИДІР АНТОНЮК «КУЗЬМЕНКО» – КОМАНДИР БОЇВКИ «ПРИРЕЧЕНИХ» 63

ВИВЕЗЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

Інеса ТАТІЇВСЬКА

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА ЯК КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
ТА ПРАВО НА ЇХ ВИВЕЗЕННЯ ЗА МЕЖІ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ 79

ОСОБЛИВОСТІ ПОВОЄННОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

Тетяна ЮРОВА

ВАРІАТИВНІСТЬ ЗАХОДІВ КУЛЬТУРОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО
СУПРОВОДУ НЕМЕДИКАМЕНТОЗНОГО ЛІКУВАННЯ
ФАНТОМНОГО БОЛЮ В АМПУТОВАНИХ КІНЦІВКАХ БІЙЦІВ АТО/ООС 88

НАУКА В МУЗЕЇ

Наталія ГАМАРНИК

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЄКТ
«РОДИННА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ». ПІДСУМКИ 2021 р. 100

Тетяна СТІХАРСЬКА

ПАМ'ЯТТЄВІ НАРАТИВИ. ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ВИМІР НА ТЛІ ПОДІЙ 109

Наталія ФІЛАТОВА, Віта КОНІНА

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНА ДОВІДКА З УСТАНОВЛЕННЯ
ДОЛЬ ПОЛЕГЛИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВИЯВЛЕННЯ
ДОКУМЕНТІВ ПРО ЗАГИБЕЛЬ ЗА 2021 р. 125

МУЗЕЙНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО**Володимир ТРЕТЯК**

МУЗЕЙНЕ ЗБРАННЯ ЯК ПОТЕНЦІЙНИЙ ДЖЕРЕЛЬНИЙ КЕЙС ДО
МОДЕРНОЇ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 138

Ярослава ПАСІЧКО

ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ
МАТЕРІАЛІВ РОЗФОРМОВАНОГО МУЗЕЮ «ПАГОРЬ СЛАВИ» 147

НАШІ АВТОРИ 153

ГРАНІ ВІЙНИ

УДК 94-055.2(477)“1939/1945”(093.3)+069.8

© *Світлана ДЕМЧЕНКО*

ЖІНОЧІ ЕГОДОКУМЕНТИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ)

Здійснено огляд жіночого епістолярю фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні, проаналізовано різні аспекти воєнного досвіду в житті жінок, вплив війни на пам'ять та ідентичність.

Ключові слова: *Національний музей історії України у Другій світовій війні, жінка, листи, щоденники, спогади, пам'ять.*

Військова справа теоретично завжди залишалася чоловічим простором. Проте жодне військове протистояння впродовж століть не обходилося без участі жінок. Вони по-різному переживали війну й у різний спосіб були до неї залучені. Будь-який збройний конфлікт зачіпав інтереси жінок, впливав на їхнє життя, змушував пристосовуватися чи протидіяти різним формам насильства, які стали невід'ємною частиною повсякдення, шукати різні стратегії і тактики виживання. Інколи надзвичайні обставини війни відкривали жінкам нові можливості для самореалізації і перетворювали їх на справжніх героїнь, бо взяти зброю до рук змушувала сувора необхідність, бажання власноруч захистити рідний дім від ворога, який створив смертельну небезпеку для дітей, родини, землі.

Українське жіноцтво виявило себе рішучим прихильником державницької ідеї під час Першої світової війни, записуючись у добровольці Легіону Українських січових стрільців. Сотні жіночих імен відкриває літопис ОУН та УПА, засвідчуючи самопожертву українок в ім'я національної ідеї. Під час Другої світової війни завдяки потужній пропаганді в СРСР відбулася мілітаризація цілого покоління молодих жінок, і військова служба стала нормальним виміром емансипованої радянської жіночності. Жінки активно брали участь у підпіллі та партизанському русі. Тягар Другої світової вони несли і в тилу, взявши на себе безліч «суто чоловічих» спеціальностей: стали за верстат, сіли за кермо трактора, освоїли професію металурга тощо. Жінки були примусовими працівниками на території Третього райху, військовополоненими та в'язнями концтаборів, жертвами Голокосту... На українських теренах, які пережили нацистську

окупацію, сукупно представлені практично всі ці ролі, виконувані жінками в роки війни.

У радянській пропаганді вивчення ролі та внеску жінок під час Другої світової війни цілком вкладалось у схему героїчного нарративу про Велику Вітчизняну війну й полягало переважно в уславленні ратних і трудових подвигів радянських жінок, залишаючи поза науковим та суспільним дискурсом долю великих груп жіноцтва з інакшим воєнним досвідом [21, 10].

Представити широкому загалові жіночий досвід війни з його замовчуваними сторінками, спробувала в середині 1980-х рр. білоруська письменниця Світлана Алексієвич, опублікувавши спогади червоноармійок [1]. Але тоді авторці не відразу вдалося донести до читача духовний світ жінок, які виживали в нелюдських умовах війни: «Уже протягом двох років мені відмовляють видавництва. Мовчать журнали. Вирок завжди той самий: занадто страшна війна. Багато жахіття. Натуралізму. Немає провідної і керівної ролі Комуністичної партії. Словом, не та війна... Яка ж вона – та? З генералами і мудрим генералісимумом? Без крові і вошей? З героями і подвигами... Історію війни підмінили історією перемоги» [2, 23].

Сьогодні в українській історіографії значна увага приділяється гендерним аспектам Другої світової війни. Важливим доробком у боротьбі з ідеологічними міфами та пропагандистськими штампами висвітлення історії Другої світової війни стала низка видань вітчизняних учених О. Кісь, О. Стяжкіної та ін. [22; 23; 27; 72; 73]. Свої аналітичні погляди сучасні історики викладають у контексті великого часового зрізу, і безцінним джерелом заповнення прогалин в історії жінок на війні є їхні листи, щоденники, автобіографії, усні спогади, аудіоголоси.

Епістолярна колекція Меморіального комплексу – це близько 10 тис. одиниць, чверть її становлять жіночі документи особового походження. Понад 1200 персональних жіночих комплексів налічує фондозбірня, і майже кожен третій містить той чи інший еґодокумент¹. Неоціненна скарбівня жіночих документів зібрана протягом десятиліть у різних регіонах країни. Більшість їх – безпосередньо з окопів та з перших повоєнних років. Вони наповнені емоціями, буденною «речовинністю» фронтових умов, задимленим запахом самого фронту зі смертю й кров'ю, щохвилиною небезпекою та страхом. Листи й фронтові щоденники написані переважно 17–25-річними дівчатами та жінками, які вперше покинули батьківську домівку, а дехто вже й власну родину, добровільно опинившись у надзвичайних обставинах. Різні за соціальним походженням, освітою і сімейним станом, вони воювали, зазнавали поранень і каліцтва, зникали безвісти, потрапляли в полон та гинули.

¹ Автором неологізму вважається історик, професор Амстердамського університету Жак Прессер, який стверджував, що еґодокументи – це «ті історичні джерела, в яких дослідник стикається з “я” як таким, що одночасно пише і є присутнім у тексті суб'єктом опису». Він запропонував використовувати цей термін, щоб об'єднати різні тексти: автобіографії, мемуари, листи, щоденники.

Частина еґодокументів, а це переважно усні й писемні спогади учасниць та очевидців Другої світової війни, записана в 1980–2000-х рр. Із них перед нами постає дещо інший образ жінки-воїна. Ці спогади контрастують із воєнними та повоєнними офіційними дискурсами, що десятиліттями закарбовувались у пропаганді й політиці пам'яті.

Жіночі еґодокументи широко представлені в експозиції Музею, презентуються на численних виставках, використовуються під час проведення науково-просвітницьких заходів, є предметом досліджень музейних науковців. Саме там, у затертих папірцях, у теплому людському голосі, в живому відображенні минулого, приховані первозданна радість і оголений непереборний трагізм життя. Із цих першоджерел можна дізнатися, що самі жінки думають про своє перебування на фронті, у тилу, в умовах окупації, полону чи титанічної праці на чужині. Якими мотивами вони керувалися і як цей особистий досвід вплинув на їхній світогляд. Звичайно, охопити весь масив жіночих документів особового походження, затезаврованих у фондовій колекції, неможливо. Основним завданням розвідки є дослідження її певної частини з метою показати розмаїтий жіночий досвід війни крізь призму індивідуальних голосів.

Для того щоб окреслити гендерні аспекти епістолярної репрезентації музейної колекції, необхідно насамперед виокремити домінуючі конструкти, простежити динаміку їхньої трансформації відповідно до певних ідеологічних настанов, систематизувати жіночі образи в окремі групи: фронтовички, партизанки, жінки в українському визвольному русі, жінки в тилу, жінки в окупації, оstarбайтерки, бранки концтаборів та ін.

Однією з тем, що належать до найбільш контрoверсійних і викликають найпомітніший інтерес, є участь жінок у бойових діях. Масштаби присутності радянських жінок у регулярному війську в часи Другої світової війни були безпрецедентними: за різними підрахунками, загалом близько 1 млн жінок служили в Червоній армії та перебували в партизанських загонах, і половина з них використовувала зброю, беручи безпосередню участь у бойових діях. У 1943 р. жінки становили до 8 % радянського війська [26, 21].

Передумови активної участі радянського жіноцтва у Другій світовій війні не лише в «типових» для жінок ролях медсестер чи санітарок, а й насамперед бійців (що можна вважати певним «радянським феноменом») слід шукати в гендерній політиці СРСР попередніх десятиліть. У зазначений період становлення та зміцнення радянської державності в соціальній сфері відбувалося під гаслом «нової» радянської людини й, зокрема, «нової» жінки [28, 61].

Унаслідок дії потужної радянської пропаганди відбулася мілітаризація цілого покоління молодих жінок: їхня гендерна ідентичність тепер включала військову службу як один із нормальних вимірів емансипованої радянської жіночності, місцем прояву якої може стати поле бою. Формуванню позитивної громадської думки про жінок в уніформі сприяла й радянська преса [28]. Газетні

публікації воєнного часу наголошували на патріотизмі й ненависті до окупантів як основних чинниках, що спонукали жінок брати до рук зброю.

У фронтових щоденниках і листах жінки відверто висловлюють своє ставлення до смерті й необхідності вбивати: «...Пишу тобі перед боєм. Ми знову йдемо вперед, на захід. Якби ти тільки знала, з яким бажанням, з якою приємною насолодою, що розливається по тілу, натискаєш курок на цього мерзотника. Німцем менше – перемога ближче... На війні як на війні. Ми в кожному бою будемо безстрашні і нещадні до ворога як і в першому...»; «...З новими силами пішли громити проклятого ворога. Нехай гадюка ще раз впевниться в нашій могутності...»; «...Німецькі загарбники хочуть зайняти наші священні кордони. Але це неможливо, тому що перемогу дістанемо ми... Для своєї батьківщини треба перебороти все...»; «...Таточку рідний, я закінчила курси снайпера і своєю рукою буду громити ненависних фріців, не жаліючи патронів...»; «... Рідна, якби ти мене зустріла, то не впізнала б. Я змужніла, порозумнішала, і ось уяви собі: я в шинелі, солдатських чоботях, з гвинтівкою в руках, разом з братами-бійцями йду вперед, розстрілюю противника. Я снайпер – гроза німців. Скоро повернуся з перемогою. Думала, що вже не побачимось, але поки жива...»; «...У розпал бою до окопу заплигнув фріц. Я йому ніж в спину. Це ж війна. Не я його, так він мене...» [40; 36; 48; 44; 51; 15].

Жінка-бійчиня ставала дедалі помітнішою на передовій, зростала її роль, і можна припустити, що разом із цим посилювалась інформаційна пропаганда. Яскравий зразок радянської агітки з жінкою як центральним образом – листівка, присвячена санінструктору Марії Байді [62]. Перша жінка-фронтовичка, яка удостоєна звання Героя Радянського Союзу, відзначилась у битві за м. Севастополь, визволивши з ворожого полону командира та кількох воїнів. Згодом сама опинилась у полоні й вижила в нацистських таборах: «...Нас завантажили у вагони й відправили в Славуту. По прибутті до Славути я дуже хворіла, бо була поранена, контужена й дуже слабка. Завдяки нашим медсестрам і лікарям, які перебували разом зі мною, мене виходили, але я залишалася слабкою. Десь глибокої осені в славутських лісах були розстріляні останні євреї, які працювали у швейних майстернях. Тому до табору приїхав польський пан набирати групу осіб, які вміють шити. Наші дівчата, щоб урятувати, записали мене до цієї групи. Нас 11 осіб привели в м. Славути й розмістили в якійсь кімнаті на соломі. Щоранку під охороною поліцаїв нас виводили на роботу до швейних майстерень, що були в Будинку піонерів. Оскільки я ще була дуже слабка і мені загрозувало повернення до табору, Ксенія Кареніна за відсутності наглядача робила мою роботу – в мене не було сил крутити швейну машинку. Завдяки їй я мала час набратися сил і змогла працювати на машинці...» [69].

На другому році війни дедалі більше жінок мали причини для особистої війни. Тягар болю від утрат рідних чи друзів на фронті породжував порив жіноцтва вступати до армії. Бажання помститися за загиблого чоловіка змусило

20-річну Маріонеллу Корольову залишити новонародженого сина на піклування матері й у 1942 р. одягнути військову форму. У листі до рідних: «...Дорогі мої! Чому від вас немає звісток? Я дуже переживаю. Мені здається, що у вас щось трапилось. Як мама, як її здоров'я? А Єжувка як? Дуже сумую за ним, страшенно хочу побачити сина. Інколи, у вільну хвилинку, піду бродити по лісу і думаю про вас. Чи не захворів часом Єжувка? Неспокійно мені на серці...» [49]. На день загибелі Маріонелла мала військове звання рядовий і посаду санінструктора 780-го стрілецького полку 214-ї стрілецької дивізії, брала участь у боях у районі м. Сталінград. Під час бою за висоту 56,8 вона винесла з поля бою 50 поранених бійців, а коли був убитий командир, підняла воїнів у атаку, перша ввірвалася у ворожий окоп, кількома кидками гранат убила 15 німецьких солдатів, була смертельно поранена. Доля Маріонелли Корольової стала достатньо показовою для радянської пропаганди, адже до війни дівчина здобула акторський досвід, знявшись у кількох художніх фільмах. Бажання помститися простежується і в листах командира мінометного взводу Октябрини Борисенко: «...Отримала листа від Іскри. Вона повідомила, що Гліб і Коля Гудок загинули. На мене це дуже подіяло. Я повинна помститись не лише за Гліба, а й за всіх моїх товаришів, які загинули...»; «...Мамочко, за мене не хвилюйся, як тільки розіб'ємо цих гадів, я повернуся і будемо жити разом. Я буду тобі постійно допомагати...» [34; 35]. 21-річна дівчина була тяжко поранена на Кавказі й померла в листопаді 1942 р. Мати отримала скупі рядки «похоронки», документа, що не був розрахований на сповіщення про загибель жінок. Саме тому звернення починається словами: «Ваш дочка...» [68].

Для бійчині морської піхоти Марії Педенко всі цілі й прагнення країни стали особистими, вона жила ними: «...Ми, дівчата в смугастих тільняшках, запевняємо вас, дорогі сестри, що відплатимо загарбникам за поневолені міста і села, за людей, які тиняються під парканами “чорніше чорної землі”, за Дніпр широкий, що бушує кров'ю, за Чернечу гору, за великого співця свободи Тараса Шевченка...» [16]. За роки війни молода вчителька разом зі своїм підрозділом пройшла Кавказ, Крим, усю Україну, Польщу, Угорщину та Чехословаччину. Не раз була поранена. Під час боїв вона була і солдатом, і десантником, і куховаркою, і просто співбесідницею. Її часто можна було побачити за приготуванням їжі або лагодженням одягу солдатів – це не були її обов'язки, але це було її прагнення. У фронтовому щоденнику Марії записані емоційні роздуми про відповідальність та боротьбу кожного на своєму «фронті»: «...Прибула в полк, комсоргом якого мене назначили... Робота запущена. Вся справа у лінії попереднього комсорга... Він був на окупованій території... і там був бездіяльним. З цим я змиритися не можу, адже мій брат, 1926 року народження, теж був в окупації, працював на заводі, але шкодив німцям скільки міг. За саботаж його відправили в концтабір, він втікав кілька разів, нарешті його піймали, прострелили ноги. Він прикинувся убитим. Врятував двох поранених червоноармійців, перемотавши їм рани своєю

білиною. Сестричку теж відправили в концтабір за те, що безперестанно вітала німців і замість “Хайль Гітлер” говорила “Геть Гітлер з України” або “Гад Гітлер”. Маму, 54-річну жінку, теж хотіли відправити на примусові роботи. Вона курила чай і стояла босими ногами на бетоні, аби її визнали не сповна розуму. Це самопожертва...» [81].

Загалом для покоління жінок-добровольців, які сформувалися, вирости й здобули освіту в радянській державі, можна назвати такі мотиви: проголошена радянською владою рівність жінок та чоловіків; радянський патріотизм як форма політичного, соціального та культурного досвіду; панівна в суспільстві “індустріальна романтика” і, як наслідок, захоплення новими видами техніки, зокрема літаками [78, 81].

Шлях Марії Доліної в авіацію наприкінці 1930-х рр. був схожий на десятки доль її ровесниць – радянських дівчат, яких приваблювала романтика польотів. Льотчиця згадувала про недружнє та скептичне ставлення до жінок-пілотів: «Тоді в льотні школи приймали лише один відсоток дівчат, дуже строго відбирали і відсіювали, бо не дуже серйозно ставились до нас. Але для цього були підстави. Про дівчат говорили, що вони приходять в аероклуб, щоб витратити пальне, нерви інструктору і знайти нареченого. Але я вирішила довести, що я не така, як всі. І все своє життя потім доводила, що зможу, витримаю, не злякаюсь» [28, 73; 21]. 19-річна Марія Доліна, з бідної багатодітної сім'ї, стала пілотом одного з найскладніших літаків Другої світової війни – важкого пікірувального бомбардувальника Пе-2. 587-й полк пікірувальних бомбардувальників, у складі якого відлітала війну командиром ланки та заступником командира ескадрильї, пройшов шлях від Волги, через Північний Кавказ, Білорусь та Прибалтику до Східної Пруссії. Льотна книжка Героя Радянського Союзу Марії Доліної – своєрідна історія вітчизняної жіночої військової авіації. Понад 200 бойових вильотів на По-2, згодом – 72 на пікірувальному бомбардувальнику Пе-2. За всю війну втрачено лише одну бойову машину, а рейд у червні 1943 р., коли до цілі тягнула на одному моторі й скинула на неї бомби, увійшов до історії війни як взірць ведення повітряного бою. Тоді зазнала контузії хребта, проте вважала цей день своїм другим днем народження. Останній бойовий виліт у льотній книжці датовано 8 травня 1945 р.

Спогади М. Доліної, записані наприкінці 1990-х рр., є цінним джерелом інформації не лише про сміливість льотчиць, а й про їхнє фронтове повсякдення, труднощі, біль і радість, з якими стикалися жінки на війні, про які не прийнято було говорити вголос: «Для чоловіків побуту не було, а жінці дуже важко, особливо в “жіночі дні”. Треба летіти, а тут біль. Але як би не було важко, намагалися і біль перебороти, і жінками залишатись, навіть за відсутності елементарних побутових умов і головного атрибуту жіночої краси – волосся. Воші – це страшна річ у полку, тому всі дівчата обрізали волосся. Для декого це була справжня трагедія... Пам'ятаю, як французькі льотчики здивовано нам говорили: “Пікірувальний

бомбардувальник – це абсолютно не жіночий літак!”. Начебто у нас для жінок робили літаки! Так само було і з формою. Взуття і форму для жінок ніхто не шив. Чоботи кирзові видавали як на доброго чолові’ягу. Найменші 40 розміру, а у нас ніжки 34–35. Хіба хто думав, що жінки на фронті носять чоловічі кальсони і штани-галіфе? От ми і намагались якось ожіночити цю форму. Нам хотілось додати в наше фронтове життя хоча б частинку рідного дому, якого нас позбавила війна...» [7]. Відчуття втрати жіночності стало однією з проблем, із якими зіткнулися жінки на фронті. Спочатку хотілось бути схожими на чоловіків, довести, що здатні воювати не гірше. Але думки – це одне, а жіноча природа – інше. В окопах мріяли про рідний дім, гарні сукні, черевички та квіти. Це стане часто повторюваним сюжетом у наративах про досвід жінки в армії: «...Немає нічого в житті, все якось відмерло, одерев’яніло. Ні кохання, ні почуттів. І це в 20 років... Іноді доходиш до такого стану, що в цю хвилину готовий померти... Серце неспокійне. Чи скоро ми станемо щасливі, чи скоро ми зможемо вільно дихати на повні груди? Як дивно складається життя і яке воно важке...»; «...Важко бути жінці одній в полку. Спимо гуртом в землянці, сушимо речі біля однієї грубки, чоботи і штани не за розміром... Коли вже закінчиться ця проклята війна? Так хочеться відпочити, сходити в театр або просто спокійно пройтись по вулиці. Жінка завжди залишається жінкою. Я б зробила манікюр, одягнула б сукню, гарні туфлі, до яких тепер, мабуть, ноги не влізуть, і так би пройшлася вулицею зі своїм чоловіком...»; «...Сьогодні випадково натрапила на галявину з фіалками. І це там, де розриваються бомби... Скільки було радості!»; «...Зараз ми знаходимось недалеко від Києва, в Пущі-Водиці. Влаштувались у землянках, спимо на койках, шкода, що немає простирадл, а то було б майже як вдома. Правда, спати доводиться одягненою, адже не в жіночому товаристві знаходжуся. Але то дрібниці...»; «...Нам побудували землянку... Ти не уявляєш, як це можна зробити в землі! Але вона не зовсім в землі, а наполовину... Створюємо собі затишок. У мене на столі великий букет квітів. Мої улюблені квіти! Я без квітів не можу. Їх тут багато навколо, і зелені багато, але я дуже хочу додому. Життя проходить, а я його не бачу. Подивлюсь у дзеркало, а в мене під очима стільки зморшок! Якби ти тільки знала, мамочко, як шкода себе... Як я хочу піти в кіно чи на танці... Нікого не боятися...» [80; 79; 54; 46; 38]. Авторка останніх рядків Лідія Дзядишева – телефоністка 352-го зенітно-артилерійського полку 8-ї окремої зенітно-артилерійської бригади Закавказького фронту ППО. Коли почалась війна, дівчині було лише 16 років, разом із родиною евакуйована з м. Запоріжжя до Кабардино-Балкарської АРСР, а вже в грудні 1942 р. добровільно вступила до Червоної армії. Фронтвий епістолярій юної Лідії налічує 118 листів. Хоч би про що писала дівчина (жіночі воєнні будні, втрати, смерть), вона завжди згадує про красу і квіти, вони були невикорінною часткою її існування на війні: «...Вчора була в одній із наших батарей. Там так красиво! Я так замилювалась, що на мить забула, що я солдат. Ліс, річка, багато зелені і великий кущ черемхи. Вона цвіте! Який аромат! Я нарвала величезний

букет, але до кімнати не донесла. Зустріла майора, він попросив гілочку, але ж якось незручно давати одну гілочку. Потім зайшла до наших чоловіків в кімнату, а до них начальники приїхали, то і їм по гілочці, і так майже увесь букет і роздала. Але мені не шкода...» [39].

Значний вплив на досвід жінок в армії мало те, як їх сприймали військові-чоловіки. Тривале перебування в чоловічому оточенні наражало жінок на небезпеку сексуальних домагань з боку командирів. Відверто на цю тему було не прийнято говорити, та поміж рядків читаємо: «...Я бачила сотні чоловіків, тисячі солдат і офіцерів, із зірками й орденами і без, людей із серцем, розумом, совістю і людей нахабних, грубіянів, тільки б зірвати з дівчини все. Чому б не пограти, як з лялькою. Але для мене вони всі були офіційні. Розмінювати своє життя так дешево не варто. По сьогодні я чиста й невинна. Я не втратила розум, не втратила свою дівочу гідність. Я вільний козак, незалежна і нічого не втратила. Любити треба всім серцем, а не ставати ганчіркою чи просто задоволенням для чоловіка...»; «...У мене багато чоловіків-друзів, але жити з кимось я не збираюсь. Військові люди не постійні – сьогодні тут, а завтра там. Є у мене один друг дуже хороший, але і в ньому сумніваюсь... Я ще дівчина...» [80; 45]. Не секрет, що використання ППД («похідно-польових дружин») було поширеним явищем у Червоній армії. Ця тема довгий час була табуована, і навіть через десятиліття лише одиниці зважувалися розповісти про досвід сексуальних зловживань з боку чоловіків. Нерідко жінки й добровільно погоджувались на цю роль із різних причин: щоб отримати покровительство чи під загрозою відправлення на передову, хоча випадки взаємної симпатії теж не були виключені. Зароджувалися на фронті й справжні, піднесені почуття: «...Так, я в солдатській гімнастерці, не по розміру великі солдатські чоботи, сіра солдатська шинель, але під цим одягом б'ється молоде серце, яке може любити сильніше, ніж будь-яка цивільна жінка. Хіба вона зрозуміє те, що дівчина, яка була в боях. Мені скоро 20. Вперше в житті я закохалась. Між нами тисячі кілометрів. Чи зустрінемося? Можливо, він зустріне когось кращого, ніж я. Але моя совість буде чиста перед ним, я стримаю своє слово. Я буду чекати...»; «...Довгий час я не знала, хто перед кожним вильотом залишає у кабіні мого літака влітку – квітку, взимку – гілочку. І навіть коли натякали подруги, що це Василь, не дуже звертала увагу на скромного механіка. Я ж красуня-офіцер з героїською зіркою на грудях...»; «...Минули місяці нестерпних очікувань. Мрії збулись! Ми разом!.. І здається, що розлуки не було. Образи, ревності, докори – це все позаду. Ми щасливі! Ми разом!.. Кохаю тебе, мій рідний, щиро і ніжно. Це неможливо написати. Це треба відчувати!.. У нас буде Тетянка... Дивно, я буду мамою...»; «...Жінка на війні? Кохання? Не знаю... Я на передовій була... Правда, був один... Якось йшли полем, він помітив автомат у копні сіна. Збив мене з ніг. Думаю, чого мій Ваня залежався. Перевертаю, а у нього куля прямо в серці. Ось таке кохання... Я була єдиною на флоті жінкою-

командиром роти матросів, командувала чоловіками, водила їх в атаку, рукопашні бої, разом ми брали “язиків”...» [80; 7; 79; 15].

Витіснити зі свідомості пережитий жах і повернутись до нормального життя вдавалось не відразу. Інколи болючі спогади про госпіталі та страждання залишалися на десятиліття. Навіть через 20 років танкістка, учасниця битви за Дніпро Марія Лагунова з болем згадувала той момент, коли після важкого поранення вперше прийшла до тями: «...Отямилася в польовому госпіталі через кілька днів. Обидві ноги були ампутовані. Ліву руку зовсім не відчувала, ключиця була перебита, весь організм був скутий, немов у залізних лещатах, голова розколювалася на частини... Мені зробили кілька операцій обох культей, щоб можна було пристосувати їх до... протезів, бо в польовому госпіталі під час ампутації, очевидно, не було можливості здійснити належну обробку. Дуже багато праці вклала мій улюблений лікар омського госпіталю Валентина Михайлівна Борисова, яка всіма силами старалася зберегти мені шматочок гомілки, щоб я могла ходити на протезах, адже ліва культя була ампутована вище коліна. Без мук і страждань не обійшлося. Потім ліва рука стала поправлятися, ключиця зрослася. Занепадницьким настроям не було кінця, я сильно плакала. Я не уявляла, як я буду жити в такому стані і кому я потрібна...» [66]. Урешті Марія навчилася ходити на протезах, вийшла заміж і народила двох дітей. Та аж ніяк не всі травмовані війною жінки знаходили в собі сили повернутися до нормального життя.

Побачене й пережите ще довго не давало спокійно спати санінструктору Олександрі Волковій: «Жовтень 1943 року... підійшли до Дніпра на південь від Києва... В останні тихі хвилини перед боєм ми частіше і тривожніше вдивлялися у на протилежний берег річки, де озброєний до зубів ворог не хотів залишати Правобережну Україну... Темніло. Батальйон пройшов трохи на південь, де чекали пороми. Мовчки завантажилися, і весла запрацювали тихо і плавно. Всі затамували подих, ідучи назустріч смерті... Все ближче й ближче правий берег. Нарешті пором уткнувся носом в пісок. Стрибаючи у воду, батальйон з важкими боєприпасами та кулеметами почав підніматися яром крутого високого берега. Ланцюгом передали від замполіта: “Ні кроку назад – розстріл!..”. Я не пам’ятаю, яким був початок битви, яка тривала, як сказали потім, 13 годин. Весь день безпощадно били з гармат, мінометів, наші бомбили ворожий тил. Все змішалось: земля і небо. Ніхто не просив допомоги, ніхто не кликав сестру. Всі залишалися в окопах, стріляючи до останнього патрона, стікаючи кров’ю і помираючи, не відступивши ні кроку назад... Увечері фашисти із криками “Ура!” кинулися до окопів. Ті, хто залишилися живими, піднялися на повний зріст і пішли в останній штиковий бій. Я вперше бачила такий бій, коли штики впивалися в тіла людей. Було моторошно. Я ні про що не могла думати. Хотілося лише побачити поруч хоча б одного вцілілого... Живі (з роти) тільки двоє і я» [70].

Варто зазначити, що епістолярій жінок-медиків найбільший серед егодокументів фронтовичок. Це не дивно, адже медична спеціальність завжди є

затребуваною на війні і в ній жінки сприймаються цілком природно. Роль жінок у рятуванні поранених неоціненна. Червоний Хрест України за 1941–1945 рр. підготував для фронту 100 тис. медичних сестер та санітарних дружинниць. Серед фронтових лікарів, військових хірургів, фельдшерів, санінструкторів і санітарок жінки становили 40–43 %, а серед медичних сестер – 100 % [10, 444]. Завдяки санінструкторкам близько 70 % поранених поверталися на фронт. Сумка з медикаментами була їхньою основною зброєю на передовій. Що довелося випробувати на фронті цим дівчатам, знають лише вони: «...Нам була дана команда в атаку. Це коли всі солдати піднімаються на повний зріст, відкривають вогонь і йдуть на противника. А ми, санітари, в цей час теж є бойовими солдатами і йдемо поруч. Зупиняємось, коли чуємо крик про допомогу...»; «...Ми отримали наказ іти в атаку. Я повзла поруч із бійцями, на полі бою перев'язувала їхні рани, а потім на плащ-палатці перетягувала в безпечні місця... Тягнути було дуже важко і далеко, майже через все село, яке німці обстрілювали з висоти...»; «...Після важкого поранення в обидві ноги, з ускладненнями газовою гангrenoю, та контузії я насилу вмовила старшого лікаря полку, щоб відправив мене в стрілецькі роти, де я зможу надавати першу медичну допомогу безпосередньо на полі бою, щоб солдати швидше повертались в армію. Мені вдалось отримати довідку, що я придатна до стройової служби. Моя присутність в роті давала надію солдатам, що я завжди їх врятую. Були й інші причини, через які я терпіла нестерпні болі в ногах, головні болі. Але вони притуплялись, коли починався бій...»; «...До нас надходять тяжкопоранені за допомогою, за життям. Але ми не можемо їй дати. Наші можливості обмежені. Скільки років навчання, а тепер ми обмежуємося перев'язками та ін'єкціями, тобто тим, що може полегшити страждання, але не рятує життя. З цими обов'язками може справитися фельдшер, а наші, лікарські, сили слід використовувати більш результативно. Життя поранених в наших руках. Для їхнього порятунку потрібна кров, а її немає! І ти стоїш, опустивши руки перед помираючим, і тобі соромно підняти очі. Ні! Я очікувала іншого. Я думала, тут дійсно рятують життя, але бачу, що при таких обставинах його не врятувати. Від цього стає важко і соромно перед бійцями, які віддають свої життя, а ми нічого не можемо зробити. Відчуваєш себе непотрібним, але хочеш щось зробити, щоб не було соромно перед Батьківщиною. Дайте нам необхідну рідину – кров, і ми врятуємо багато життів. Хочу працювати і бачити результати своєї праці...» [9; 41; 71; 79].

Утім, як свідчать самі жінки, на війні вони не лише рятували, а й стріляли, підривали, вбивали. Надзвичайні обставини змушували їх робити все на межі сил. І психологічно, й фізично їм було набагато складніше, ніж чоловікам. І не тільки воювати, а й уходити в мирне життя, до якого повернулося 72 тис. демобілізованих із армії та флоту жінок [10, 461].

Особливою була доля жінок-підпільниць під час нацистської окупації України. У партизанських формуваннях боролися з ворогом 30 697 жінок [10, 454].

Зазвичай у цьому протиборстві їм було відведено ролі радисток, зв'язкових, медсестер, куховарок та прачок. Хоча деякі жінки безпосередньо зі зброєю в руках брали участь у бойових діях нарівні з партизанами-чоловіками. Про підготовку до майбутнього бою йдеться на сторінках партизанського щоденника К. Тяпіної: «...У маленькій землянці було шумно від жіночих голосів. Дівчата шили мішки, сумки, чистили свою зброю... Тамара підбадьорювала розповідями про подвиги під час розвідки, як вдалося втекти з-під носа у ворога. Потім вона взяла свою гвинтівку, поставила на коліно, і погладивши її з особливою жіночою лагідністю, промовила: "Не підведи, рідна, ти моя найближча бойова подруга..."» [83].

На відміну від партизанок, робота підпільниць в окупованих містах і селах була небезпечнішою: вони щодня діяли проти ворога фактично на його території в умовах можливих зрад із боку місцевих жителів. З метою конспірації підпільники залишали якомога менше письмових свідчень своєї діяльності. Частина документів потрапила до рук ворога після розгрому низки підпільних організацій [65, 177]. У фондівій колекції Музею зберігається передсмертний лист 22-річної Груні Романової, членкині підпільної молодіжної організації м. Кривий Ріг. Працюючи в копальні, вона організовувала акції саботажу, диверсії, допомагала в організації групової втечі радянських військовополонених із дулагу № 162 в Жовтневому районі міста. У листі дівчина пише: «...Мамо, ти не засмулуйся, якщо Бог дасть жити, то буду ще жити, від смерті не втечеш. Прощавай, мамо, і пробач свою доньку, що не змогла залишитись в живих... Мене засудили, не розібравшись, хто зробив це з апаратом... зіпсував частини... начебто це я три дні сиділа біля апарата з Альфредом... інших не допитували. У нас в цеху хто хоче, той і сидить біля апарата. Альфред сказав, що вчив мене, то з дівчат більше нікого не взяли, тільки мене... Мамо, я відправила [прохання] про помилування до Дніпропетровська, але не знаю, як буде. Приготуй мені відвар з головок маку і сахарину, нал'єш в півлітрову пляшку і передаси з компотом. Якщо мені зачитають розстріл... то я вип'ю і засну навіки...» [56]. Г. Романова розстріляна у в'язниці у вересні 1943 р.

За межами дослідницького поля довгий час залишались і численні групи жінок, які не вписувалися в героїчний наратив «Великої Перемоги»: заборона вивчати національне підпілля на десятиліття унеможливила наукове осмислення жіночого внеску в діяльність ОУН та УПА [22, 9]. Зміна політичної ситуації в Україні, відкриття архівів на початку 1990-х рр. спричинилися до справжнього історіографічного буму навколо історії ОУН і УПА та до радикального перегляду радянського бачення їхньої діяльності. Упродовж другої половини 1990-х рр. – початку XXI ст. співробітниками Національного музею були здійснені понад 20 науково-пошукових експедицій до західних областей України, у результаті яких музейні фонди поповнилися різноманітними документальними й речовими джерелами та усними історіями учасників національно-визвольних змагань 1940–1950-х рр., серед яких помітне місце займають жіночі історії боротьби заради національної

ідеї [67]. Жінки в національному підпіллі виконували найрізноманітніші ролі, досить часто непосильні для чоловіків у сенсі безпеки. Вони були головними розвідницями і зв'язковими під час військово-чекістських операцій, коли чоловікам з'являтися в селах було ризиковано. Нерідко їм доручали провезти зброю, патрони чи інший цінний вантаж через територію, контрольовану супротивником. Вони йшли на перемовини з ворогом тоді, коли чоловіків-переговорників могли вбити. Вони переховували вояків у своїх домівках і годували їх, усвідомлюючи, що покаранням може бути заслання в Сибір [14, 10]. За спогадами колишньої політбранки Розалії Галицької (псевдо «Ягідка»), вона виконувала всі ці завдання під час навчання в м. Львів, де долучилася до юнацької мережі ОУН. Із відновленням радянської влади повернулася в рідне с. Баня-Березів на Косівщині, влаштувалася учителькою і паралельно продовжувала підпільну діяльність: «...Ми з дівчатами пішли вчителювати. Але перед тим запитали дозволу своїх провідників: “Чи йти?”. Вони сказали, що дітей обов'язково треба вчити. За кожним із нас залишалася своя робота... Підійшло 10 лютого 1946 р. Були перші вибори комуністичні. Вибори повинні були проводити вчителі. Нам кожному дали дільниці для агітації. Ходили ми хатами агітувати людей на вибори. Але у мене ж своя робота, і цю треба виконувати... То я заходила до хати й говорила: “Я прийшла закликати йти на вибори, а ви не йдіть туди, якщо не хочете”. А що я мала казати? Мене забрали в день виборів. Прийшли до хати два простих солдати з карабінами і один офіцер з пістолетом, видно, був... Три місяці було слідство, і побиття, і все на світі... 26 травня 1946 р. був суд... Зачитали 10 років таборів, 5 років позбавлення прав і конфіскація майна...» [6]. Покарання відбувала в м. Норильськ (Красноярський край, РФ). Звільнена в 1956 р.

Виховані в патріотичному середовищі, дівчата в досить ранньому віці включались у підпільну роботу. 16-річна Ярослава Вітошинська (Іщук) – зв'язкова запілля Львівської округи ОУН Львівського краю Західноукраїнських земель. Виконувала доручення сестри Анни Іщук (псевдо «Нюся») – зв'язкової і медсестри однієї з місцевих сотень УПА. Після арешту батька, учасника українського визвольного руху, переховувалася по криївках, згодом із чужою метрикою мешкала в м. Львів. На початку 1950 р. заарештована за зв'язок з ОУН. Засуджена за ст. 54–I«а» та 54–II карного кодексу УРСР до 10 років виправно-трудових таборів ГУЛАГу. Сестра Анна, йдучи надавати медичну допомогу пораненому повстанцю, потрапила в засідку енкаведистів. Маючи при собі зброю, не здалася живою [74].

Більшість бійчинь українського визвольного руху, спогади яких затезавровано у фондозбірні Музею, народились у 1921–1929 рр. і, маючи на початок Другої світової війни 10–16 років, активно приєдналися до нього, переважно через Юнацтво ОУН, у віці 14–20 років. Після закінчення війни 19–25-річними вони продовжували боротьбу [67]. Майже всі оповідачки акцентують на національно-патріотичному вихованні в родині, впливі на формування їхнього світогляду

національно свідомих рідних, друзів і знайомих, які брали активну участь в українському національно-культурному житті й визвольному змагу міжвоєння та перших років Другої світової війни.

З ранніх літ на шлях визвольної боротьби стали й сестри Гоянюк – вихідці зі священницької родини. Обидві мали наречених і мріяли про щасливе майбутнє для України. Та їхня доля склалася трагічно. У 1942 р. разом з іншими активістами Коломийської підпільної мережі вони були заарештовані німецькою Службою безпеки (СД). Лідія Гоянюк згадує про реалії перебування в гітлерівській в'язниці та злочини нацистів на теренах України: «...В машину забрали і ще когось. Машина крита. І думка: “Чи не везуть нас на розстріл?”. Я знала, що такими машинами вивозять жидів розстрілювати. Завезли до тієї тюрми. Вискочила з машини. Такий тріскучий мороз. Не могла зорієнтуватися, де ми, хоча цією дорогою часто ходила. Запхали нас. У камері нас було дев'ять. Тюрма наша, коломийська, була страшна... Зачалася страшна голодовка. Не допускалися до нас ніякі передачі. Нам вже тяжко було підніматися... Уже встигли спухнути. Надвір нас не виводили. Перший раз на подвір'я вивели у квітні, 5-го. Був тоді Великдень. Але це для нас не було добре, тому що ми засиділися в смороді й тепер мліли. Позатягували нас у камери дротами і більше не випускали, щоб не мати з нами клопоту...» [3]. Лідія повною мірою пізнала всі жахи найбільших гітлерівських таборів Аушвіц-Біркенау та Равенсбрюк. У листі до рідних, написаному в аушвіцькому табірному бараку, вона зазначала: «Через мене не турбуйтеся, бо я здорова, міцна, страждань не зазнаю... Ви – найдорожче, що в мене є. Сьогодні, у день народження батька, я бажаю всіх благ, багато мужності» [33]. Саме любов до родини та безмежна віра допомогли їй вижити й не зламатися під час осушення торф'яника в Польщі, виснажливої праці на військовому заводі в Німеччині. У 1945 р., повернувшись додому, Ліда знову долучилася до повстанського руху, допомагала сестрі, яка перебувала у глибокому підпіллі. Зеновія Гоянюк, як референт організаційної референтури Коломийського надрайонного проводу Станіславської округи ОУН (псевдо «Орися»), розбудовувала мережу ОУН на Коломийщині, від 1944 р. видавала підпільну літературу в криївці, облаштованій біля батьківського будинку в рідному селі. У 1950 р. її та батька, о. Миколая, заарештували. Того самого року за участь в ОУН та за допомогу повстанцям вона була засуджена до 10 років радянських виправно-трудова таборів, батько – до 25. У листі до нього Зеновія писала: «...Час проходить досить скоро, бувають хвилини важкі і радісні, посумуємо, поспіваємо, розрадімо себе і здамося на Божу Волю, і спільно молимося о щасливий поворот до Рідні, о здоров'я, спокій, терпеливість в терпінню наших Рідних» [37]. Після шести років поневірянь у Піщанлагу (м. Караганда) та Спаському інвалідному виправно-трудова таборі (Кемеровська область), куди її перевели у зв'язку із загостренням туберкульозу, повернулася в Україну. Життя сестер Гоянюк було сповнене неймовірних страждань і віддане боротьбі за незалежність рідної України.

Інколи траплялось так, що члени однієї родини опинялися по різні боки збройного протистояння. Два брати Лідії Гаєвської – учасники Другої світової війни у складі РСЧА. Вона – членкиня Юнацтва ОУН, зв'язкова УПА-Північ. Із боєм згадує про трагічну загибель батьків та ув'язнення: «...Стрибки мою маму забили. Вона встала рано, щоб посылку відправити до сина. На горбочку затрималася. А вони думали, що це я. Мабуть, спостерігали. І прямо в серце... Мене арештували 4 лютого 1946 р. Вночі... Приходять вночі і гримкотять у двері. Батько був ще живий, заплакав. Він одразу помер... Чи били? Аякже... Дали пару раз так... Сиділа в одиночці... І в Норильську суворо. Мій номер Р-526. Поки Сталін не помер... Дороги будували. Вагони вночі розвантажували. Усього було. У нашій бригаді усі були зі Львова...» [5].

Стефанія Костюк (псевдо «Марта») ще до початку німецько-радянської війни приєдналась до визвольного руху. У 15 років пройшла вишкіл у мережі юнацтва ОУН. До підпільної роботи долучилася завдяки матері, господині явочної квартири Миколи Хмеля (псевдо «Зенон», «Всеволод»), окружного провідника Юнацтва ОУН. На відміну від інших оповідачок, не хотіла згадувати табірне життя, а розповідала про реалії бойового, запільного: «...Це я розповідаю про чорнову роботу, яку виконувала. У Космачі був курінь “Скуби”. Він мені й каже: “Готовлять напад на Яблунів. Нема кого послати. Місцеві дівчата бояться”. Кажу: “Я піду”. Пояснили де, до кого звернутися. У мене тоді була довга коса, а одяг такий, щоб не відрізнятись. І ми поїхали кіньми. В Яблуніві хлопці лишилися, а я пішла до церкви. Поруч із церквою була хата зв'язкового. Він дав мені намальовану схему Яблунова – де, що і як. Повертаюсь, а там засідка, звідки ми кіньми їхали. Почали стріляти. Ми погналі. Нас – чотири хлопці і я п'ята. Кінь дорогу знає – і галопом. Я першою прискакала. Ледве з коня злізла і присіла. Тут “Скуба” вилітає. Коня витирає, то його кінь. А я поруч, така нещасна сиджу... Багато було різної роботи. А що згадувати про лагерь? Я там була інвалідом...» [8].

Унікальні майже тригодинні спогади зв'язкової головного командира УПА Романа Шухевича Галини Дидик (копії), записані наприкінці її життя, в 1977 р., поповнили фондову колекцію Музею в 2016 р. [75–77]. Галина Дидик (псевдо – «Молочарка», «Анна», «Панця») була з тих жінок, які самовіддано, беззастережно присвятили своє життя боротьбі за українську незалежну державу. Офіційно членом ОУН вона стала в 1944 р., коли склала присягу, хоча націоналістичною та підпільною діяльністю займалася і значно раніше. Під час штурму останнього місця перебування головнокомандувача УПА в с. Білогорща біля м. Львів хотіла вжити отруту, яку завжди носила із собою. Солдати НКВД перешкодили їй це зробити. «...Я, лежачи, почала добувати отруту, поклала поміж зуби і почала жувати. Раптом відчула, що трачу свідомість. Я мала відчуття, немовби якась гума стягнула мене, все пішло до горла. Я повністю втратила свідомість. Що потім зі мною було, я не знаю, бо пробудилася вже в тюрмі на Лонцького...» [76]. Після півторарічного слідства, допитів і катувань засуджена

до 25 років таборів. Термін відбувала спільно з іншими зв'язковими Р. Шухевича, зокрема з Катериною Зарицькою, матеріали якої представлено в головній експозиції Меморіалу на виставці «Україна. Незакінчена війна...» [42]. Доля подружжя Катерини Зарицької та Михайла Сороки одна з найдраматичніших. Обоє ще з юнацьких років вирішили присвятити своє життя боротьбі за вільну Україну. Михайло – один із лідерів ОУН, тричі арештований. Третє ув'язнення стало фатальним – помер у таборі в 1971 р. Катерина була звільнена в 1972 р., через рік після смерті чоловіка. Із 32 років «подружнього життя» вони провели разом лише 4 місяці. Їхнє довгоочікуване «возз'єднання» сталося лише на Личаківському цвинтарі м. Львів, де обоє були перепоховані в 1991 р. Листи Катерини з ув'язнення сповнені турботи про рідних та єдиного сина Богдана: «...Мої кохані. Я жива й здорова. На пересилці. Спішу написати вам кілька слів, щоб заспокоїти. За мене не турбуйтеся, адже знаєте, що я зможу пристосуватись до будь-яких обставин і почуватися добре. Якщо хочете зробити мені щось хороше, то дбайте про себе...»; «...Синку, у день твоїх уродин, 2 вересня, я не зможу тобі написати, тому тепер бажаю тобі щастя. Ти, певно, гарно проведеш цей день, а я думками буду з Тобою і з Татом... Постарайся кожного 2 вересня фотографуватися і кожну знімку надсилати мені, щоб я бачила, як ти ростеш і розвиваєшся...» [42; 43].

Серед документів особливого походження заслуговує на увагу прощальний лист доньці (копія) Марії Вацеби (псевдо «Калина») – членкині ОУН від 1941 р. Працювала у шпиталі м. Станіслав, допомагала медикаментами українським повстанцям. Перед поверненням більшовиків пішла в підпілля. За шість років виконала багато завдань, здобула спеціальність радистки, добре володіла зброєю. У важких умовах підпільного життя знайшла свою долю. У 1950 р. обвінчалася з надрайонним провідником ОУН Надвірнянщини Григорієм Вацебою. 28 серпня 1950 р. в них народилася донечка, яку назвали Мотрею. Батьки змушені були віддати маля на виховання чужим людям: «...Кохана дитино! Прийшовши на четвертому тижні Твого життя, сидючи на стриху в сіні, при світлі крізь щілини, хочу залишити Тобі від мами кілька рядків дрібного рукопису. Кохана Мотренько, коли підростеш і добрі люди дотримають для Тебе цього листа, то прочитай його уважно і зрозумій мамині наболілі серце і душу. Мотренько! В яких тяжких умовах я Тебе носила... то описати годі. Коли ти виростеш і будеш читати історію нашої боротьби з найжорстокішим ворогом українського народу, ти не в одній статті знайдеш подібне. Тоді подумай, що і Твоя матуся разом з Тобою так ішла...» [20]. Марія і Григорій Вацеби загинули в 1951 р.

Отже, як бачимо, жінки в націоналістичному підпіллі виконували найрізноманітніші ролі, які часто були відмінними від чоловічих. Вони мали різне соціальне становище й сімейний статус, у різний час і через різні обставини потрапляли в підпілля. Практично всі називають ідеологічний і політичний чинник визначальним у своєму рішенні стати членкинями ОУН, свідомо

обираючи життя напівлегальне з фіктивними документами чи в глибокому підпіллі.

Численну групу документального фонду Меморіалу становлять приватні листи та спогади остарбайтерів. Вони є важливим джерелом свідчень про долю українців та вивчення морально-психологічного стану людей, які були примусово вивезені на роботу до нацистської Німеччини. Фондова колекція налічує понад 500 одиниць листів та поштових карток остарбайтерів періоду Другої світової війни, а також спогади колишніх примусових робітників, записані співробітниками Музею в процесі реалізації багаторічного проекту «Усна історія остарбайтерів». Це переважно рукописи, листи з відповідями на запитання анкети, усні інтерв'ю. Серед авторів документів особового походження за цією темою переважають жінки. Їхні листи становлять 70 % колекції.

Упродовж 1942–1945 рр. більшість жінок потрапляла на роботи до Райху під час реалізації загальних програм вивезення радянських громадян, причому інтенсивність цього процесу була різною. У перші місяці 1942 р. кількість жінок, яких вивозили до Райху, залишалась меншою, ніж чоловіків, але дуже скоро відсотки зрівнялись: із завершенням умовно добровільного періоду мобілізації, що, на думку сучасних дослідників, тривав до квітня 1942 р., почалося масове вивезення жінок, котрих вважали такою самою робочою силою, як і чоловіків. Проте серед жінок були й вивезені саме за гендерною ознакою. Йдеться про спеціальний указ від 10 вересня 1942 р. про доставлення до Німеччини для роботи в хатньому господарстві пів мільйона молодих жінок-остарбайтерок з України віком від 15 до 35 років, не тільки здорових та міцних, а й із зовнішністю, схожою на німецьку, тобто з блакитними очима та світлим волоссям [17, 236]. Приватне листування дає змогу встановити анкетні відомості українських жінок, провести різноцільовий соціальний і статистичний аналіз, з'ясувати, на яких роботах їх використовували, уявити умови життя та праці, харчування, розпорядок дня тощо: «...Повідомляю тебе, кума, що я ще жива, не здохла, тут мені не життя, а малина, щоб ти мене, Галочка, побачила зараз, то ніколи б не впізнала. Робота і журба загонять в могилу. Я завжди пишу додому, що мені добре, аби за мною не плакала ота нещасна безталанна мати. Тут, Галю, нікому нема життя. Ти тільки уяви – чужина, нужда, неволя...»; «...Приїхали на станцію, злізли, і повели нас в кошари. У тих кошарах страшно було глянути, там виглядали крізь залізні ґрати молоді українські хлопці й дівчата, які ще не були відправлені на працю. Дуже багато жалю придало це все страшне, що ми побачили...»; «...З цього барака ходити на роботу далеко, два кілометри. У бараці дуже тісно і холодно, не топиться... Спимо на трьохповерхових дерев'яних і дуже вузьких... такі койки, що дівчата вночі падають на піл, як з дуба жолуді... Вранці дають суп і одну скибку хліба... і в завод привозять суп і увечері знову суп і одну скибочку хліба...»; «...Мені багато писати не можна, лише дві листівки на місяць, і тих

неможливо купити. Куди не прийдеш, то скрізь кажуть, що для руських немає нічого, але ви самі подумайте, мої рідні, яка ж я руська...» [24; 53; 52; 25].

Зміст кореспонденції українських оstarбайтерок вражає своєю безпосередністю в сприйманні дійсності, відвертістю й великою емоційністю. У багатьох трапляються аматорські вірші, а деякі є справжньою перлиною творчості: «...Якби я була пташка, то я б мала крила. Я б до тебе, рідна мамочко, давно б прилетіла. А то я не пташка і крил я не маю, а за вами, рідна мамочко, сльози проливаю...»; «... За стіл я сідаю, папір розкладаю, за перо хватаюсь, з тобою, Галочко, вітаюсь. Пишу лист золотим перцем, з тобою, Галочко, вітаюсь, як ангел з ангелом над церковцем. У перших рядках свого коротенького листа ми повідомляємо, що живі й здорові, чого й тобі бажаємо в твоєму нещасному житті і передаємо свій теж чужоземний і чужосторонній низенький привіт...» [55; 47].

Проаналізувавши зміст жіночих листів з неволі, можна дійти висновку, що частіше щастило тим оstarбайтерам, які потрапляли в Німеччині в родини й допомагали їм по господарству: «...Живу я добре, ще не били і не лаяли, їсти п'ять разів на день, робота неважка, у поле ходжу зовсім мало... я пораюсь вдома, прибираю кімнати, щосуботи мию поли, у неділю мию в бані пол, пораюсь, дою корови, виношу свиням, їх у мене четверо, і дві дійні корови, і ще дві телиці є. Це те, що пораю я, а ще є гуси, індики, утята, кролі, те вони самі порають, я тільки вичищаю у них. Працюю від шостої ранку до шостої вечора, а потім іду до дівчат...» [47].

Рідкісним і надзвичайно цінним документом є зошит Віри Третьак з Київщини, в якому вона, коли захворіла на туберкульоз, протягом 1945 р. записувала спогади про рідних. Віра померла, залишивши цього зошита односельчанці Марії Хондич, яка й привезла його родині Третьаків після війни. Починає Віра розповідь російською мовою: «На работу нас водили под щёт, с барака на фабрику, с фабрики в барак. За хлебом в очередь, за обедом и ужином тоже... Лагерная жизнь, она ничем не отличается от пленной...». А на останніх сторінках переходить на рідну мову: «...Півтора року була здорова, горе чи радість – ділила з подругами. Думала – хоч яке горе – переживем, і тільки одна мрія про повернення додому... Ні, я не можу вірити, що помру, що не обійму дорогого татуся, мамусю і одиначка братика. Невже не побачу, не буде часу розказати все пережите мною у Німеччині...» [29, 17; 82].

Спогади про минуле, записані через десятиліття, для багатьох оstarбайтерок стали нагодою повідомити про факти, говорити про які в радянські часи було небезпечно. Чимало із них містять згадки про випадки допомоги й співчуття німецького населення, про принизливу перевірку після повернення в Україну: «...Працювали на фабриці лише самі жінки, якщо не рахувати управляючого та технологів. Які це були чуйні, душевні люди! Я й зараз з великою теплотою згадую їх. Мабуть, ми й вижили завдяки їм... Хліб у них був по карточках. Але майже щодня німкені, які були над нами старшими, приносили нам по кілька

бутербродів, ледь помітно намазаних маслом. Це здавали їм жінки, як працювали в цеху, для нас...»; «...Ми повинні були пройти перевірку через КГБ. Це така принизлива процедура, така неприємна, що не хочеться про неї згадувати. У цьому таборі, в Раві-Руській, нам навіть їсти не давали. Один раз в день шматок хліба, а було, що й не давали... А потім поїхали додому. У Львові знову фільтрація, в Києві те ж саме... А тут солдати наші їдуть... Це я розповідаю, що сама бачила, що відчула. Солдати кричать нам у вікна: ви такі, ви сякі... матом на нас, повіями обізвали. Хтось із дівчат сміявся, хтось гнівно відповідав, а я сиджу і думаю: "Господи, я ж так відмучилась, хіба ж я по своїй волі...". У мене ж ні взутись, ні одягнутись, нічого... Це 1945 р. Осінь... Іду на роботу влаштовуватись, а мене ніде не приймають. Я вигнанець, злочинець... Ті, хто там не був, – поклав мільйони, то вони не злочинці, а ми виявились злочинцями...» [63, 75; 13].

Як і в будь-якій історії жінок на війні, досвід примусової праці колишніх оstarбайтерок був різним, частіше – болючим і драматичним, рідше – не завжди таким, що ототожнюється з образом жінки-жертви.

Різним був досвід і в жінок, які залишилися на окупованій території. Ворожі бомбардування, самовіддана, іноді за межею людських можливостей робота на потреби фронту, мізерна продовольча пайка воєнного часу, принизливе, рабське існування на окупованій території та постійна тривога за близьких, призваних до армії. Багатьом довелося залишити рідні місця, коли наблизився фронт, і йти в юрбі біженців на схід.

Кількома рядками у своєму листі до сина-військовослужбовця київська вчителька Ганна Трухан відображає події дня, що розділив усе життя на дві епохи – до війни й після неї. Вони передають атмосферу невизначеності, нерозуміння ситуації, тривоги перед лихом, що насувається: «...Сьогодні я пережила дуже тяжких декілька секунд – це коли бачила ворожі літаки, що пролітали над нами. Була тривога. Скинули бомби. На Солом'янці були жертви. О дванадцятій годині оголосили про війну з Німеччиною» [59]. Не одразу повірила у початок війни киянка Ніна Герасимова: «Сьогодні о 4 ранку німецькі літаки здійснили наліт на Київ. О 7 годині ранку я крізь сон чула вибухи бомб, але думала, що це звичайні навчання... Вбито і поранено в Києві 200 осіб. Я не хвилююся, я дуже спокійна, хоча місту загрожує небезпека... Не віриться, що зі мною станеться щось погане. Якийсь незвичайний спокій... Невже Київ буде зруйнований?!...» [4].

Надзвичайно цінним джерельним комплексом для вивчення морально-психологічного стану радянських громадян початкового періоду війни є колекція «Непрочитані листи 1941-го». Серед авторів епістол – 106 жінок, як цивільних, так і військовослужбовців. У більшості листів місцеві жінки описують бомбардування м. Кам'янець-Подільський, адже значна частина кореспонденції була зібрана саме там: «...22 червня я спокійно дісталась до Кам'янця і відразу потрапила в жахливу обстановку. Кілька днів було спокійно, а зараз погано – Кам'янець бомблять. Я не можу виїхати в Київ, дуже переживаю, що відбувається

у мене вдома... Напишіть мені хоча б кілька слів... Здається, я потрапила у вогонь бою...»; «...Я не можу дочекатися від вас листа. Чи, може, вас там вже вбили?.. Ви не уявляєте, що тут відбувається... бомби кидають, кулі дзвенять, будинки зруйновані вщент і багато вбитого населення...»; «...Всюди обстріли... Жахіття. Із нашого оточення по дорозі двох вже ранило і вбило...»; «...У нас такий жах відбувався, що важко описати. Скажу тільки одне, що о 5-й годині дня налетіло 10 літаків німецьких і скинули більше 10 бомб. Безліч жертв... вбито та поранено 250 чоловік, 35 будинків зруйновано...»; «...Ми живемо. Якщо залишимося живі, значить, ми переживемо цілі віки. До мами в квартиру кинули бомбу, але вона вийшла на п'ять хвилин раніше. Вся вулиця розбита, великі жертви, всі люди тікають... У нас вікна розбиті...» [58; 60; 30; 50; 57].

Колекція «Непрочитані листи 1941-го» стала важливим джерелом для вивчення долі єврейських жінок. У роки Голокосту на українських землях нацисти знищили близько 1,5 млн євреїв, не менше ніж половину з яких становили жінки [64; 229]. 43 епістоли колекції, написані мовою їдиш, були перекладені у 2021 р. зусиллями американської благодійної організації RememberUs.org та її виконавчої директорки Юлії Корсунської, ще потребують детального дослідження. Ці листи вирізняються серед основного масиву. Про що писали родичам подільські єврейки? Наведемо кілька цитат: «...Можливо, я пишу свій останній лист... Я живу в чужих людей. Якщо у вас є можливість, то пришліть по мене машину, інакше я тут загину. Всі, хто вижив, намагаються виїхати звідси...»; «...Як мені описати в листі свої думки про тебе? Мої сльози не повинні бути марними! Хай змилується Бог і над нами, й над вами, й над усіма євреями...»; «...Я прошу вас приїхати і врятувати нас, адже ми всі, слава богу, живі. Я, мої діти, мій чоловік, мій брат із невісткою та їхня дитина – ми живі, слава богу. Пожальте нас і врятуйте, заплатіть за машину скільки попросять, поки ми ще живі. Урятуйте нас...» [30; 31; 61]. Деяким пощастило пережити нацистську окупацію або завдяки щасливому збігові обставин, власним силі волі та мужності, або завдяки тим, хто ризикнув допомогти приреченим.

Саме в м. Кам'янець-Подільський відбулося перше масове знищення євреїв в Україні. Упродовж трьох днів, 26–28 серпня 1941 р., в місті було страчено понад 23 тис. осіб єврейської національності. Далі був київський Бабин Яр. Ця околиця столиці в роки нацистської окупації перетворилася на найбільше місце розстрілів у Європі.

Українці Олені Луговій тоді було 13 років. 29 вересня вона з друзями вийшла на вулиці м. Київ поспостерігати за небаченим досі видовищем – десятки тисяч євреїв прямували до Бабиного Яру: «...Ми побачили, що то за люди ідуть, що собою являла та колона людей, які йшли на смерть... Це були нещасні старі люди, і молодих було дуже мало. Чоловіків майже не було. Більше було жінок, старих дідів, вони сунули на кладовище. А ми були дуже жваві. Вони йдуть, а ми за ними. ...колона йшла поза Лук'янівський базар. Там іде роздвоєння: одна частина йде

на Бабин Яр, а друга – на Кирилівську рощу. І там була зроблена огорожа з дощок, а в огорожі була маленька хвіртка, така, що тільки одна людина могла пройти. І біля хвіртки... стояв один німець... І ми з цими людьми дійшли до тієї хвіртки. Ми розмовляли між собою... А він подивився і каже: “Juden?”. А ми кажемо: “Ні, ми не юди”. Він розсердився, націлив на нас автомат. “Weg!” – кричав на нас. Мовляв, “геть звідси”, “стріляти буду”, “вийдіть звідси”. І ми вийшли. Хлопці зробили пропозицію: “Давайте підемо обминемо. Вони йдуть на Бабин Яр, а ми підемо на Кирилівську рощу...”. Ми ділимося своїми враженнями і чуємо, як почався вереск, наче вони стогнуть, плачуть. Один хлопець сказав: “Я полізу на дерево і подивлюся, що вони там роблять”. Так нам не видно нічого, ми лише чуємо. І потім вони, як груші, попадали з того дерева з переляканими очима: “Вони їх стріляють!..”» [12].

Сотні тисяч єврейських жінок загинули жахливою смертю в «розстрільних ямах» на території Центральної, Східної та Південної України. Євреїв Галичини та Закарпаття вивозили також до таборів смерті на території Польщі. Найбільшим серед них був табір Аушвіц, поблизу містечка Освенцим. Їхні тіла нацисти спалювали у крематоріях. Саме дим крематоріїв так часто згадували ті, кому пощастило вижити. Серед них – Тамара Воробейкова, яку доправили до Аушвіцу в жовтні 1943 р.: «Перше, що побачили: есесівки із собаками, колючий дріт, рови, дим повзе... Дим якийсь чорно-сірий, якийсь отруйний... Що вони там виробляють? Такий дим дивний. А нас есесівки по п'ятірках вишикували і – до брами... Ми розтягнулися у велику колону... Проходимо повз жінок, які стоять навколішки і тримають над головою каміння. Усі у смугастому одязі, а есесівка – поруч у чорному плащі, з палицею. Одна жінка випустила каміння, а та її палицею... Куди ми потрапили? Потім ми пройшли холодний душ, нас підстригли, кинули смугастий одяг, викололи номери...» [11]. Тамарі дістався номер 65163, що заміняв їй ім'я до січня 1945 р., коли ворота табору розбили радянські танки.

На окрему увагу заслуговує доля жінок-єврейок зі змішаних шлюбів. У райхс-комісаріаті «Україна», на відміну, скажімо, від Генерального губернаторства на території Польщі або інших окупованих нацистами територій Східної Європи, майже всіх їх знищили. Цим жінкам не пропонували перейти в християнство, як це практикувалося на інших землях. Напів'єврейська родина Федора та Ганни Балаклицьких із трьома дітьми була заарештована в м. Ромни. Федора згодом відпустили. Із допомогою родичів він зібрав свідчення односельчан, що його старша донька народилась у першому шлюбі, й тим урятував її від загибелі. На свідчення небайдужих українців покладалась і Ганна. Про це йдеться в її листі з в'язниці: «...Голубе мій, пробач, але ти моя єдина надія на життя і мій порятунок. Порадь, що робити? Може мені написати... до комісара гестапо чи до коменданта поліції із зазначенням свідків та їхніх адрес, і навіть прізвища й імені, з проханням викликати їх. Чи, може, ти готову таку заяву мені передаси? Як порадиш? Чи вже нічого не варто писати? Скажи мені правду, мій голубе, не втішай надією.

Нам тут так страшно, бо смерть близька...» [32]. Чоловік умовив двох жінок дати нотаріально завірені свідчення, що й сама Ганна – донька українця [18, 19]. На жаль, усі зусилля виявилися даремними: Ганну із синами-близнюками розстріляли в червні 1942 р.

Вивчення долі єврейських жінок у роки Голокосту може бути одним із найважливіших чинників усвідомлення того, що історія цієї трагедії на українських землях є частиною національної історії країни, і це зумовлює відповідальність кожного за збереження пам'яті про минуле [64].

Феномен участі жінки у війні складний уже з огляду на особливості жіночої психології, а отже, і сприймання нею фронтової дійсності. Дуже влучно про це висловила Світлана Алексієвич: «Жіноча пам'ять охоплює той материк людських почуттів на війні, що звичайно вислизає від чоловічої уваги. Якщо чоловіка війна захоплювала як дія, то жінка почувала й переносила її інакше в силу своєї жіночої психології: бомбування, смерть, страждання – для неї ще не вся війна...» [2].

Наративи, запропоновані в цій розвідці, репрезентують складну й суперечливу картину жіночого повсякдення в надзвичайних історичних обставинах, доводять, що жінки не завжди готові погодитися виключно на ту роль, яку відводить їм суспільство (жінка-мати, жінка-дружина, жінка-берегиня), і що існують можливості поєднання цих стереотипів із реально зумовленою необхідністю жінки захищати свою землю, незалежно від ідеологічних переконань. І радянські бійчині, і жінки з УПА однаково йшли на смерть, ризикували, рятували свою Батьківщину. І ця жертва неоціненна, а отже, має бути досліджена та висвітлена такою, якою є. На жаль, у післявоєнний час жінки зіткнулися не лише з невизнанням їхнього внеску, витісненням з історичної пам'яті, а й з осудом, інколи ворожим нерозумінням. У вогні бойових дій стереотипи відступали, жінки й чоловіки були партнерами, кожен із яких самовіддано виконував свою роль. Та патріархальне суспільство чекало на чоловіків-переможців і було не готове дивитися в очі жінкам, яких саме відправило на війну. Особливо охоче лихословили щодо цього в тилу – ті, хто сам волів відсиджуватися подалі від передової за спинами тих молодих жінок, які пішли на фронт добровольцями. Підтвердженням цьому є рядки з листа медсестри Лариси Дубини: «...Незабаром знову в бій. Мамочко, даю тобі чесне слово, що тобі не доведеться червоніти за свою доньку. А якщо тобі не вірять ті тиллові криси, не звертай уваги. Вони недостойні навіть говорити з тобою. Скажи їм, що мене поважають і люблять люди, які проливають кров за Батьківщину, герої, які не шкодують свого життя. А ті, в тилу, навіть не уявляють, що таке бій, що таке смерть і поранені на полі бою, тому вони й сумніваються в правдивості моїх слів...» [41].

Жіночий воєнний досвід у висвітлених еґодокументах стає кроком до розкриття суперечливої природи гендерного дискурсу й поступово спростовує

стереотипи публічного маскулінного погляду на війну, доводить, що жінки були й мають бути повноцінними суб'єктами історичного процесу.

Джерела та література:

1. Алексієвич С. У войны не женское лицо. Повести / С. Алексієвич. – М.: Советский писатель, 1989. – 368 с.
2. Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя / С. Алексієвич / Пер. з рос. В. Рафєєнка. – Харків: Віват, 2016. – 400 с.
3. Аудіодокумент на електронному носії (копія). Спогади Біль (Гоянюк) Лідії Миколаївни. 1995 р. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ). – КН-264674. – ЗК-1105.
4. Аудіодокумент на електронному носії (копія). Спогади Гоянюк Зеновії Миколаївни // Фонди НМІУДСВ. – КН-264675. – ЗК-1106.
5. Аудіодокумент на електронному носії. Спогади Гаєвської Лідії. 2007 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-27605.
6. Аудіодокумент на електронному носії. Спогади Галицької (Григорчук) Розалії Стефанівни. 25.11.2015 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-264665. – ЗК-1103.
7. Аудіодокумент на електронному носії. Спогади Доліної Марії Іванівни. 2005 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-27227.
8. Аудіодокумент на електронному носії. Спогади Костюк (Процак) Степаниди Василівни. 2007 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-27532.
9. Аудіодокумент на електронному носії. Спогади Шкарлетової Марії Савеліївни. 1989 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-179497. – ЗК-698.
10. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишневський). – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – 944 с.
11. Відеодокумент на електронному носії. Спогади Воробейкової Тамари Устимівни. 2008 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-274171/1-13. – ЗК-1124/1-13.
12. Відеодокумент на електронному носії. Спогади Лугової Олени Іллівни. 2021 р. // Фонди НМІУДСВ. – НДВ-202.
13. Відеодокумент на електронному носії. Спогади Угрюмової Галини Костянтинівни. 25.12.2005 р. // Фонди НМІУДСВ. – НДВ-197.
14. Гавришко М. Долаючи тишу. Жіночі історії війни / М. Гавришко. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. – 240 с.
15. Генеральний каталог. – Завалій Є.М. // Фонди НМІУДСВ.
16. Генеральний каталог. – Педенко Марія Петрівна // Фонди НМІУДСВ.
17. Грінченко Г. Радянські жінки на примусових роботах Третього райху: (об)риса (по)воєнних (ре)презентацій / Г. Грінченко // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – С. 233–251.
18. Довідка Білецької Марії Василівни. 01.04.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-220166. – Д-37190.
19. Довідка Горобець Катерини Антонівни. 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-220168. – Д-37192.
20. Документи, фото та спогади на електронному носії Вацеби (Марійчин) Ганни Іванівни. 2007 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-27534.
21. Долина М. Дочери неба / М. Долина. – К.: Довіра, 2010. – 229 с.
22. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. док. іст. наук Г. Грінченко, канд. іст. наук К. Кобченко, канд. іст. наук О. Кісь. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – 336 с.

23. *Звитяжниці: Жінки – Герої Радянського Союзу в боях за Україну в роки Великої Вітчизняної війни* / Є.В. Сафонова (кер. авт. кол.). – К.: Україна, 1995. – 247 с.
24. *Картка поштова Барабаш Катерини до подруги. 26.07.1943 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-10725/36. – Д-544/36.
25. *Картка поштова Бугери Катерини Данилівни. 19.08.1943 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-10725/25. – Д-544/25.
26. Кісь О. *Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії* / О. Кісь // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. док. іст. наук Г. Грінченко, канд. іст. наук К. Кобченко, канд. іст. наук О. Кісь.* – К.: АРТ КНИГА, 2015. – С. 15–39.
27. Кісь О. *Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти: монографія* / О. Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. – 288 с.
28. Кобченко К. *Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу* / К. Кобченко // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. док. іст. наук Г. Грінченко, канд. іст. наук К. Кобченко, канд. іст. наук О. Кісь.* – К.: АРТ КНИГА, 2015. – С. 61–78.
29. Легасова Л., Шевченко М. *Колекція документів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» з проблеми дослідження історії українських остарбайтерів* / Л. Легасова, М. Шевченко // «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / гол. ред. Смолій В. – Київ, 2006. – 544 с.
30. *Лист [прізвище невідоме] Рози до Вайсбурд Аделі Олексіївни. 01.07.1941 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-248722. – Д-56658.
31. *Лист Авербух Хаї до рідних. 1941 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-248610. – Д-56548.
32. *Лист Балаклицької Ганни Самійлівни до чоловіка. 1942 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-220165. – Д-37189.
33. *Лист Біль (Гоянюк) Лідії Миколаївни до батьків. 19.12.1943 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-260107. – Д-63820.
34. *Лист Борисенко Октябрини Борисівни до матері. 17.03.1942 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-13786. – Л-746.
35. *Лист Борисенко Октябрини Борисівни до матері. 28.02.1942 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-13785. – Л-745.
36. *Лист Борисенко Ольги Омелянівни до рідних. 20.08.1944 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-164739. – Д-22933.
37. *Лист Гоянюк Зеновії Миколаївни до батька. 1952 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-236107. – Д-47004.
38. *Лист Дзядишевої Лідії Миколаївни до матері. 08.06.1945 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-270595. – Д-69190.
39. *Лист Дзядишевої Лідії Миколаївни до матері. 30.07.1944 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-270592. – Д-69187.
40. *Лист Дубини Валентини Діамидівни до матері. 23.11.1942 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-206814. – Д-33152.
41. *Лист Дубини Нонни Діамидівни до рідних. 15.10.1942 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-206813. – Д-33151.
42. *Лист Зарицької Катерини Миронівни до рідних. 21.03.1952 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-261090. – Д-64564.
43. *Лист Зарицької Катерини Миронівни до сина. 26.08.1952 р.* // Фонди НМІУДСВ. – КН-261091. – Д-64565.

44. Лист Зелинської Тамари Сергіївни до рідних. 23.06.1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-132530. – Д-20284.
45. Лист Зелинської Тамари Сергіївни до рідних. 30.06.1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-132531. – Д-20285.
46. Лист Карпової Нінель Василівни до рідних. 22.11.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-144256. – Д-21255.
47. Лист Комар (Коломієць) Ганни Йосипівни. 04.07.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-213058. – Д-35126.
48. Лист Корнілової Ганни Пантеліївни до брата. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248184. – Д-56128.
49. Лист Корольової Маріонелли Володимирівни до рідних. 13.06.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-144915. – Д-21316.
50. Лист Курчинської О.П. до чоловіка. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248147. – Д-56093.
51. Лист Лузікової Анастасії Іванівни до сестри. 13.02.1945 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-207218. – Д-33239.
52. Лист остарбайтера. 15.10.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10726/9. – Д-545/9.
53. Лист остарбайтера. 1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-19419/1. – Д-1975/1.
54. Лист Педенко Марії Петрівни до матері. 20.06.1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-27629. – Д-6111.
55. Лист Пелехатої Олександри Петрівни до матері. 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-280801. – Д-72948.
56. Лист передсмертний Романової Груні Юхимівни до матері // Фонди НМІУДСВ. – КН-10727. – Л-546.
57. Лист Ротенберг Дозі до Ротенберга Ісака. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248936. – Д-56858.
58. Лист Срібняк Нюсі до Власенко Євгенії. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248615. – Д-56553.
59. Лист Трухан Ганни Іванівни до сина. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-19624. – Д-11390.
60. Лист Факердинової (Сандурської) Ніни Іванівни до рідних. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249081. – Д-57000.
61. Лист Феферман Файги до Ткач Хайки. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248262. – Д-56204.
62. Листівка. Бийте німоту, як Байда Марія! 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-16194. – Л-924.
63. Пастушенко Т. Спогади остарбайтерів – інший погляд на війну / Т. Пастушенко // «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. Смолій В. – Київ, 2006. – 544 с.
64. Подольський А. Єврейські жінки України в добу Голокосту та нацистської окупації (1941–1944): спроби дослідження трагічної долі / А. Подольський // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – С. 219–230.
65. Реброва І. Підпілля в роки Великої Вітчизняної війни в пам'яті його учасниць (на матеріалах Північного Кавказу / І. Реброва // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. док. іст. наук Г. Грінченко, канд. іст. наук К. Кобченко, канд. іст. наук О. Кісь. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – С. 171–182.
66. Рукопис автобіографії Лагунової Марії Іванівни. 06.09.1963 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-208963. – Д-33644.
67. Сімперович В. Український визвольний рух в усноісторичних джерелах (за матеріалами музейної колекції) / В. Сімперович // «За край і волю, за націю долю!»: дослідження, документи,

- свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України / редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2017. – 324 с.
68. Спогади про загибель Борисенко Октябрини Борисівни. 1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-13782. – Д-2802.
69. Спогади Байди Марії Карнівни. 01.08.2001 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-216307. – Д-35837.
70. Спогади Волкової Олександри Михайлівни. 1993 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277665. – Д-71683.
71. Спогади Кравець Людмили Степанівни. 1995 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-218266. – Д-36459.
72. Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років / О. Стяжкіна. – К.: Дух і літера, 2019. – 384 с.
73. Українські жінки у горнилі модернізації / під заг. ред. О. Кісь. – Харків: КСД, 2017. – 304 с.
74. Фонодокумент на електронному носії. Спогади Вітошинської Ярослави Василівни. 2016 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-30270.
75. Фонодокумент на електронному носії. Спогади Дидик Галини Томівни. 1977 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-267544. – ЗК-1112.
76. Фонодокумент на електронному носії. Спогади Дидик Галини Томівни. 1977 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-267545. – ЗК-1113.
77. Фонодокумент на електронному носії. Спогади Дидик Галини Томівни. 1977 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-267546. – ЗК-1114.
78. Шейде К. «Сталінські соколиці»: радянські жінки-льотчиці у Червоній армії під час Другої світової війни / К. Шейде // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. док. іст. наук Г. Грінченко, канд. іст. наук К. Кобченко, канд. іст. наук О. Кісь. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – С. 79–86.
79. Щоденник Земської Людмили Володимирівни. 1942–1953 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-195605. – Д-29143.
80. Щоденник Лузікової Анастасії Іванівни // Фонди НМІУДСВ. – КН-207221. – Д-33242.
81. Щоденник Педенко Марії Петрівни // Фонди НМІУДСВ. – КН-110573. – Д-18070.
82. Щоденник Третьак Віри Сергіївни. 1943–1945 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-206087. – Д-32894.
83. Щоденник Тятіної Клавдії Іванівни // Фонди НМІУДСВ. – КН-88885. – Д-16442.

© **Світлана ДЕМЧЕНКО**

ЖЕНСКИЕ ЭГО-ДОКУМЕНТЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ МУЗЕЙНОЙ КОЛЛЕКЦИИ)

Проведён обзор женского эпистолярия фондовой коллекции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне, проанализированы различные аспекты военного опыта в жизни женщин, влияние войны на память и идентичность.

Ключевые слова: *Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, женщина, письма, дневники, воспоминания, память.*

© *Svitlana DEMCHENKO*

WOMEN'S EGODOCUMENTS (ACCORDING TO THE MUSEUM COLLECTION)

The women's epistolary of the stock collection of the National Museum of History of Ukraine in the Second World War was reviewed, various aspects of military experience in women's lives, the impact of war on memory and identity were analyzed.

Keywords: *National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, woman, letters, diaries, memoirs, memory.*

УДК 94:341.485(=411.16)](477)“1939/1945”+069.5+069.5

© Олександр ПАСТЕРНАК

НАЦИСТСЬКИЙ ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА В МУЗЕЙНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

На основі аналізу матеріалів музейної колекції, які присвячені геноциду українського єврейства, спеціалізованої літератури та архівних джерел розглянуто особливості перебігу й розгортання Голокосту на теренах України. Проаналізовано експозитарний та джерелознавчий потенціал музейної фондозбірні. Акцентовано увагу на унікальних експозитах, окремих персональних комплексах, родинних історіях жертв, урятованих, рятівників та свідків.

Ключові слова: Голокост, Україна, євреї, нацистська окупація, нацисти, масові розстріли, гетто, табори, Музей, колекція.

Голокост став однією з наймасштабніших гуманітарних катастроф ХХ ст. Під час Другої світової війни унаслідок переслідувань та систематичних убивств, які нацистська Німеччина проводила спільно зі своїми союзниками, було позбавлено життя близько 6 млн європейських євреїв. Кожна четверта жертва Голокосту походила з українських теренів. Загалом Україна втратила понад 60 % свого довоєнного єврейського населення, а разом із ним і унікальний багатівіковий соціокультурний пласт.

Саме з масових розстрілів євреїв німецькими айнзацгрупами, поліційними підрозділами та частинами Вермахту на окупованих радянських, переважно українських, територіях розпочалися Голокост у Європі й реалізація нацистського плану повномасштабного «вирішення єврейського питання».

По завершенні війни пам'ять про 1,5 млн українських євреїв, убитих нацистами, майже пів століття зазнавала систематичного й цілеспрямованого ігнорування радянським тоталітарним режимом. Тривале замовчування, табування й забуття цієї теми, її виключення з комеморативного та публічного дискурсу, спроби підпорядкувати її загальнорадянському наративу про Другу світову війну, ідеологічним стрижнем якого був міф про «Велику Вітчизняну війну», призвели до того, що ця гуманітарна трагедія світового масштабу опинилася на маргінесі історичного знання та поза горизонтом пам'ятання звичайних громадян як в СРСР, так і поза його кордонами.

Лише здобуття Україною незалежності дало поштовх до поступового переосмислення її суспільством травматичного досвіду свого минулого та подолання радянської тоталітарної спадщини, активувало процес студіювання й меморіалізації трагедії, а інкорпорація теми нацистського геноциду євреїв до сучасного українського гранднарративу та офіційних комеморативних практик позначила прагнення соціуму рухатися шляхом утвердження гуманістичних цінностей, ідеалів свободи, прав людини та розбудови громадянського суспільства.

Саме тому збереження пам'яті про жертви нацистського геноциду євреїв, усебічне вивчення, комплексне дослідження та гідна експозитарна репрезентація теми Голокосту вже кілька десятиліть залишаються серед пріоритетних завдань у щоденній науковій та просвітницькій роботі Національного музею історії України у Другій світовій війні. Про це свідчать і численні виставкові проекти Музею, присвячені темі нацистського геноциду євреїв. Серед них: «Бабин Яр: біль нашої пам'яті» (2001 р.), «Засторога в майбутнє» (2006 р.), «Праведники Бабиного Яру» (2010 р.), «Праведники Бабиного Яру. Гуманістичний подвиг українців» (2011 р.), «Етнічний терор як вияв тоталітаризму. Документальні свідчення» (2015 р.), «Концтабір Аушвіц – український вимір: дослідження, документи, свідчення» (2015 р.), «Смертельний шлях» (2016 р.), «Праведний шлях: українці-рятівники» (2018 р.), «Голокост» (2021 р.) та ін.

Метою цієї розвідки було на основі автентичних матеріалів із музейної колекції дослідити й проаналізувати особливості перебігу та розгортання Голокосту на українських теренах, лапідарно окреслити основні віхи трагедії, акцентувати увагу на унікальних експозитах, окремих персональних комплексах, родинних історіях жертв, урятованих, рятівників та свідків.

Незважаючи на численні спроби всебічного вивчення історії нацистського геноциду українського єврейства як вітчизняними, так і зарубіжними істориками впродовж останніх десятиліть, ця тема й досі містить безліч лакун, які варто заповнити дослідникам історії Голокосту, нацистської окупації України та Другої світової загалом. Зважаючи на це, варто зазначити, що колекція унікатів Національного музею історії України у Другій світовій війні, присвячених темі Голокосту, може стати потужним інформативним джерелом для всебічного вивчення теми.

Хоча комплексне вивчення історіографії теми не є основним завданням нашої розвідки, необхідно все-таки виділити ряд істориків, для яких Голокост на українських теренах є основним вектором досліджень. Серед вітчизняних фахівців можемо назвати О. Круглова, В. Нахмановича, А. Подольського, М. Тягло, І. Левітаса, І. Щупака, Ф. Винокурову, О. Суровцева, Ю. Радченка, А. Усача, Г. Абакунову, М. Гона, Я. Хонігсмана, Ж. Ковбу та ін. Із зарубіжних науковців значний вклад у розробку й дослідження теми внесли К. Беркгоф,

Д. Поль, І. Арад, М. Дін, О. Бартов, Дж.-П. Химка, В. Лауер, Ш. Спектор, К. Струве, А. Ангрік, В. Солонарі, Ш. Редліх, Т. Снайдер, А. Прусін, Т. Зандкюлер та ін.

Масові страти єврейського населення на території України розпочалися практично першого дня німецько-радянської війни. Ще задовго до того, як убивство було поставлене на потік у таборах смерті Аушвіц-Біркенау, Майданек, Треблінка, Собібор, Белжець, Хелмно, та й загалом до моменту ухвалення нацистською верхівкою офіційного інституціоналізованого рішення про фізичну ліквідацію європейського єврейства на Ванзейській конференції в січні 1942 р., близько 500 тис. українських євреїв уже були вбиті німецькими айнзацгрупами «С» і «D» та поліційними підрозділами [31, 71].

Війна Гітлера проти Радянського Союзу в нацистському розумінні була расово-політичним протистоянням між нацизмом і так званим жидобільшовизмом [6, 4]. І саме радянських євреїв нацисти розглядали як носіїв більшовизму, опору радянської влади та комуністичного режиму, а після розгортання на окупованій території партизанського руху – і як ідейних на-тхненників більшовицького резистансу [31, 3].

Якщо в країнах Західної та Центральної Європи «вирішення єврейського питання» відбувалося в дещо завуальованій формі – здебільшого способом вивезення євреїв до таборів знищення в Польщі, але так, що жертви до кінця не усвідомлювали вготованої їм долі, то в Радянському Союзі практика масових убивств на місцях була звичайним явищем.

Масові розстріли стали основним методом нацистського геноциду євреїв в Україні. Понад мільйон єврейських жителів українських теренів загинули саме внаслідок «Голокосту від куль». На сьогодні дослідники виділяють близько 2 тис. місць масових розстрілів євреїв на теренах України [44, 115].

Варто підкреслити, що масові страти євреїв дуже часто проводилися відкрито, у присутності численних глядачів та свідків із військовослужбовців Вермахту й місцевого населення.

Не раз масове вбивство ставало елементом «публічного спектаклю», а залучення широких глядацьких мас перетворювалося на своєрідний метод легітимізації насильства, що давало злочинцям змогу розділити й частково перекласти відповідальність за скоєне на споглядачів. Цю тезу можна підтвердити, розглянувши одну з унікальних світлин, які зберігаються у фондозбірні Музею. Вона проливає світло на початковий етап Голокосту на території України.

На фото, зробленому невідомим німецьким вояком у серпні 1941 р., зафіксовано публічну страту жителів м. Житомир (Фото 1).

Фото 1.

Публічна страта місцевих жителів. м. Житомир. 7 серпня 1941 р. [56].

За допомогою контентного та перехресного аналізу джерел можемо стверджувати, що зображена подія датується 7 серпня 1941 р. Того дня зондеркоманда 4а айнзацгрупи «С» за підтримки військовослужбовців 6-ї німецької армії влаштувала публічну страту двох єврейських чоловіків – Мойсея Когана та Вольфа Кіпера, яким інкримінували службу в радянських каральних органах та участь у злочинах ЧК-НКВД [33, 104]. За стратою спостерігав велелюдний натовп вояків Вермахту та місцевих мешканців, яких за допомогою гучномовців запрошували долучитися до «дійства». На Сінний майдан, де відбувалася страта, гітлерівці також навмисне зігнали близько 400 єврейських чоловіків – як заручників, щоб ті споглядали за екзекуцією. Після того як Когана й Кіпера повісили, усі заручники були відвезені вантажівками на околицю міста й розстріляні [33, 105].

Цю подію, що мала величезну кількість свідків, зафіксовано в багатьох джерелах. «Після того як чоловікам на шиї надягли петлі, вантажівка рушила з місця. Таким чином відбулася страта. Цю роботу виконали есесівці. Слідом за першими на вантажівку мала піднятися решта євреїв. Вони набилися в кузов щільною масою. Після цього через гучномовець було оголошено, що зараз розпочнеться розстріл. Повідомлення було звернено до глядачів», – так свідчив

на післявоєнному суді один із водіїв вантажівки 6-го технічного батальйону 6-ї армії Вермахту [9, 110].

Такі акції мали надзвичайно потужний пропагандистський потенціал, тож не дивно, що згадки про страту «жидів-енкаведистів» можна було знайти й на шпальтах місцевих пронимецьких видань, як-от газети «Українське слово»: «7 серпня ц. р. на Сінному майдані в Житомирі відбулась езекуція – повішено на шибениці двох жидів-енкаведистів, хижих звірів-катів, що довгі роки купали брудні жидівські руки свої в крові невинних жертв з місцевого німецького і українського населення» [53, 4].

Варто зауважити, що перші «єврейські акції» на території України (від кінця червня до середини серпня 1941 р.) були спрямовані переважно проти єврейської інтелігенції та євреїв чоловічої статі як потенційної рушійної сили опору. Масові вбивства поступово наростали, і наприкінці серпня 1941 р. каральні заходи набули нової якості: вони стали охоплювати всіх євреїв, включно із жінками й дітьми [31, 3]. Своєрідний перелом відбувся в м. Біла Церква, де загін зондеркоманди 4а айнзацгрупи «С» уперше розстріляв не тільки дорослих євреїв, а й дітей [29, 226].

Але одним із перших наймасштабніших розстрілів, проведених нацистами на українських теренах, стала Кам'янець-Подільська трагедія. Упродовж трьох днів, 26–28 серпня 1941 р., силами 320-го поліцейського батальйону та штабної роти вищого керівника СС і поліції «Росія-Південь» Фрідріха Єкельна було розстріляно 23 600 євреїв, серед яких близько 14 тис. – депортовані угорцями із Закарпаття чехословацькі, польські та угорські біженці [10, 29–32]. Решта євреїв – місцеві й зібрані з околиць м. Кам'янець-Подільський.

Одним із унікальних джерел для студювання передумов та обставин Кам'янець-Подільської трагедії, встановлення, дослідження й верифікації імен та доль загиблих слугує музейна епістолярна колекція «Непрочитані листи 1941-го». Це невідправлені листи радянських громадян, датовані переважно червнем – липнем 1941 р., що за перших днів окупації м. Кам'янець-Подільський потрапили до рук нацистів. Серед 1215 листів близько 100 належали подільським євреям. Приблизно половина з них написані мовою їдиш. Значна частина авторів цих епістол були жителями м. Кам'янець-Подільський і стали одними з перших жертв Голокосту на території України [15, 137–138]. Серед них і родина Манасевичів. Передчуваючи біду, на початку липня 1941 р. батьки писали своїм дітям до м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро): «Здрастуйте, наші дорогі діти. Тільки-но ви отримаєте цей лист, ми вас дуже просимо, щоб ви нас врятували. У нас немає грошей, і нам доведеться тут загинути. Знайдіть машину, щоб приїхати і забрати нас із Кам'янця. Ми Вас дуже просимо, дорогі наші, допоможіть чим тільки можете і якнайшвидше, щоб не було пізно. Цілуємо вас міцно. Ваші батьки» (Фото 2) [36].

Дніпропетровек
 ул. Банная №3 кв 15
 Житомирському Л. Ж

 Кам'янець Под. Куровсе
 Манасевич 21

3 / VII 41 2
 здравствуйте наша
 дорогие дети Это
 писмо я не знаю
 что вам поведет
 а все же дождь
 Это писмо пошлет
 так слушайте
 и спешко это все
 делайте уже по возможности
 горю осталь так
 мы все очень про все
 много все нас спешко
 (2)

Фото 2.

Лист подружжя Манасевичів дітям. 3 липня 1941 р. [36].

У липні 1941 р. родина Манасевичів (Ідель, його дружина Ейдя, їхні дочки Хаїна, Етля та Роза) проживала в м. Кам'янець-Подільський. Старша дочка Хаїна вийшла заміж за Лева Житомирського й переїхала жити до м. Дніпропетровськ. Невдовзі після написання цього листа дочці та зятю подружжя Манасевичів разом із дітьми було розстріляне нацистами. Хаїна Іделівна так і не отримала

останнього листа від батьків. Після призову чоловіка на фронт вона разом із маленькою дочкою Ельвірою та свекрухою була евакуйована в м. Самарканд (нині – Республіка Узбекистан), де відтак працювала в госпіталі [20].

Не менш драматичною виявилася доля родини Крейдельманів. Напередодні німецько-радянської війни вони проживали в м. Кам'янець-Подільський. Коли почалася війна, Меєр Крейдельман перебував на лікуванні в м. Київ. Напередодні окупації м. Кам'янець-Подільський донька Молка разом із матір'ю Рахіллю встигла написати батькові лист такого змісту: «Любий Татусю, ми дуже мучимося, бо нічого про тебе не знаємо... Ми просимо тебе, будь ласка, напиши, що з тобою діється, бо мама не може цього знести» (Фото 3) [35].

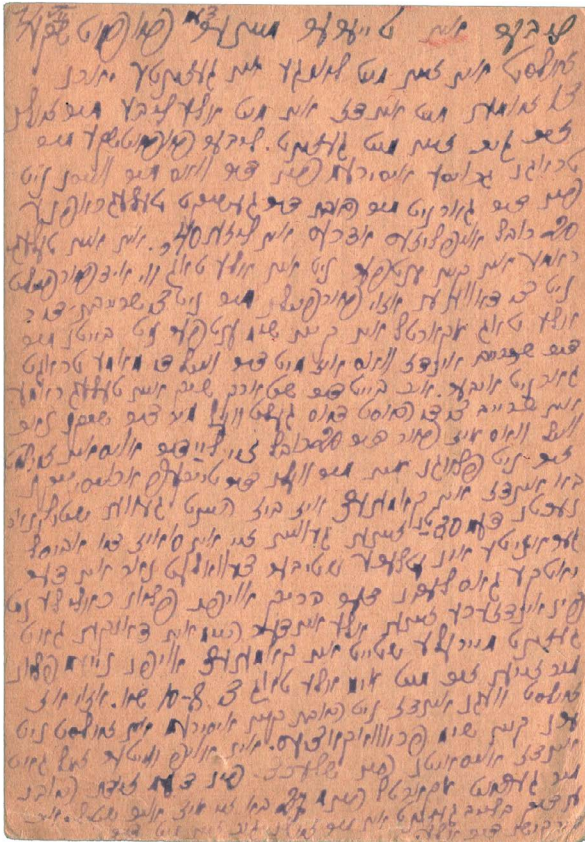

Фото 3.

Лист Рахілі (Рухл) Крейдельман чоловіку Меєрові Крейдельману.
1 липня 1941 р. [35].

Так і не отримавши відповіді, Рахіль, Молка та сестра чоловіка Хейвет евакуювалися до м. Кисловодськ (нині – Ставропольський край, Російська Федерація), але там їх наздогнала нацистська окупація, і вони були розстріляні в 1942 р. Меєр Крейдельман страчений нацистами, ймовірно, в Бабиному Яру, у вересні 1941 р. [37].

Саме Бабин Яр став одним із головних символів «розстрільного Голокосту» в Україні та Східній Європі, а також символом нацистського

терору в окупованому м. Київ. До сьогодні дослідники трагедії так і не дійшли згоди щодо кількості єврейських жителів, загиблих в урочищі за роки окупації. Цифри варіюються від 40 до 150 тис. убитих [30, 39]. Найвідомішими є підрахунки самих убивць щодо страчених наприкінці вересня 1941 р. У таємних оперативних звітах айнзацгрупи «С» від 2 та 7 жовтня 1941 р. зазначалося, що 29 та 30 вересня німецькі військові частини розстріляли в м. Київ 33 771 єврея [2, 251–252]. У перший день «гросакції» було вбито 22 тис., у другий – близько 12 тис. осіб [27, 26]. Ці дані можна зіставити з наявними в музейній колекції джерелами. Скажімо, в довідці Українського штабу партизанського руху про пограбування і звірства німецьких окупантів у Київській області від 1 грудня 1942 р. зазначено, що «у перші дні окупації німцями в Києві на єврейському кладовищі було розстріляно 40 000 чол. євреїв. Доросле населення розстрілювали із кулеметів, дітей і старих живими кидали в “Бабин Яр”» (Фото 4) [18].

Серед тисяч містян, які стали жертвами нацистської расової політики, була й київська єврейська родина Корхунів, матеріали якої зберігаються в Музеї. Одна з родинних реліквій – довоєнне фото, на якому зображений Михайло Корхун із молодшим братом Леонідом та друзями (Фото 5).

Усі шестеро зображених хлопців мешкали за однією адресою: вул. Ярославська, 47. Війна внесла свої корективи в долю кожного, і більшість із них не пережила лихоліття. Михайло Корхун – від 1943 р. – на фронті, брав участь у боях на території Польщі, Німеччини та Чехословаччини, повернувся живим додому; Яків Файнштейн – розстріляний у Бабиному Яру; Валентин Дашевський – загинув на фронті; Леонід Каганович – разом із сестрами, 6-річною Раєю та 4-річною Миррою, розстріляний у Бабиному Яру; Леонід Корхун разом із матір'ю Єлизаветою та 19-річною сестрою Марією розстріляний у Бабиному Яру; Олександр Супрунович – учасник оборони Одеси, поранений [55; 21].

Загалом фондозбірня Національного музею історії України у Другій світовій війні налічує понад 300 одиниць музейних предметів, присвячених Бабиному Яру, які рельєфно розкривають більшість аспектів розгортання й перебігу трагедії¹.

Аналізуючи загальноєвропейський контекст Голокосту, варто зазначити, що більшість переслідуваних нацистами євреїв Європи протягом певного часу були сконцентровані й утримувались у гетто. Деякі з останніх існували роками, інші – лише кілька тижнів або навіть днів.

На території Західної та Північної Європи гетто не створювались, більшість із них функціонували на території Східної Європи, і налічувалося їх щонайменше 1100 [5, 16]. Це без урахування облаштованих у контрольованій Румунією Трансністрії та заснованих у 1944 р. в Угорщині.

¹ Див. детальніше про музеєфікацію історії Бабиного Яру в Національному музеї історії України у Другій світовій війні: Пастернак Олександр. Трагедія Бабиного Яру у фокусі музейних джерел // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 2–3 (28–29) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2020. – С. 132–144 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.11.2020/pdf/VIM_28_2020-132-144.pdf. – Назва з екрана.

Сов. секретно

Справка № I

По данным Ц.Ш. на 10.10.42 года

Грабежи и зверства немцев в Киевской обл.

На ряду с оставшимся оборудованием фабрик и заводов из Киева выводится домашняя обстановка: стулья, столы, диваны, ковры, кровати, шкафы, пианино, зеркала и разные другие вещи, под видом имущества принадлежащего евреям, коммунистам и другим "неблагонадежным" гражданам.

С этой целью немцы ходят с управдомами и дворниками по квартирам и производят "сбор домашних вещей".

Все музеи Киева немцами ограблены и ценности вывезены в Германию. Город наполнен полицией.

В первые дни оккупации немцами в Киеве на еврейском кладбище было расстреляно 40.000 чел. евреев. Взрослое население расстреливалось из пулеметов, а детей и стариков кивьем бросали в "Бабий Яр".

За убийство одного немца или за возникновение пожара в доме, до ноября 1941 г. расстреливалось 100 чел., в настоящее время расстреливается 200 человек.

Витрины часто пестрят об"явлениями: "Сегодня мною было расстреляно 200 чел., за то, что был найден труп немецкого солдата. В случае повторения мною будет расстреляно вдвое больше.-"

Ст. пом. нач. ст-ния УШЦД
сержант г/б -

БОБЫРЬ

1.12.42 г.

Фото 4.

Довідка № 1 Українського штабу партизанського руху
про пограбування і звірства німецьких окупантів
у Київській області.

1 грудня 1942 р. [18].

Фото 5.
Михайло Корхун із друзями. м. Київ. 12 липня 1939 р. [55].

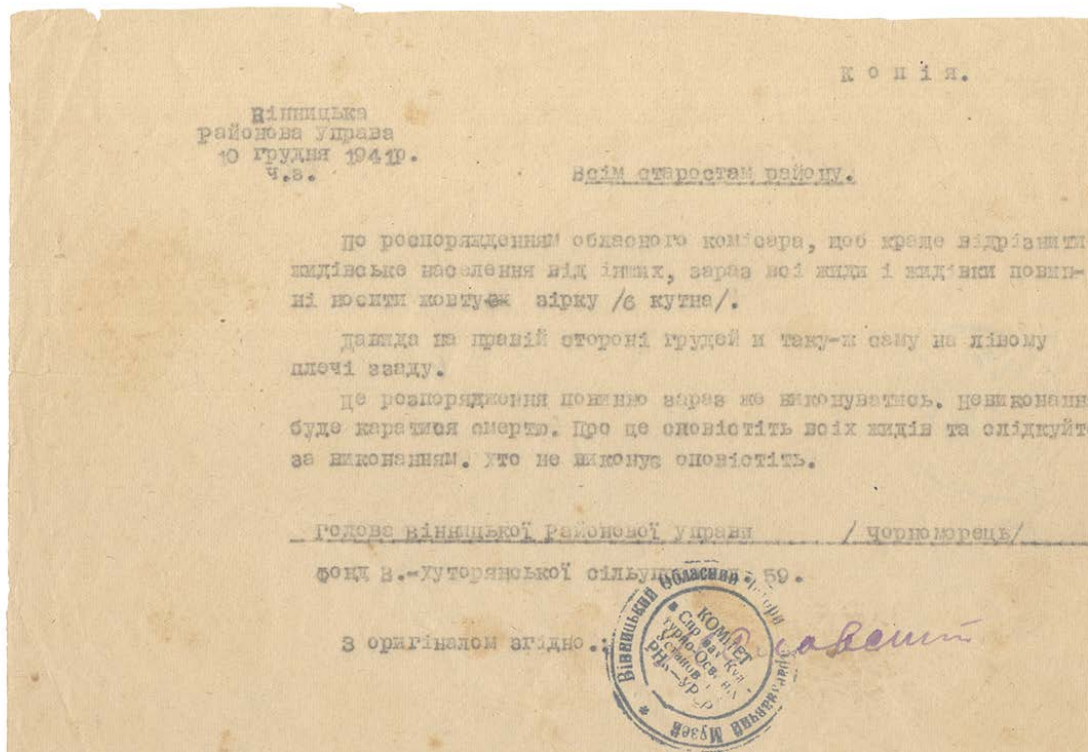

Фото 6.
Розпорядження Вінницької райуправи старостам про носіння
жовтої шестикутної зірки єврейським населенням.
10 грудня 1941 р. [46].

За різними оцінками дослідників, на території України функціонувало від 304 до понад 450 гетто різного типу [24, 16; 12, 87]:

- закриті;
- відкриті;
- екстермінаційні (діяли менш ніж два місяці) [4, 64].

Більшість із цих гетто створювались після масових розстрілів і мали на меті ізолювати й сконцентрувати євреїв для економічного визиску, використання примусової праці та фізичного знищення способом розстрілів або вивезення до таборів смерті. Активна фаза геттоїзації на території України припала на весну 1942 р. [10, 31].

Процес створення гетто часто супроводжувався додатковими методами соціальної сегрегації, як-от маркуванням євреїв спеціальними знаками. Найчастіше це була нарукавна пов'язка із зображенням зірки Давида чи власне зірка із тканини, яку євреї мали носити на одязі. Ігнорування таких заходів і розпоряджень передбачало суворе покарання. Зокрема, в колекції Музею наявне розпорядження Вінницької райуправи, адресоване старостам, про те, що «всі жиди і жидівки повинні носити жовту шестикутну зірку Давида на правій стороні грудей і таку ж саму на лівому плечі ззаду... Невиконання буде каратися смертю» (Фото 6).

Документ датовано 10 грудня 1941 р., що практично збіглося в часі зі створенням закритого єврейського «житлового району», який було організовано вже після вересневої «гросакції», коли більшість вінницьких євреїв (понад 10 тис. осіб) були вбиті німецькими підрозділами поліцейського полку «Південь» [29, 44].

Одним із найбільших гетто не тільки в Україні, а й в окупованій нацистами Європі загалом було Львівське. На осінь 1941 р. там перебувало приблизно 110–120 тис. осіб. [8, 160]. Гетто створювалось у кілька етапів, від листопада 1941 р. до листопада 1942 р., коли його обнесли муром і остаточно перетворили на закрите [8, 223]. Серед документів із музейної колекції, що проливають світло на проміжний етап геттоїзації м. Львів, заслуговує на увагу наказ міського голови міста д-ра Геллера про створення єврейського житлового району в м. Лемберг. Відповідно до наказу в місті «створюється єврейський житловий район. Арійцям проживати в цьому районі забороняється. Євреї не можуть жити за межами єврейського житлового району... Розміщення євреїв у єврейському житловому районі є завданням єврейської ради» (Фото 7).

Згаданий наказ став своєрідним прологом для наймасштабнішої антиєврейської акції, проведеної нацистською окупаційною владою в м. Львів: протягом 10–25 серпня 1942 р. з тамтешнього гетто було вивезено до табору смерті Белжець щонайменше 40 тис. євреїв [8, 221].

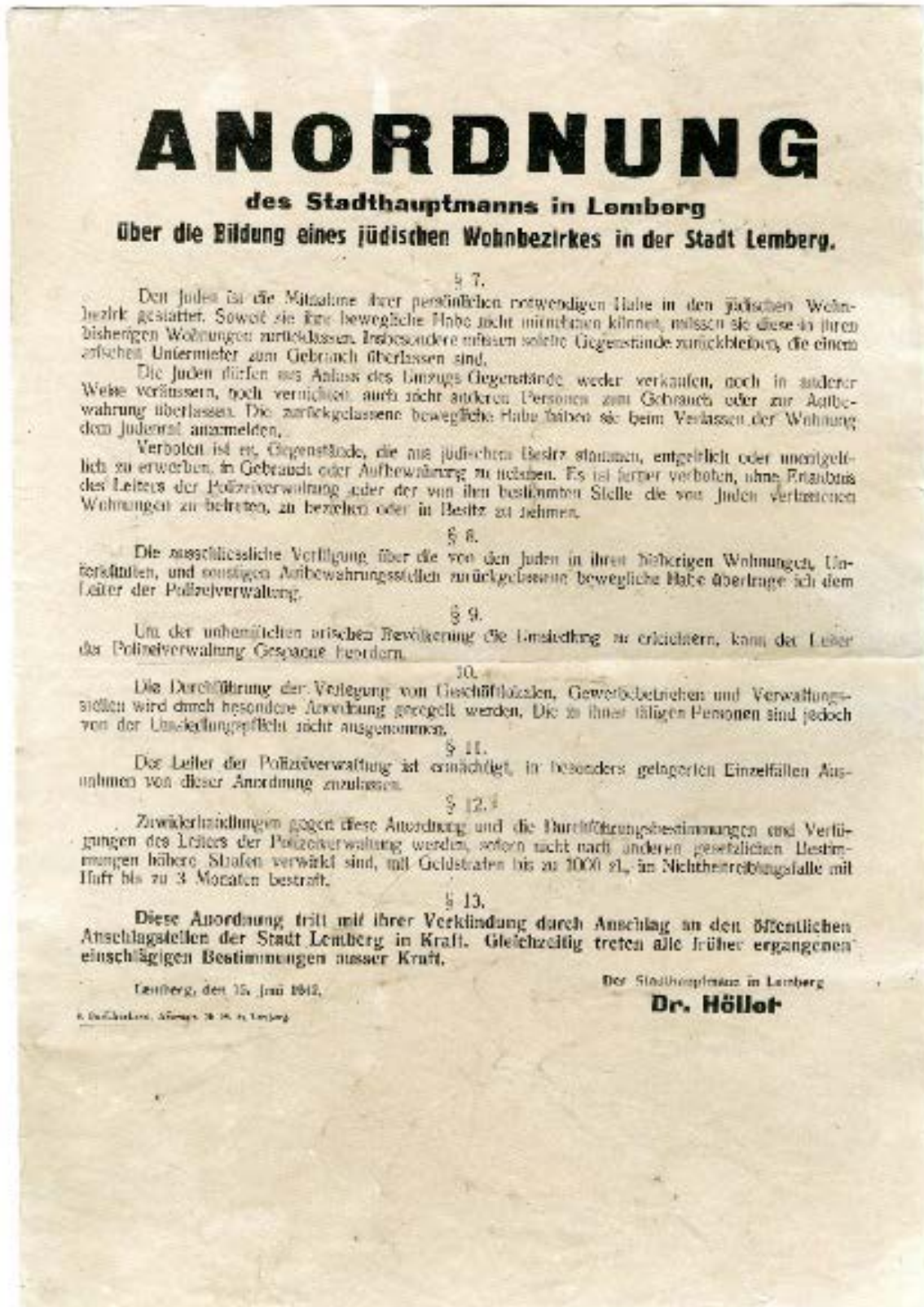

Фото 7.

Розпорядження міського голови м. Лемберг доктора Егона Геллера.
15 червня 1942 р. [47].

А остаточна ліквідація гетто відбулася на початку червня 1943 р., коли близько 7 тис. євреїв було переведено до Янівського концтабору, близько 3 тис. учинили самогубство в бункерах і сховках, а в самому гетто вбито близько 14 тис. осіб [57, 184]. Згідно з окремими даними, частину в'язнів було відправлено до табору смерті Собібор [28, 225].

Ліквідація Львівського гетто збіглася в часі також із початком на території України «Акції 1005» (Aktion 1005) – операції зі знищення слідів масових страт євреїв нацистами способом ексгумації та спалення трупів на місцях убивства. Акція розпочалася за наказом Головного імперського управління безпеки (далі – РСХА). Уповноваженим РСХА з вирішення цього питання на Сході був колишній командир зондеркоманди 4а штандартенфюрер СС Пауль Блобель – один з основних катів Бабиного Яру [27, 34].

Акція взяла свій початок із Янівського табору, який за період нацистської окупації м. Львів одночасно діяв як власне концентраційний, табір примусової праці євреїв, транзитний табір і табір знищення. За приблизними оцінками, через нього пройшло близько 200 тис., а жертвами стали від 40 тис. до 80 тис. осіб [11, 460].

Серед найцінніших експонатів Музею, які засвідчують злочини нацистів і є наочною ілюстрацією спроб убивць приховати свої злочиння й уникнути відповідальності, – янівська кісткодробарка (Фото 8).

Фото 8.

Янівська кісткодробарка. 1943–1944 рр. [59].

Механізм, створений наприкінці XIX ст. на одному із заводів акціонерного товариства Grusonwerk AG Bückau як барабанно-шаровий млин, використовувався в Янівському таборі для перемелювання людських кісток під час «Акції 1005». Янівська кісткодробарка також фігурувала в дізнанні радянської Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР. Як один із доказів злочинів, скоєних нацистами, була представлена радянською стороною обвинувачення на міжнародному військовому трибуналі в м. Нюрнберг [59; 1, 777–792].

Серед дослідників Голокосту одним із найбільш дискусійних аспектів нацистської політики геттоїзації до сьогодні залишається діяльність юденратів (із нім. «єврейські ради») та Єврейської служби порядку. Адже ці структури, з одного боку, виконували суто адміністративні функції з організації життєдіяльності єврейської громади та підтримання порядку, на кшталт реєстрації, обліку, розселення в гетто, розподілу продовольства та харчування, соціальної допомоги, медичного обслуговування, культурного життя, а з іншого – були виконавцями відверто злочинних наказів, як-от збір контрибуцій, стягнення податків та штрафів, постачання робочої сили, підготовка списків для переселення в гетто, трудові табори, а також вивезення до концтаборів [12, 108].

Незважаючи на своє умовно привілейоване становище, керівники та члени юденратів часто ставали першими жертвами нацистської політики колективної відповідальності та каральних акцій і так чи інакше насамкінець повторювали долю своїх підопічних. Зокрема, у фондозбірні Музею зберігається лист за підписом коменданта концтабору Грос-Розен, адресований співробітнику Служби з працевикористання євреїв та представникові юденрату гетто в м. Львів Еммануїлові Драпіковському (Фото 9).

Аналізуючи текст листа, можемо припустити, що дружина Драпіковського, очевидно, потрапила до табору як заручниця: «Повідомляю, що Ваша дружина Сара Драпіковська 15.2.1942 р. була доставлена в табір... Переконали, що перебування в тутешньому таборі протягом довшого часу Вашій дружині не зашкодить» [34].

Варто також зауважити, що з чотирьох очільників львівського юденрату троє були страчені нацистами. Серед них – доктор Генріх Ландесберг, якого вони разом із групою урядовців єврейської ради та єврейськими поліцейськими публічно повісили просто на балконі будівлі юденрату у вересні 1942 р. [57, 180]. У фондозбірні Музею зберігається оголошення за підписом доктора Ландесберга як віцепрезидента єврейської громади м. Львів про порядок придбання хліба в гетто від 12 листопада 1941 р. (Фото 10).

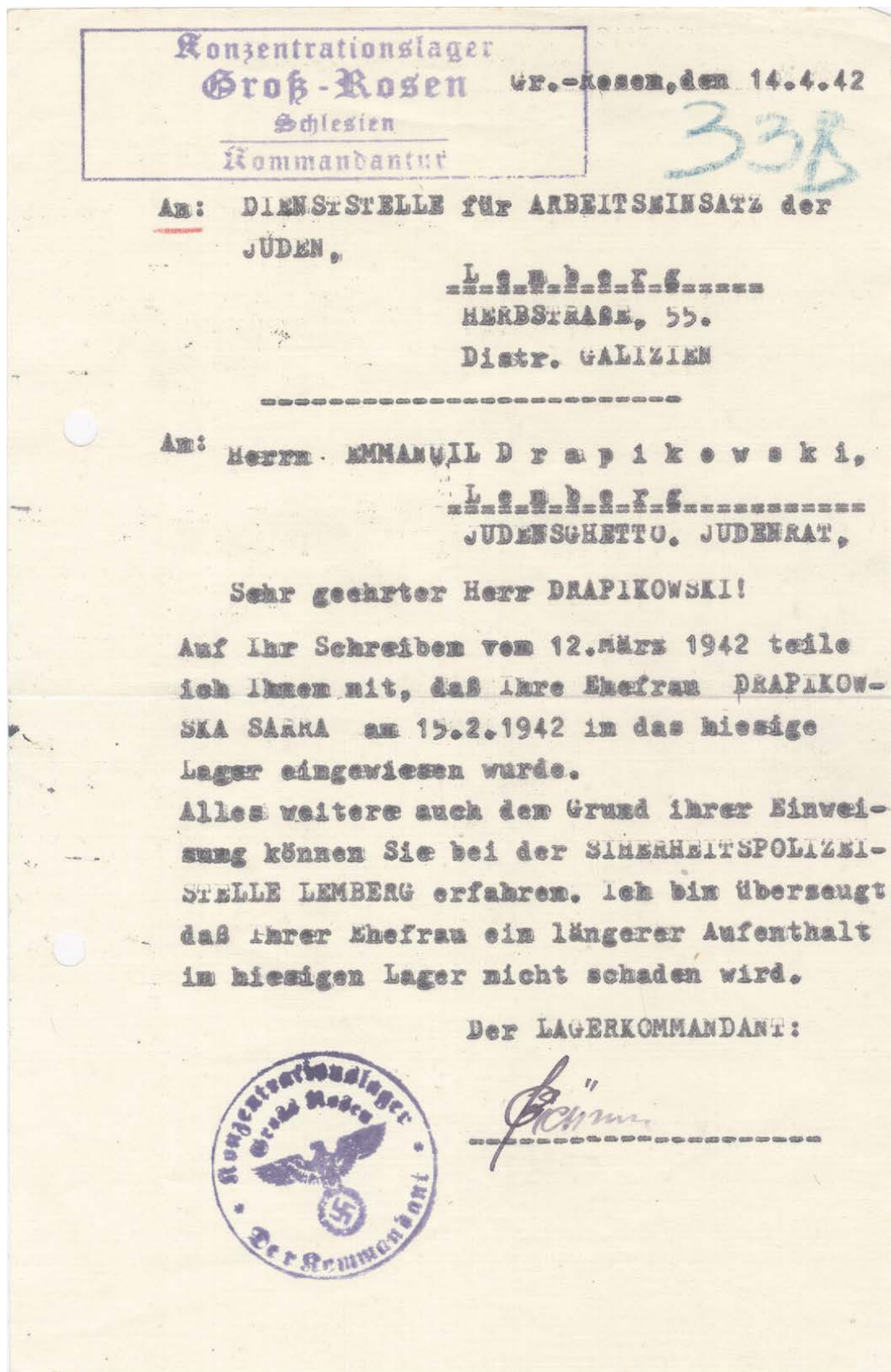

Фото 9.

Лист комендатури концентраційного табору Грос-Розен співробітнику Служби з працевикористання євреїв та представнику юденрату гетто в м. Львів Еммануїлові Драпіковському [34].

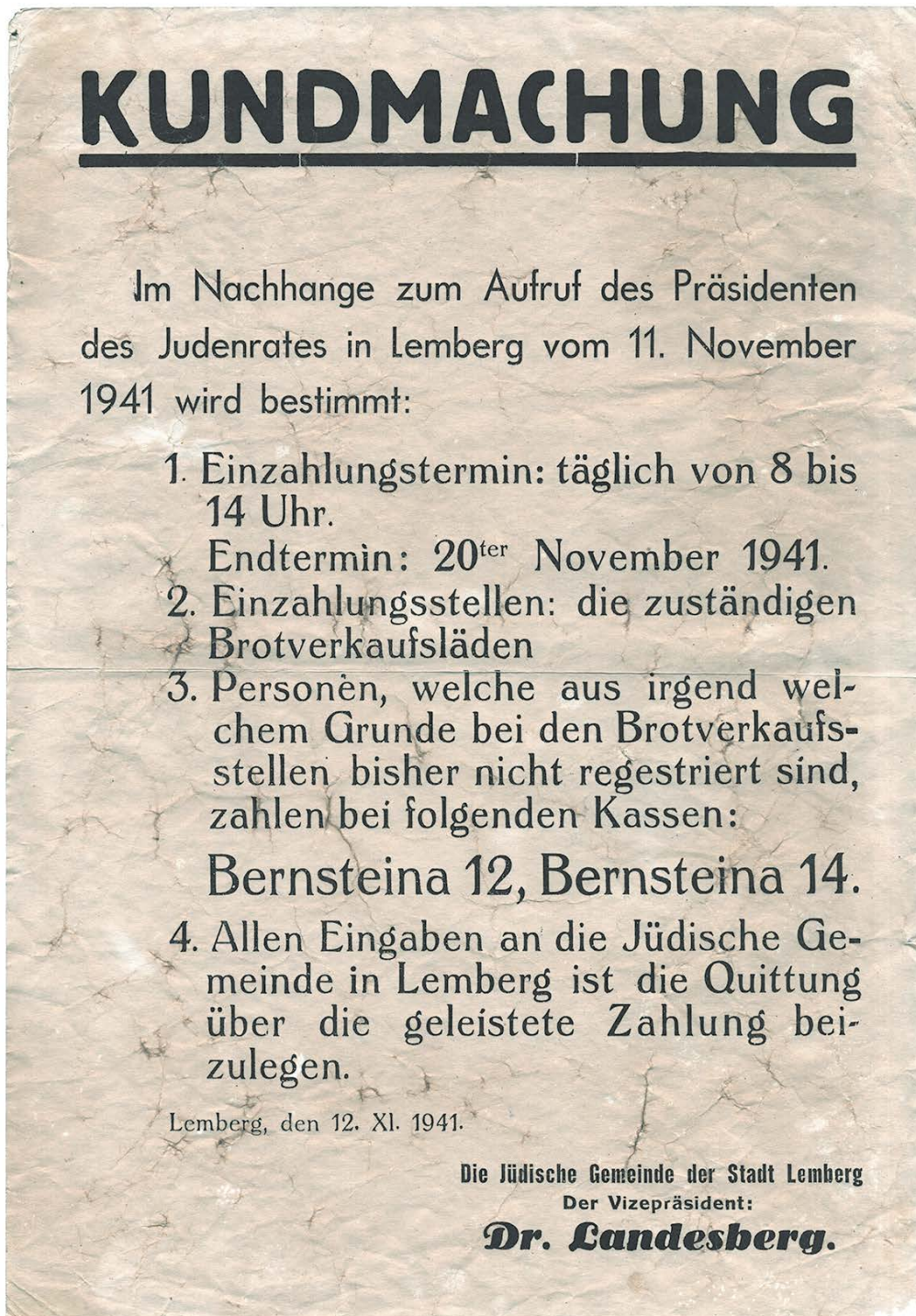

Фото 10.

Оголошення віцепрезидента єврейської общини доктора Ландесберга. 12 листопада 1941 р. [40].

Одним з останніх регіонів України, де нацистами та їхніми союзниками був реалізований план масового убивства євреїв, стало Закарпаття. Голокост на цих теренах відбувся блискавично і тривав менше ніж один місяць. Після окупації Угорщини німецькими військами в березні 1944 р. на території Закарпаття розпочалося «вирішення єврейського питання» за німецьким зразком. 16 квітня 1944 р. євреїв почали концентрувати в гетто, яких загалом у регіоні було створено дев'ять. Серед найбільших – у м. Ужгород, Мукачево, Берегове, Виноградів, Хуст [48, 62–71]. У травні 1944 р. окупаційна влада розпочала вивезення місцевих євреїв до концтаборів, переважно до Аушвіцу. Перший ешелон вирушив із м. Мукачево 14 травня. Однією з вивезених була мешканка цього міста Тільда Галперт (Фото 11). У своїх спогадах вона так описувала ті події: «Усіх євреїв, включно із нашою сім'єю, загнали в гетто. Нам були створені жахливі умови існування, в тісноті, кілька сімей в одному приміщенні, майже без їжі ми прожили близько місяця. Після цього команда Айхмана перегнала все населення Мукачева в один із цегляних заводів міста, де ми провели близько тижня в іще нестерпніших умовах. Тут і почалося відправлення у вагонах для худоби до концтабору Освенцим...» [50].

Фото 11.

Тільда Галперт (Аккерман). м. Мукачево. 1943 р. [52].

20 травня 1944 р. вся сім'я Галпертів прибула до концтабору Аушвіц. Шість її членів були вбиті в газових камерах та спалені в крематорії. Тільді пощастило врятуватися – вона була відправлена на примусові роботи. До завершення війни працювала на радіозаводі «Гагенук» (м. Райхенбах, Німеччина), де збирала радіоприймачі для військових потреб. До рідного Закарпаття повернулася за сприяння Чеського Червоного Хреста в червні 1945 р. [19].

Загалом із понад стотисячної єврейської громади Закарпаття загинуло, переважно в газових камерах Аушвіцу, близько 95 тис. осіб [28, 105, 409].

Однією з найбільш контроверсійних та дискусійних тем у контексті дослідження історії Голокосту залишається співпраця місцевого населення з окупантами та його співучасть у масових убивствах євреїв.

За приблизними підрахунками німецького історика Дітера Поля, близько 30–40 тис. українських місцевих мешканців узяло участь у Голокості [54, 41]. Одним з основних виявів такої співпраці стала служба в підрозділах допоміжної поліції.

За приблизними підрахунками істориків, у лавах місцевої допоміжної поліції на територіях лише райхскомісаріату «Україна» перебувало від 80 тис. до 100 тис. осіб [16, 115; 10, 55]. Вступ до поліції та участь у масових убивствах могли бути спричинені цілою низкою мотивів: політико-ідеологічні переконання та бажання звести особисті порахунки з представниками «жидобільшовицької» влади, нацистська пропаганда, що підігрівала антисемітські настрої. Служба в поліції могла також бути трактована багатьма як спосіб уникнення примусової праці та депортації до Німеччини, у випадку військовополонених це був шанс вижити за будь-яку ціну, вирвавшись із голодного табірної пекла. Але переважно банальне бажання покращити своє матеріальне становище й раціон в умовах війни та окупації за рахунок реквізованого майна єврейських жертв ставали одним з основних мотивів для участі в злочинах. Окремі дослідники констатують, що в реаліях окупації побутував навіть відповідний термін – «нажидитися» [54, 47].

Здебільшого підрозділи допоміжної поліції виконували опосередковану роль у нацистських антиєврейських акціях, як-от реєстрація, збір, конвоювання, оточення місць страти, але часто вони ставали й активними учасниками розстрілів та «полювання на євреїв»². Таке «полювання» відбувалося не лише в сільській місцевості та прилеглих лісових масивах, а й у великих містах, супроводжуючись закличками та заохоченням місцевого населення виказувати переслідуваних. Зокрема, в експозиції Музею експонується наказ коменданта допоміжної поліції м. Київ, який зобов'язував керівників будинків передавати всіх євреїв, комуністів та працівників НКВД до рук Української поліції. Понад те, згідно з докумен-

² «Полювання на євреїв» (нім. Judenjagd) – термін, упроваджений американським істориком Крістофером Бравнінгом на позначення нацистських операцій у Польщі з пошуку євреїв, які переховувались у лісах після ліквідації гетто або втечі з транспортів, що прямували до таборів смерті, та розправи над ними. Такі акції відбувались і на окупованих нацистами радянських територіях, зокрема в Україні. Детальніше див.: Browning Christopher R. Ordinary Man. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. – New York: Penguin Books, 1993. – 271 p.

том кербуди та двірники здобували право доставляти євреїв безпосередньо до єврейського табору, створеного при таборі для радянських військовополонених по вул. Керосинній (нині – вул. Шолуденка). За приховування відомостей про «небажаних мешканців» передбачено було смертну кару (Фото 12).

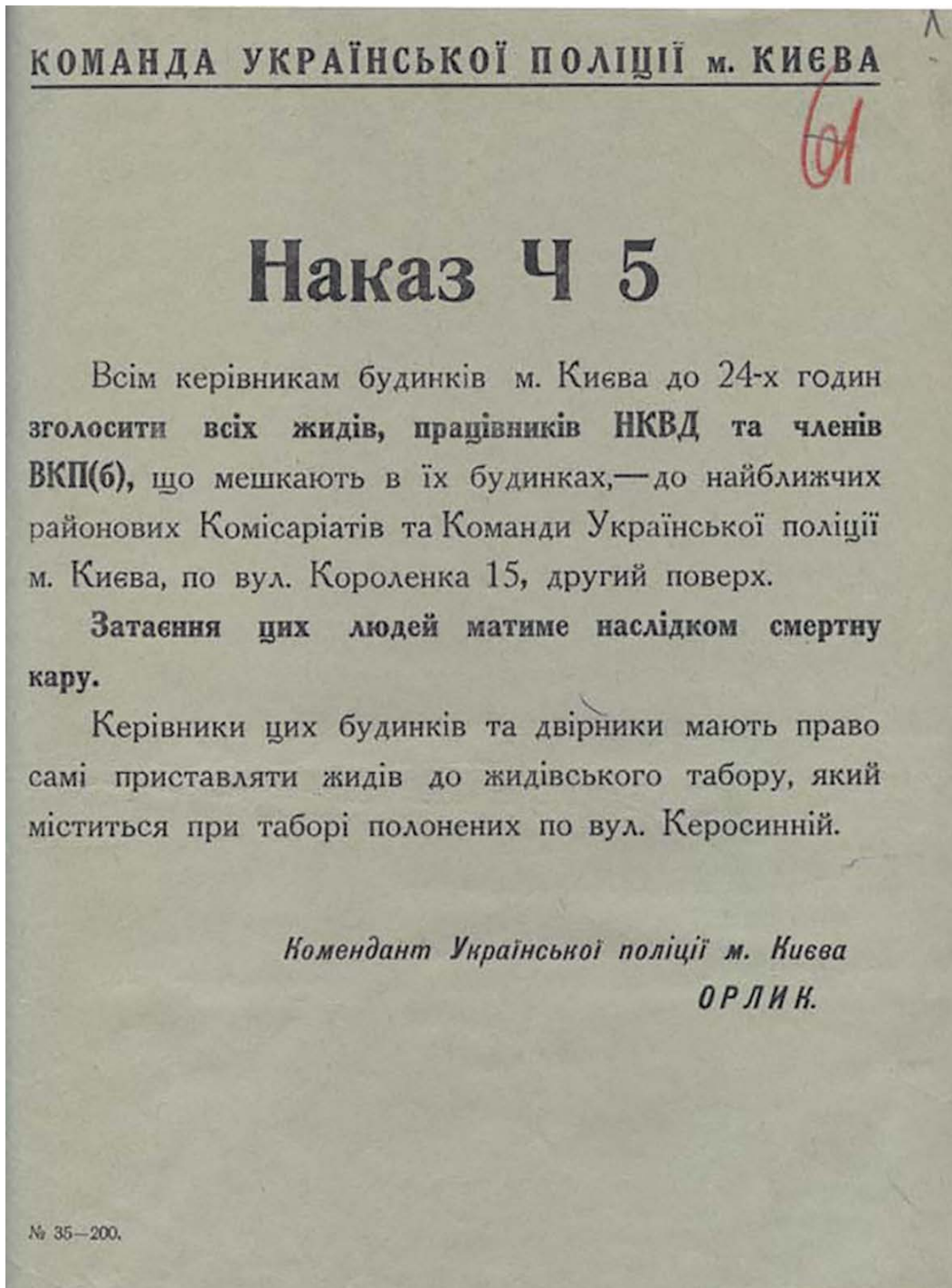

Фото 12.

Наказ коменданта допоміжної поліції м. Київ [58].

Цей документ донині є предметом наукових дискусій, адже дослідникам невідомі достеменно ані точна дата наказу, ані особа, якій насправді належить підпис під ним. За однією з версій, під псевдонімом «Орлик» діяв Анатолій Конкель, який 29 вересня 1941 р. очолив новостворену команду (штаб) Української поліції м. Київ [39, 78–79]. Оскільки на початку листопада 1941 р. поручика «Орлика» на посаді коменданта замінив курінний Г. Захвалинський, можна припустити, що цей наказ було видано на початку жовтня 1941 р., вже після завершення нацистської антиєврейської «гросакції» в Бабиному Яру 29–30 вересня [17]. На сьогодні дослідникам невідомі джерела, які підтверджували б участь допоміжної поліції м. Київ у вересневих розстрілах євреїв у Бабиному Яру, але її присутність на місці збору і страти не викликає сумнівів [39, 254–261; 13, 77–78; 10, 301–310].

Десятиліття панування антигуманного радянського режиму та реалії «нового порядку» за умов нацистської окупації затиснули мешканців України між жорнами двох тоталітарних режимів. Вони опинилися на межі фізичного існування, в умовах, у яких виживання в будь-який спосіб стало доміантною поведінковою моделлю абсолютної більшості населення окупованих територій. Атмосфера страху, потурання убивствам, щоденне брутальне, відверте насильство та дегуманізована пропаганда оголили в суспільстві найгірші прояви людської природи, що призводило до збурення латентних соціальних та міжетнічних конфліктів. Доводиться констатувати, що в таких умовах перманентної морально-етичної дихотомії для багатьох неєврейських жителів України шальки терезів дуже часто перехилились у кращому разі в бік споглядання та невтручання, в гіршому – активної підтримки злочинів. У своїй праці «Чорна земля» американський історик Тімоті Снайдер дуже влучно зазначив, що в умовах нацистської окупації порятунок єврея в бездержавних зонах Східної Європи, в окупованій Польщі та Радянському Союзі означав ризик для життя, а намір виказати його, навпаки, не тільки уникнення ризику індивідуального чи колективного покарання, а й у перспективі отримання матеріального стимулу, що бачилося раціональною поведінковою моделлю в економічному й безпековому вимірах [49, 273]. У цьому контексті феномен рятівництва євреїв можна розглядати як вияв нонконформізму, героїзму та опору антилюдській політиці окупантів.

Але питання порятунку євреїв досі залишається однією з найменш досліджених тем, що пов'язані з Голокостом. Однією з причин було цілеспрямоване замовчування та ігнорування радянською владою єврейського досвіду війни та нацистського геноциду й водночас опору йому способом порятунку приречених із боку неєврейського населення. Іншою причиною є дуже обмежена джерельна база та брак документально зафіксованих випадків порятунку.

Загалом історичні сценарії Голокосту в країнах Європи були детерміновані особливостями функціонування нацистського адміністративного апарату, що прямо корелювало з установленими там формами адміністративного управління,

соціокультурними відносинами, рівнем впливу на суспільство єврейських громад, ставленням нацистів до населення окупованих країн і рівня загрози для рятівників євреїв. Усі ці фактори впливали на трактування місцевим населенням геноциду євреїв і на кількість спроб їх порятунку [28, 376–377].

Важливо зазначити, що умови для порятунку євреїв на території України радикально відрізнялися від західноєвропейських. Наприклад, у Данії гітлерівці проявляли до данців терпимість навіть після того, як почалися операції з порятунку євреїв. Репресії виражались у формі арештів і зазвичай були спрямовані лише проти організаторів масового порятунку та перевезення євреїв до Швеції [32, 490–491]. У Нідерландах та Франції рятівникові загрозувало ув'язнення в концентраційному таборі, тоді як у Польщі й на окупованих територіях СРСР таку людину розстрілювали разом із євреями, яких вона переховувала [28, 377]. Для підтвердження цього факту звернімо увагу на представлене в музейній експозиції автентичне оголошення «Пересторога!» періоду нацистської окупації. У ньому від імені командувача СС та поліції в дистрикті «Галичина» Фрідріха Кацмана вказано, що «забороняється приймати жидів до будинків і мешкань нежидівської людності. Той, хто свідомо надає жидові притулок, зокрема безправно приміщує, харчує або переховує жида поза жидівською дільницею, буде покараний смертю» (Фото 13).

Незважаючи на загрозу смерті, знаходилися поодинокі сміливці, які йшли на ризик і рятували своїх єврейських друзів, сусідів чи й узагалі незнайомих людей єврейського походження. На сьогодні Україна посідає четверте місце у світі за кількістю визнаних Державою Ізраїль Праведників народів світу [7]. Цей список налічує 2673 особи, хоча окремі дослідники переконані, що в ньому бракує близько 1400 імен, занесених до інших національних списків визнаних Праведників [45, 17]. Водночас сотні, а можливо, й тисячі випадків рятування євреїв місцевими жителями України все ще залишаються невідомими, що є своєрідним викликом для сучасних дослідників Голокосту.

Дослідження теми українських рятівників євреїв є одними з пріоритетних у роботі Музею. Нині в музейній фондозбірні зберігається понад 60 персональних комплексів, присвячених українським Праведникам і рятівникам євреїв.

Одним із найбільш унікальних артефактів, представлених в експозиції музею та пов'язаних із темою рятівництва, є піаніно родини Олейниченків із м. Маріуполь (Фото 14).

Під час нацистської окупації міста Яким Олейниченко, його дружина Поліна та їхні дорослі діти Віктор і Валентина переховували у своєму будинку єврейського хлопчика Веніаміна Борисковського, який урятувався під час масового розстрілу маріупольських євреїв у с-щі Агробаза. Уся родина Веніаміна із 11 осіб загинула в розстрільній ямі. Близько року він провів у Олейниченків, ховаючись у старовинному піаніно. Ризик був надзвичайно великим, адже в одній частині будинку жили рятівники, а в іншій – квартирувало троє німецьких солдатів.

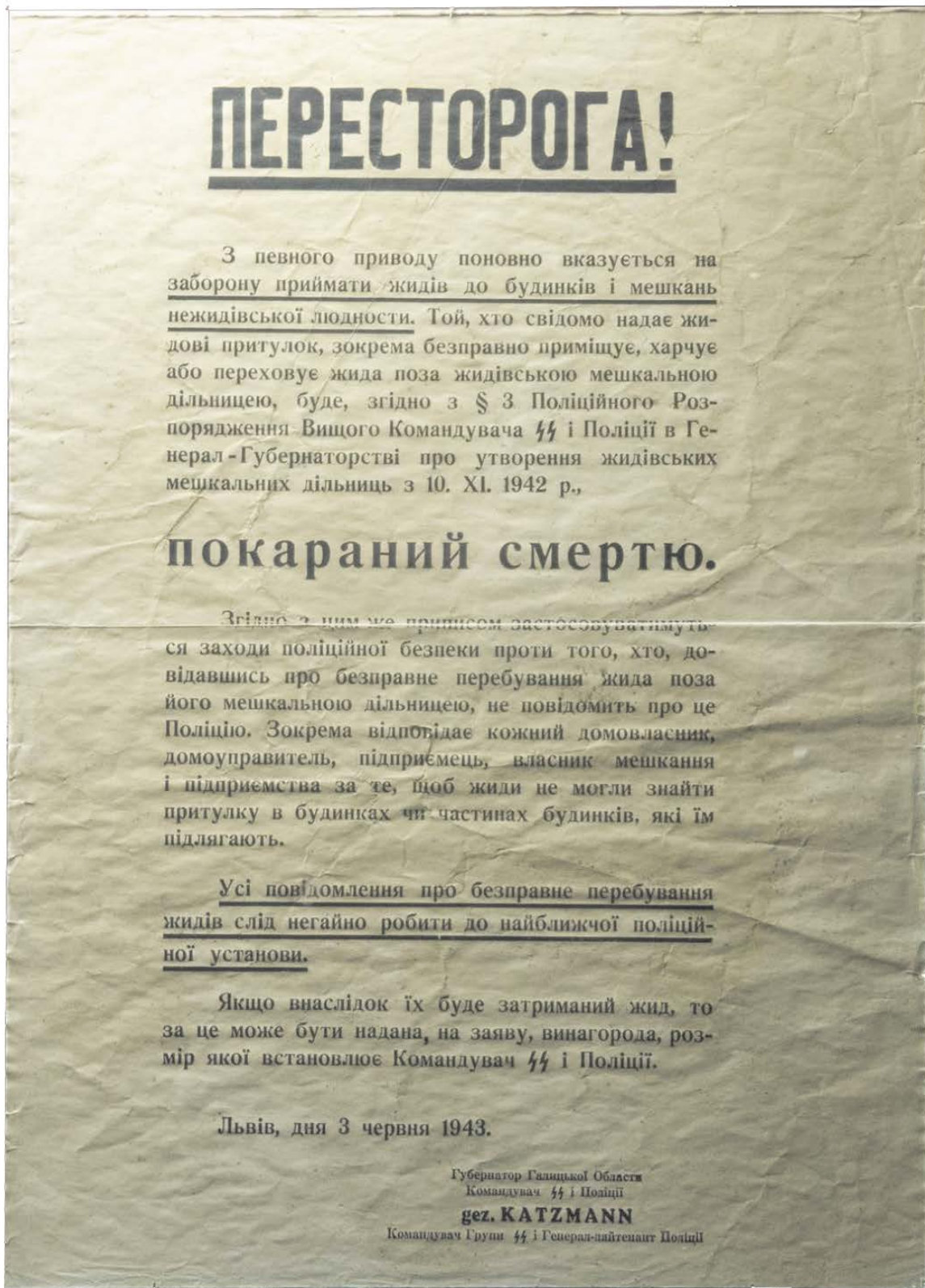

Фото 13.

Оголошення командувача СС та поліції в дистрикті «Галичина» Фрідріха Кацмана. 3 червня 1943 р. [41].

Фото 14.
Піаніно родини Олейниченків. 1905 р. [43].

Щоб убезпечити дитину від викриття й доносу, в 1942 р. Олейниченки відправили її в сільську місцевість до знайомих, де хлопець перебував аж до вигнання нацистів із м. Маріуполь восени 1943 р. Після війни Веніамін Борисковський повернувся до міста й залишився в теплих стосунках із родиною Олейниченків. Підтримував із ними зв'язок і після того, як у 1990-х рр. емігрував до Ізраїлю. У 1998 р. Яд Вашем удостоїв Поліну і Якіма Олейниченків, а також їхніх дітей Віктора й Валентину звання «Праведник народів світу» [22]. Від літа 2021 р. унікальне піаніно родини Олейниченків поповнило колекцію Музею, ставши одним із ключових експонатів, представлених на виставковому проєкті «Голокост», що був присвячений 80-річчю початку нацистських масових розстрілів євреїв на території України та 80-м роковинам трагедії Бабиного Яру.

Події Голокосту стали глибоко травматичним досвідом для мільйонів жителів України. У перший час після вигнання нацистських окупантів єврейський досвід геноциду мав хоча й не широку, але відчутну репрезентацію в радянському публічному дискурсі.

Наприклад, у тогочасній пресі можна було часто зустріти свідчення врятованих жертв або свідків нацистських антиєврейських акцій. Зокрема, в газеті «Красное знамя» від 11 березня 1944 р. з музейної колекції знайомимося з оповіддю-свідченням шофера Л. Ромбома про нацистські злочини проти єврейської громади м. Умань: «...Німці винищили в Умані понад 12 тис. євреїв. Я – один із тих, кому пощастило уникнути фашистської розправи... Я був у підвалі Палацу піонерів, куди німці загнали 500 євреїв. Тут були діти, жінки і старі. Всі вони, за винятком 17 осіб, задихнулися. Я був в Уманському таборі... Пройшов неймовірні випробування в Теркліївських застінках... Останні вісім місяців мене переховувала дружина-українка...» [14, 2].

У період після вигнання нацистів у радянських школах поширеною практикою патріотичного виховання та формування «правильної» візії війни й окупаційного режиму було написання дитячих творчих робіт на тему «Що я пережив під час німецької окупації». Незважаючи на безліч «надиктованих» пропагандистських конструктів, ці есеї стали відвертими рефлексіями про пережиту колективну та індивідуальну травму й чи не єдиним за радянської дійсності способом її проговорення. Безперечно, одним із лейтмотивів таких творів був геноцид єврейського населення: «Усім євреям пов'язали пов'язки й дали найтяжчі роботи. Через місяць усіх євреїв зібрали наприкінці Пушкінської вулиці й повели на кладовище, там вони [німці] жорстоко розправлялися з ними...» – так пригадувала період нацистської окупації м. Полтава учениця шостого класу Кам'янець-Подільської школи № 9 Клара Висоцька (Фото 15).

Що я переживав во время немецкой оккупации.

17/IV 41г. в город ворвались грубые, наглые нахальные, фрицы. Мы во время этого сидели в подвале на главной улице. Я начал ворчать немец и начал разговаривать по-немецки, но никто не понимал. Он подбежал к окошку из наших, который сидел в нашем подвале, и ударил его и закричал: "гаус". После этого прошло 10 дней. Все евреи повезли повозки и дали сам тяжелые работы. Через месяц всех евреев собрали в конце Пушкинской улицы и повели на кладбище, там они жестоко расправились с ними. (Папа мой) Настал день очень ужасный и для нас. Через месяц неожиданно ~~не~~ незаметно (так что мы даже и не видели) забрали папу. Папа мой работал на железной (работ) дороге и мы сказали, чтобы он

Фото 15.

Твір «Що я пережив під час німецької окупації» Клари Висоцької.
1944 р. [51].

Фото 16.

К. Дубина. 778 трагічних днів Києва. – Київ, 1945 [25].

У цей час в історичній царині також з'являються перші спроби інтерпретації подій Голокосту, зокрема і трагедії Бабиного Яру. До прикладу, в 1945 р. виходить друком книжка українського радянського історика Кузьми Дубини «778 трагічних днів Києва», у якій автор детально розбирає аспекти нацистської окупації м. Київ, включно із трагедією київського єврейства (Фото 16).

Але пошанування загиблих та збереження пам'яті про трагедію в післявоєнний час було неабияким викликом в умовах панування радянської тоталітарної системи. Поступове затирання пам'яті про єврейські жертви нацистів розпочалося ще під час війни, але досягло свого апогею з початком сталінської «антисемітської кампанії» в 1948 р. і продовжилося за часів застою із притаманним йому вибудовуванням міфу про «Велику Вітчизняну війну» та стандартизованою вихолощеною формулою пам'ятання про воєнний досвід «радянських громадян».

Своєрідний перелом відбувся наприкінці 1980-х рр., коли поступ громадянського суспільства почав створювати на руїнах радянської імперії нові соціальні та культурні патерни, складником яких була й пам'ять про Голокост. Найбільш чутливими до нових умов виявилися митці, які своєю творчістю одними з перших соціальних акторів реактуалізували й намагалися переосмислити непроговорені травми минулого.

Серед безлічі художніх робіт із колекції Музею, присвячених війні та нацистській окупації, привертає увагу доробок Ісаака Тартаковського. Під час німецько-радянської війни єврей Ісаак Тартаковський перебував у лавах Червоної армії. У вересні 1941 р. потрапив у німецький полон, із якого врятувався під вигаданим ім'ям, приховавши своє походження. До кінця нацистської окупації його переховувала вінницька родина Савчуків [23]. Пережитий досвід окупації та нацистського геноциду став невід'ємним складником творчості митця. Такою «зрілою» роботою автора можна назвати картину «Останній шлях», яка нині є одним із домінантних експозитів на вже згаданому музейному виставковому проєкті «Голокост» (Фото 17).

Підбиваючи підсумок, можемо констатувати, що колекція Національного музею історії України у Другій світовій війні містить надзвичайно потужну експозитарну та джерелознавчу базу для комплексного й багатогранного студювання історії Голокосту в Україні. Матеріали, що представлені в головній експозиції Музею та зберігаються у фондах, охоплюють і розкривають надзвичайно широкий темарій, пов'язаний із розгортанням та перебігом Голокосту на українських теренах, акумулюючи інформаційний та контентний базис як для фахових наукових досліджень, так і для тематичних експозитарних та комеморативних проєктів.

Фото 17.

Ісаак Тартаковський. Останній шлях. 1991 [26].

Джерела та література:

1. «Aktion 1005». *Spurenbeseitigung von NS-Massenverbrechen 1942–1945*. – Göttingen 2018: Wallstein Verlag. – 1381 S.
2. Berkhoff Karel C. *The Corpses in the Ravine Were Women, Men, and Children: Written Testimonies from 1941 on the Babi Yar Massacre // Holocaust and Genocide Studies*. – 2015. – Vol. 29, no. 2 (Fall). – P. 251–274.
3. Browning Christopher R. *Ordinary Man. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. – New York: Penguin Books, 1993. – 271 pp.
4. Dean Martin. *German Ghettoization in Occupied Ukraine: Regional Patterns and Sources // The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives. Conference Presentations*. – Washington, DC: Center for Advanced Holocaust Studies of the United States Holocaust Memorial Museum, 2013. – 214 pp.
5. Geoffrey P. Megargee, Martin Dean, Christopher R. Browning. *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Volume II: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*. – Indiana University Press, 2012. – 2036 pp.
6. Lower Wendy. *From Berlin to Babi Yar. The Nazi War Against the Jews, 1941–1944 // Journal of Religion & Society, Volume 9 (2007)*. – The Kripke Center, Towson University. – 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://moses.creighton.edu/JRS/2007/2007-18.pdf>. – Назва з екрана.
7. *Names and Numbers of Righteous Among the Nations – per Country & Ethnic Origin, as of January 1, 2021 // Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html>. – Назва з екрана.
8. Pohl Dieter. *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. – München: 2. Auflage. – Oldenbourg, 1997. – 455 S.
9. *The Good Old Days: The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders / Ed. by E. Klee, W. Dressen, V. Riess*. – New York: The Free Press; Macmillan Inc., 1991. – 344 pp.
10. *The Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization. Edited by Ray Brandon and Wendy Lower*. – Bloomington: Indiana University Press, 2008. – 378 pp.
11. Waitman Wade Beorn. *Last Stop in Lwów: Janowska as a Hybrid Camp // Holocaust and Genocide Studies*. – Volume 32, Issue 3, Winter 2018. – PP. 445–471.
12. Альтман И. *Жертвы ненависти. Холокост в СССР. 1941–1945 гг.* – Москва: Фонд «Ковчег», 2002. – 544 с.
13. Беркгоф К. *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*. – Київ: Критика, 2011. – 455 с.
14. Газета «Красное знамя». № 89. 11.03.1944 р. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ). – КН-127596. – Г-31835.
15. Демченко С. *Долі подільських євреїв (за матеріалами колекції «Непрочитані листи 1941-20») // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. – Вип. 4 (22) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – 2018. – С. 137–147 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.02.2019/pdf/VIM_22_2018-137-147.pdf. – Назва з екрана.
16. Дерейко І. *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / Ін-т історії України НАН України*. – К., 2012. – 174 с.
17. *Державний архів Київської області*. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 227. – Арк. 2.
18. *Довідка № 1 УШПР про пограбування і звірства німецьких окупантів у Київській області // Фонди НМІУДСВ*. – НД-26108.

19. Довідкова картка Галперт (Аккерман) Тільди // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
20. Довідкова картка Іделя Манасевича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
21. Довідкова картка Корхуна Михайла Йосиповича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
22. Довідкова картка Пономарьової (Олейниченко) Валентини Якимівни // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
23. Довідкова картка Тартаковського Ісаака Йосиповича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
24. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. – Київ, 2000. – 304 с.
25. Дубина К. 778 трагічних днів Києва // Фонди НМІУДСВ. – К-7012. – КН-79482.
26. Ісаак Тартаковський. Останній шлях. 1991 // Фонди НМІУДСВ. – КН-280148.
27. Круглов А., Уманський А. Бабий Яр: жертви, спасителі, палачи. – Дніпро: Український інститут изучения Холокоста «Ткума»; Лира ЛТД, 2019. – 280 с.
28. Круглов А., Уманський А., Щупак І. Холокост в Україні: німецька воєнна зона, румунська воєнна зона, дистрикт «Галичина», Закарпаття: монографія. – Дніпро: Український інститут изучения Холокоста «Ткума»; Лира ЛТД, 2017. – 456 с.
29. Круглов А., Уманський А., Щупак І. Холокост в Україні: Рейхскомісаріат «Україна», Губернаторство «Трансністрія». – Дніпро: Український інститут изучения Холокоста «Ткума», 2016. – 564 с.
30. Круглов А.І. Трагедія Бабьєго Яра в німецьких документах. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Лира, 2011. – 140 с.
31. Круглов А.І. Хроніка Холокоста в Україні. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 208 с.
32. Лакер У., Баумель Ю.Т. Холокост: Енциклопедія. – Москва: РОССПЭН, 2005. – 808 с.
33. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
34. Лист Комендатури концентраційного табору Грос-Розен до Служби з працевикористання євреїв у Львові (дистрикт «Галичина») Драпіковському Еммануїлу (Drapikowski Etmannuil) // Фонди НМІУДСВ. – КН-271629. – Д-69430.
35. Лист Крейдельман Рахіль (Рухл) чоловікові Крейдельману Меєру // Фонди НМІУДСВ. – Д-56525. – КН-248587.
36. Лист подружжя Манасевичів дітям // Фонди НМІУДСВ. – КН-248153. – Д-56099.
37. Лист показань свідків на Крейдельманів Меєра, Рахіль, Молку та Винокур Хейвет // Центральна база даних імен жертв Шоа Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&advancedSearch=true&sln_value=Sapozhnikov&sln_type=synonyms&sfm_value=Khava%20Klavdia&sfm_type=synonyms. – Назва з екрана.
38. Нахманович В. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // Український історичний журнал. – 2007. – № 3 (474). – С. 76–97.
39. Нахманович В. До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – 416 с.
40. Оголошення віце-президента єврейської общини доктора Ландесберга // Фонди НМІУДСВ. – КН-216584. – Л-8279.
41. Оголошення командувача СС та поліції у дистрикті «Галичина» Фрідріха Кацмана. 3.06.1943 // Фонди НМІУДСВ. – Л-8311. – КН-220761.
42. Пастернак О. Трагедія Бабиного Яру у фокусі музейних джерел // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 2–3 (28–29) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН

- України. – 2020. – С. 132–144 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.11.2020/pdf/VIM_28_2020-132-144.pdf. – Назва з екрана.
43. Піаніно родини Олейниченків // Фонди НМІУДСВ. – КН-280518.
 44. Подольський А. Місяця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення // Політичні дослідження. – 2021. – № 1. – С. 106-122.
 45. Праведники народів світу: Довідник / За ред. І.Я. Щупака. – Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. – 224 с.
 46. Розпорядження Вінницької райуправи старостам про носіння жовтої шестикутної зірки єврейському населенню // Фонди НМІУДСВ. – Д-4210. – КН-19233.
 47. Розпорядження міського голови м. Лемберга доктора Егона Геллера. 15.06.1942 // Фонди НМІУДСВ. – Л-8280/1. – КН-216586/1.
 48. Славік Ю. Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті. – Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. – 156 с.
 49. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження. – К.: Медуза, 2017. – 400 с.
 50. Спогади Галперт (Аккерман) Тільди Гнатівни «Спогади мого життя в період 1941–1945 рр.» // Фонди НМІУДСВ. – НД-29946.
 51. Твір «Що я пережив під час німецької окупації» Клари Висоцької. 1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-190315. – Д-27811.
 52. Тільда Галперт (Аккерман). Мукачево, 1943 // Фонди НМІУДСВ. – НД-29944.
 53. Убивці-енкаведисти покарані. – Українське слово. – 1941. – № 3.
 54. Усач А. Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження // Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту) / Редкол.: А. Подольський, С. Осіпчук. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. – 108 с.
 55. Фото Михайло Корхун із друзями // Фонди НМІУДСВ. – НД-25721.
 56. Фото сюжетне. Публічна страта місцевих жителів // Фонди НМІУДСВ. – КН-10893. – Ф-3630.
 57. Хонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944) // Незалежний культурологічний журнал «Ї». – Львів, 2009. – № 58. – С. 161–190.
 58. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 121. – Арк. 7.
 59. Янівська кісткодробарка. 1943–1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-63124. – РМ-682.

© **Александр ПАСТЕРНАК**

НАЦИСТСКИЙ ГЕНОЦИД УКРАИНСКОГО ЕВРЕЙСТВА В МУЗЕЙНОЙ РЕТРОСПЕКТИВЕ

На основе анализа материалов музейной коллекции, посвященных геноциду украинского еврейства, специализированной литературы и архивных источников рассмотрены особенности протекания и развертывания Холокоста в Украине. Проанализирован экспозиционный и источниковедческий потенциал музейной коллекции. Акцентировано внимание на уникальных экспонатах, отдельных

персональных комплексах, семейных историях жертв, спасенных, спасателей и свидетелей.

Ключевые слова: *Холокост, Украина, евреи, нацистская оккупация, нацисты, массовые расстрелы, гетто, лагеря, Музей, коллекция.*

© **Oleksandr PASTERNAK**

NAZI GENOCIDE OF UKRAINIAN JEWS IN THE MUSEUM RETROSPECTIVE

The article focuses on the special literature, archival sources and the analysis of the materials from the museum's collection, related to the genocide of Ukrainian Jews. The research highlights the special aspects of the Holocaust in Ukraine. The scientific potential of the exhibition and museum's collection is analyzed. The article studies the unique exhibits, individual personal complexes, family stories of victims, survivors, rescuers and witnesses.

Keywords: *Holocaust, Ukraine, Jews, Nazi occupation, Nazis, mass shootings, ghettos, camps, Museum, collection.*

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

УДК 94:329.73](477.82)“1940/1950”(092)

© *Микола МИХАЛЕВИЧ*

СИДІР АНТОНЮК «КУЗЬМЕНКО» – КОМАНДИР БОЇВКИ «ПРИРЕЧЕНИХ»

У статті розглянуто автобіографію Сидора Антонюка – активного учасника та командира боївки ОУН, яка діяла на території Ратнівського району Волині. Автор звернув увагу на особливості українського визвольного руху на Волинському Поліссі в період його завершення та мотивацію простих поліщуків у боротьбі проти сталінського режиму. Висвітлено також методи діяльності органів МГБ проти українських повстанців.

Ключові слова: Сидір Антонюк, «Кузьменко», «Зоренко», «Кос», боївка, повстанці, райвідділ МГБ, оперативно-військова група, Ратнівський район.

Нині Сидір Антонюк («Галайда», «Кузьменко») є одним із найвідоміших повстанців Ковельщини завдяки тому, що в архівах збереглася не лише його кримінальна справа, а й справи багатьох інших людей, які йому допомагали. Повстанська боївка під його командуванням діяла на території Ратнівського району в 1949–1950 рр. Це був час, коли повстанський рух уже пішов на спад і радянські каральні органи досить упевнено контролювали обстановку. Те, що за таких умов молоді поліщуки готові були жертвувати своїм життям, тільки щоб не підкорятися комуністичній владі, показує передусім, наскільки жорстокою та несправедливою вона була.

Перш ніж стати командиром боївки, Сидір Антонюк, незважаючи на молодість, уже набув чималого життєвого досвіду. Він народився в 1927 р. в с. Старостине Прохідської сільради біля райцентру Ратне, закінчив п'ять класів місцевої школи, допомагав батькові по господарству. Під час німецької окупації працював пакувальником яєць на Ратнівській базі, щоб не вивезли на примусові роботи до Райху. У лютому 1945 р. був мобілізований у радянську армію і прослужив у стрілецькому полку в м. Бердичів шість місяців, але потім демобілізувався за станом здоров'я і повернувся в село до батька [10, 20].

За свідченням Антонюка, вступити в ОУН його загітував двоюрідний брат Тарас Брилюк, 1918 р. н. У 1938 р. Тарас Тихонович був призваний у польську армію, а у вересні наступного року, коли Німеччина напала на Польщу, потрапив

на фронті в полон. Був вивезений на роботу до Німеччини, а потім до Франції, де працював у сільському господарстві. Після повернення додому в 1946 р. Тарас Брилюк став зв'язковим кущового провідника ОУН Омеляна Харламповича («Ясеня»). «Ясень» дав йому обріз російської гвинтівки та 15 патронів [10, 21]. Саме в будинку двоюрідного брата восени 1947 р. Сидір познайомився з надрайонним провідником ОУН Андрієм Михалевичем («Косом») та «Ясенем», від якого й отримав псевдо «Галайда». Потім такі зустрічі стали регулярними. Антонюк, який працював у Ратнівській заготівельній конторі, інформував повстанців про обстановку в райцентрі. За дорученням «Ясеня» купував для них папір і фотоплівку. Пізніше Сидір установив контакти з іншими ратнівчанами, які допомагали повстанцям і яких очолював Борис Ленартович [10, 25]. Але сам Борис Федорович пізніше, під час допиту, який вели слідчі МГБ, стверджував, що власне Антонюк був «організатором і керівником підпільної терористичної організації ОУН в Ратному» [12, 39]. Ця група у травні 1948 р. спалила в смт Ратне будинки двох радянських активістів, які займалися колективізацією, поширювала націоналістичні листівки. За дорученням «Коса» вивчала можливість нападу на редакцію районної газети «Сталінським шляхом», щоб забрати друкарські верстати. Але не встигла, у вересні 1948 р. кількох ратнівських підпільників було заарештовано [14].

Сидора Антонюка 20 вересня викликали до райвідділу МГБ, де він дав згоду та підписку про співпрацю з органами й відразу отримав завдання влитися в «оунівську банду» «Коса», щоб установити точне місце її переховування з метою знищення. Але виконувати це завдання він навіть і не думав. Відразу після повернення додому Сидір повідомив про своє вербування чекістами брата Тараса Брилюка, а потім і дружину Софію та батька Макара Тарасовича. Дружина після цього виїхала в Одеську область до батьків. Разом із братом Сидір вирішив перейти на нелегальне становище, вони постійно підтримували зв'язок із бойовою «Коса», яка в цей час перебувала поблизу с. Прохід та Комарове. У лісі Антонюк провів лише кілька тижнів. Потім отримав від «Ясеня» документи на ім'я Кудрявцева Бориса Георгійовича, уродженця Курської області, й поїхав у Одеську область до своєї дружини Софії [10; 18, 29].

Те, що командири повстанців «Кос» і «Ясень» вирішили відпустити молодого чоловіка до дружини, свідчить про їхню доброту й людяність. Хоча це було порушення правил конспірації. Адже існувала велика ймовірність, що Антонюка затримують і він розкаже все, що знає. Так воно, зрештою, і сталося. 23 листопада 1948 р. на залізничній ст. Лунинець у Білорусії його перепинив відділ охорони МГБ. Ось як це описує у своєму рапорті старший сержант 6-го взводу охорони МГБ Підпужний:

«Рапорт

Доповідаю, що в 21:00 23 листопада 1948 р. із залу очікування вийшов пасажир, одягнутий у чорну поношену шинель без хлястика. Мені стало підозрілим

у цьому чоловікові, що шинель була трохи відстовбурчена. Я запідозрив, що, можливо, у нього є зброя, і запропонував показати мені документи, але він через розгубленість показав мені гральні карти. Я після цього попросив його в чергову кімнату, й не доходячи до чергової кімнати 5 метрів, він швидким ривком уліво кинувся втікати. Я став переслідувати його. Потім мені допоміг військовослужбовець, одягнутий у гімнастерку, який його наздогнав біля військової частини, біля паркана. У цей час підбіг капітан Ліпідов, утікач був затриманий і доставлений до відділу МГБ.

23.11.48 р.

Підпис [10, 9]».

Під час обшуку в Сидора Антонюка, крім особистих речей, було знайдено військовий квиток і посвідчення замість паспорта на ім'я Бориса Кудрявцева, гроші на суму 1067 крб, проїзний квиток від ст. Барановичі до ст. Підгородна Одеської області та патрон від нагана. Певно, цей патрон чекісти самі ж і підкинули, щоб мати підстави для арешту. Особливо цінною для них знахідкою став клаптик паперу з шифрувальною таблицею, який Сидір під час затримання намагався знищити, але не встиг. За допомогою цього шифру він мав листуватися з «Косом», але емгебістам сказав, що планував так спілкуватися з братом. Оперативники досить швидко встановили справжню особу заарештованого і примусили розповісти про свої зв'язки з українськими націоналістами, а потім його перевезли до смт Ратне [10, 4–6].

Там перший допит Сидора Антонюка проводив начальник райвідділу МГБ капітан Мінеєв. Розпочався він о 22:00 6 грудня 1948 р., а закінчився о 04:00 наступного дня. Невідомо, які методи застосовували ратнівські чекісти під час цього та наступних допитів, але заарештований повідомив їм багато цікавих фактів про діяльність повстанців, а також виказав деяких людей, які їм допомагали [10]. Можливо, така поведінка Антонюка приспала пильність чекістів, і в ніч із 11 на 12 грудня йому пощастило втекти з-під варти [10, 53]. Утім, несподівана втеча викликала обґрунтовані підозри в повстанців, тож вони, вже навчені гірким досвідом, уникали контактів із Сидором. Кілька місяців він переховувався самотійно. Виручила його одна жінка, яка жила на околиці с. Конище. Є свідчення, що Антонюк у цей час жив із її старшою дочкою і навіть обіцяв цій дівчині одружитися [5, 193].

Але тихе життя у схованці його не влаштовувало. Він десь роздобув угорську гвинтівку й наприкінці січня 1949 р. викликав на зустріч жителя с. Старостине Максима Дейнеку, 1924 р. н. Напевне хлопці й раніше товаришували, бо на домовлене місце (на один із гірницьких хуторів, до хати Дороша) Максим узяв пів літра самогону. Разом із господарем його відразу ж випили. Антонюк дав товаришеві пістолет і присвоїв йому псевдо «Сміливий» [9, 35]. Потім вирішили піти в с. Старостине й відібрати гвинтівку в старшого винищувальної групи Павла Глушка. Хлопці дочекалися, поки той вийде на вулицю, й запропонували

віддати зброю. Але Павло Маркович відповів, що гвинтівку позичив молодшому братові Лукашу, який пішов чергувати на пост у с. Прохід. Разом із командиром винищувальної групи Сидір та Максим обійшли будинки ще кількох «стрибків», але зброї так ні в кого й не забрали. Потім вирушили на старостинське кладовище, де Антонюк довго вмовляв Глушка здати гвинтівку. Командир «стрибків» пообіцяв, що збере всіх бійців групи, приведе їх у домовлене місце й забере в усіх зброю. Глушко тільки просив «Галайду» привести із собою чимбільше повстанців [10, 36].

Антонюк підозрював, що Глушко повідомить про заплановану зустріч владу, тож вирішив забрати бодай одну гвинтівку – в Архипа Лещука. Утім, коли до останнього постукали у вікно, його батько сказав, що син пішов у с. Прохід на пост. «Галайда» почав гримати у двері, вимагав відчинити хлопцям як працівникам МГБ, але господар їх не впустив, і вони пішли ні з чим. Наступної ночі Сидір і Максим зіткнулися в с. Гірники з місцевими «стрибками», які відразу почали по них стріляти. Хлопці втекли, і Максим кілька днів переховувався у різних людей [10, 37–38]. Потім зустрівся з командиром «стрибків» Павлом Глушком, який розповів йому про обстановку, погодившись забрати його до себе й забезпечувати харчуванням. Під час перебування на горищі в Глушка Максим переписував собі в блокнот із Антонюкового зошита націоналістичні пісні. Закінчилася повстанська діяльність Дейнеки так само несподівано, як і почалася. Дорогою на зустріч із «Галайдою» він зайшов увечері до будинку Ольги Литвинець. Хазяйка почастувала гостя салом із хлібом, а коли він виходив із хати, на вулиці вже чекали ратнівські оперативники. Вони відібрали в Максима пістолет, зв'язали його й повезли в райвідділ на допит [10, 39].

У березні 1949 р. Сидір Антонюк був прийнятий у самарівську боївку ОУН Гната Семенюка («Зоренко»). Він отримав нове псевдо – «Кузьменко» – і вже 19 березня брав участь у нападі на кооперацію в с. Прохід. За свідченням сторожа магазину сільпо Адама Лещука, того дня майже до 24:00 у сільраді тривали збори колгоспників. Приблизно через годину до приміщення зайшов озброєний повстанець і наказав усім лягти на підлогу, а сам почав шматувати документи, карту й обірвав телефон. У сільраді світла не було, тож крізь вікно йому хтось світив ліхтариком. Тим часом інші нападники зламали двері в магазині й забрали частину товарів. Потім той, що був у сільраді, взяв патефон і приєднався до інших повстанців [3, 201]. Наступного дня комісія встановила недостачу на суму 13 300 крб. Серед іншого було забрано: 200 м різних тканин, 11 пар жіночих черевиків, 30 пляшок горілки, а також металеві ложки, чай, блокноти, записні книжки, олівці та інші товари [3, 196].

Хоча «Кузьменко» і був членом боївки «Зоренка», але більшість часу проводив окремо, поблизу с. Гірники, Прохід і Комарове. Улітку 1949 р. він подружився з жителем с. Гірники Адамом Лещуком, який пішов у ліс, щоб уникнути арешту. За свій маленький зріст (хоч і при міцній статури) Адам Тимофійович отримав

псевдо «Горобчик». Озброєний він був німецькою гвинтівкою. «Кузьменко» й «Горобчик» мали добрі стосунки з місцевим населенням, яке їх постійно годувало й переховувало у своїх приміщеннях [19]. Одного разу до них звернувся житель с. Конище зі скаргою на лісничого. Той склав акт про незаконну вирубку лісу, за що чоловіка мали судити. Порушник просив повстанців убити лісничого і при цьому сказав, що той перебуває зараз у с. Конище [3, 123]. Про наступні події під час допиту розповів Микола Бурчак, який працював лісником Гірницького лісництва. Він згадував, що увечері 12 серпня 1949 р. до його будинку прийшов лісничий – Борис Бухарін.

«Я йому розповів, що вдень знаходився у лісі і видавав телефонні стовпи. Моя жінка приготувала вечерю для Бухаріна, а він сказав, що хоче ще провести в мене у будинку нараду з лісниками. Дійсно, через пів години прийшов Савлук Семен, і ми разом випили пів літра горілки та почали їсти. В цей час у дверях з'явився ствол гвинтівки, і чоловічий голос сказав: “Руки вгору!”, а потім “Лягай”. Ми всі лягли на підлогу обличчям вниз. Невідомий озброєний підійшов до лісничого і запитав, ким він працює. Після відповіді наказав Бухаріну віддати свій автомат і показати документи. Той відповів, що ні автомата, ні документів у нього немає. Тоді бандит запропонував йому зняти із себе костюм і чоботи. Потім запитав, чи має він годинника, але, отримавши негативну відповідь, відразу вистрілив. Від пострілу потухла лампа, і бандит сказав: “Світи батарею”. Від дверей засвітили кишеньковим ліхтариком, і хтось сказав: “Бий ще, а то він встане і піде”, – і відразу пролунав ще один постріл. Бандит, який застрелив Бухаріна, почав бити мене прикладом. Бандити в нас нічого не забрали, крім одягу і польової сумки лісничого» [3, 185].

У вересні – жовтні 1949 р. боївка «Зоренка» активізує свої дії. Про це детально розповів на допитах її член, житель с. Мокрани Малоритського району Білорусії Роман Дмитрук, який, імовірно, був агентом МГБ. На території сусідньої Берестейщини було вбито двох радянських активістів. Перший – голова колгоспу в с. Доропеевичі Дивинського району. Другий – депутат із с. Борки Малоритського району, в якого «Кузьменко» вистрілив із гвинтівки. 10 жовтня повстанці на чолі з «Кузьменком» у с. Броди Ратнівського району спалили автомашину з обладнанням, яка належала Малоритському ліспромгоспу, на суму 56 тис. крб. У цьому ж таки селі було пограбовано фінагента й лісників, які отримали гроші на збір жолудів. Після цього «Кузьменко» особисто побив лісників палицею, серед них і зв'язкового повстанців, для його прикриття [6, 139]. 19 жовтня 1949 р. повстанці під керівництвом «Зоренка» та «Кузьменка», залучивши ще кількох жителів із хуторів, зрізали 142 стовпи на телефонній лінії Ратне – Самари протяжністю близько 8 км. Телефонний зв'язок із с. Самари був перерваний на кілька місяців [6, 221].

Такими рішучими діями Сидір Антонюк, очевидно, повернув собі довір'я вищепоставленого керівництва ОУН, тож його призначили командиром окре-

мої кущової боївки. Основним місцем базування групи «Кузьменка» стає ліс між с. Кортеліси й Сільця-Гірницькі, де було облаштовано кілька схронів [18, 3]. У цей час повстанці налагоджують постійні зв'язки із жителями кортеліських х. Рябине й Попливці. Активним помічником повстанців став Улян Павлючик, 1929 р. н. Пізніше на допиті він згадував: «Я проживав зі своєю сім'єю – жінкою Ганною і сином Максимом – на х. Рибіно Кортеліської сільради. Хутір, де я проживав, знаходився в лісі за 500–600 метрів від інших будинків. Восени 1949 року мій будинок стали відвідувати учасники банди ОУН. Перший раз бандити прийшли до мене в нічний час, коли я вже спав. Підійшовши до вікна, вони стали стукати у вікно і вимагали відкрити двері. Коли я відкрив двері, в будинок зайшло 4 озброєних чоловіки, мені незнайомих, які були одягнуті у змішаний одяг – військовий із цивільним, і один із них на кашкеті мав тризуб. Невідомі стали вимагати, щоб я дав їм що-небудь поїсти [...]. Через кілька днів я цих бандитів зустрів у свого сусіда – Ліхвана Афанасія, коли зайшов до нього за газетою, щоб закурити. Бандити мене попередили, щоб я про зустріч із ними нікому не говорив і нікуди не заявляв» [6, 45–46, 48].

Павлючик також розповів, що боївка «Кузьменка» від вересня 1949 р. до 8 березня 1950 р. відвідувала його разів 15–17. При цьому «Кузьменко» читав багато листівок націоналістичного змісту, де були заклики до місцевого населення й особливо до молоді не вступати в колгоспи, не йти на службу в радянську армію, протидіяти всім заходам радянської влади в селах. «Кузьменко» казав, що вони мають своїх підпільників не тільки в селах, а й у райцентрі, смт Ратне, та в м. Луцьк і Брест [6, 27]. Очевидно, ця агітація вплинула на Ульяна Андрійовича, і він погодився взяти участь у пограбуванні автомобіля малоритської кооперації. Уранці 30 жовтня 1949 р. Павлючик пішов до смт Ратне на базар, записав номер цього автомобіля і з'ясував, що озброєних людей у ньому немає. Повернувшись до лісу в районі урочища Смольна й повідомив про це повстанців. Отримав від них завдання сісти попереду біля дороги й подати сигнал, коли їхатиме саме ця машина [6, 21]. Продавець із м. Малорита Галина Петрашко пізніше свідчила, що вони перебували в смт Ратне приблизно до 16 год, продаючи товари на базарі.

«Повертаючись назад шосейною дорогою Ратне – Брест, я почула сильний свист, і майже відразу попереду нашої машини з лісу вискочили троє озброєних, один із яких пострілом пробив передній скат автомашини. Машина зупинилась. Бандити з гвинтівками підбігли й наказали всім із машини зійти, й нас усіх поклали в кювет біля дороги. Один бандит із гвинтівкою нас охороняв, другий заліз на кузов і викидав товари, третій відносив ці товари в ліс. Бандит у кузові викидав товари до того часу, поки не знайшов під ящиком чемодан із грішми... Загалом товарів і грошей було забрано на 15 300 крб, але скільки з них було товарів, а скільки грошей, я не знаю. Крім того, бандити забрали ще гроші й товари іншого продавця – Івана Сушка, на суму до 10 000 крб, а також відібрали в нього пальто» [6, 110–113].

Коли повстанці рушили в гліб лісу, Павлючик, приєднавшись до них, допоміг нести частину здобичі. Після переходу трактової дороги, яка йде з х. Бір до шосе, «Горобчик» розрядив один бойовий патрон і порохом пересипав місце переходу. Зробив це на той випадок, якщо їх шукатимуть військові із собакою – щоб собака втратив слід. Зупинились аж в урочищі Душелине за х. Стара Нива Кортеліської сільради, в молодому сосняку. Там Улян отримав від повстанців 6 м мануфактури на сорочки, штани, пару жіночих черевиків та 98 крб. Гроші він витратив, а тканину, заховану в сніні біля хліва, украв хтось із сусідів. Бавовняні штани та жіночі черевики емгебісти знайшли в нього під час обшуку й забрали як речовий доказ [6, 23].

Про подробиці нападу на автомобіль малоритської кооперації Павлючик розповів після свого арешту 8 березня 1950 р. Ратнівських чекістів також цікавило, кого з місцевих керівників с. Кортеліси хвалять повстанці.

Павлючик відповів: «Бандит “Кузьменко” хорошої думки по відношенню голови колгоспу с. Кортеліси “Червоний партизан” – Костючика Матвія. Я знаю, що Костючик дуже часто, вдень і вночі, один їздить по самих віддалених хуторах с. Кортеліси. Костючика часто можна бачити в Рибіно, у бандзв’язкових “Кузьменка” – Ліхвана Афанасія і Ліхвана Якова, а хутір Рибіно розташований у лісі... Я у “Кузьменка” вже кілька разів запитував: “Чому ви не вб’єте Костючика, адже він один їздить по хуторах і його легко вбити?”. На це “Кузьменко” тільки засміється і говорить: “Це добре, нехай він дає жару людям як можна більше і сильніше, то люди швидше підуть проти радянської влади, проти колгоспів. Швидше повернуться до нас і більше підуть у повстанці і в наше підпілля” [...]. Крім того, “Кузьменко” казав: “У нас є один голова колгоспу такий, що він вдень ганяє людей в колгосп на роботу, ганяє в ліс їх на роботу і т. д., а потім приходять до нас у ліс і разом з нами їсть сало, та такий став, що вже навіть і не питає. Приходить до нас, сам дістає із сумки сало, натикає його на паличку, жарить його над вогнем і їсть. Ось таких людей ми маємо”. Але хто цей голова колгоспу і з якого села, “Кузьменко” мені не говорив» [6, 32–33]. Те, що Костючик сміливо їздив по лісу конем і голосно співав пісні, на думку кортелісців, означало, що він зв’язаний із бандерівцями, а пісні є умовним сигналом [20].

За свідченням Павлючика, «Кузьменко» також хвалив секретаря Кортеліської сільради Івана Горніка та продавця магазину Романа Корнелюка. Казав, що це хороші люди і що якби таких побільше, то було б дуже добре. Добре він відгукувався і про батька дільничного уповноваженого міліції Дордюка. «Кузьменко» розповідав, що одного разу, влітку 1949 р., повстанці ввечері були в його будинку, а потім Дордюк розповів про це в смт Ратне. «Пізніше ми увечері знову до нього зайшли і добре йому дали, тобто побили. І з тих пір він став як шовковий. Тепер скільки разів уже заходимо і що там робимо, нікому не говорить, і ніхто нічого не знає» [6, 34].

У січні 1950 р., боївка «Кузьменка» жила в лісі, поблизу х. Рябине. Стояли морози, і часто йшов сніг, тому повстанці з лісу нікуди не виходили, щоб не робити слідів. У схроні в них був достатній запас продуктів. Тим часом Ратнівський райвідділ МГБ завів на цю боївку ОУН агентурну справу № 356 під кодовою назвою «Приречені» [8, 45]. Мабуть, чекісти, які добре знали Сидора Антонюка, були невисокої думки про його командирські здібності. Крім того, в них уже було достатньо інформації про повстанців, які входили до складу групи. Захоплений під час знищення боївки «Зоренка» Роман Дмитрук («Орел») повідомив, що під командування «Кузьменка», крім «Горобчика», перейшли також «Стьопа» і «Старий», та про їхнє озброєння [6, 137].

«Стьопа» – Микола Ганіч, житель с. Видраниця Ратнівського району, заступник командира, у квітні 1949 р. разом зі ще одним «стрибком», Пилипом Романюком, за завданням «Коса» вбив дільничного уповноваженого міліції і перейшов на нелегальне становище, вік 20–22 роки, зріст середній, міцної статури, озброєний німецькою гвинтівкою і пістолетом ТТ.

«Старий» – Михайло Ятчук, псевдо отримав за поважний, як для повстанця, 30-річний вік, житель с. Броди, член ОУН від 1944 р., озброєний російським карабіном та пістолетом [3, 40].

У жовтні – листопаді 1949 р. до складу боївки входив також Микола Бірук («Соловей»), 1926 р. н., уродженець с. Видраниця, який уже кілька років жив у приймаках на х. Колоди Прохідської сільради. Він згадував: «Восени 1949 р., приблизно в середині вересня, коли на полі копали картоплю, вночі до нас прийшли якісь троє озброєних невідомих і стали говорити, що вони бандити ОУН. Вони звинуватили мене, що ніби до мене приходили бандити ОУН, а я повідомив про них в Ратне в МГБ, хоча насправді нічого подібного не було. Я все заперечив, але невідомі почали мене бити, примушуючи мене зізнатися у зв'язках з органами радянської влади. Потім пригрозили, що якщо я про це комусь розкажу, то вони прийдуть і мене вб'ють» [5, 23]. Боячись розправи перевдягнутих чекістів, Микола мусив ховатись, а потім приєднався до повстанців. Він брав участь у зрізуванні телефонних стовпів та пограбуванні малоритської кооперації. Бірук мав важку хворобу кісток і не міг довго перебувати на холоді. На початку зими він із дозволу «Кузьменка» повернувся додому. Спочатку – переховувався в батька в с. Видраниця, а потім із допомогою тещі, Євдокії Семенюк, збудував схрон у її хаті. Але про цю криївку, крім «Кузьменка», знало ще кілька людей, тож невдовзі довідалися й чекісти. 17 лютого 1950 р. оперативно-військова група повантажила сім'ю Бірука на підводі й направила в смт Ратне для дальшого вивезення в Сибір. Потім емгебісти повернулися до будинку й після ретельного обшуку знайшли криївку та витягли з неї хворого повстанця [5, 42].

У цей час до боївки «Кузьменка» приєднується житель х. Рябине Григорій Трофімук, 1929 р. н. («Мирон»). 2 лютого він мав іти на службу в радянську армію, але натомість обрав нелегальне становище. За свідченням жителя х. Попливці

Семена Сахарчука, Трофімук йому розповідав, що в радянську армію він не бажає іти тому, що там солдати голодують. Його брат Сергій служить в армії і щотижня пише листи, просить із дому посилки. До того ж Трофімук казав, що «найближчим часом буде війна, а я не хочу даремно гинути, а в повстанцях я буду живий і не голодний» [6, 141].

Постійний зв'язок із «Кузьменком» підтримував його батько Макар Антонюк, 1892 р. н. Він перейшов на нелегальне становище в червні 1949 р., щоб уникнути виселення в Сибір. Переховувався самотійно, але інколи зустрічався з повстанцями, які за похилий вік і велику чорну бороду називали його дідусем. Виконував для боївки обов'язки зв'язкового та розвідника [6, 245]. Макар Тарасович був затриманий радянськими активістами 21 січня 1950 р. на х. Острівки Комарівської сільради в будинку Василя Шури [5, 124]. На допитах стверджував, що йшов додому, щоб здатися органам радянської влади. До Василя Шури завітав тільки погрітися. Але потім не витримав катувань і розповів про свої зустрічі з повстанцями та про схрон Бірука і зв'язкового з х. Рябине Павлючика. Пізніше, під час оскарження вироку, Макар Антонюк розповів: «Майор, який мене віз, погрожував: “Я з тебе шкуру спущу”. В Ратне він продовжував допитувати про документи, показуючи їх мені. Я нічого не міг пояснити, тому що неграмотний і ніколи їх не бачив. Майор наказав бити мене кулаками по голові, я впав, мене облили водою. Вода привела мене до свідомості, і майор став мене питати про якусь порізану телефонну лінію... Майор Мінеєв, розізлившись, схопив крісло і вдарив ним мене по спині і став бити по обличчю. Я, втративши свідомість, упав. Через деякий час я почав приходити до свідомості, і Мінеєв почав бити мене в бік з такою жорстокістю, що я закричав: “Пишіть, що хочете, тільки перестаньте бити”. Із страшним головним болем, весь в крововиливах і синцях, з ранами на обличчі, ходив я, як божевільний або сильно п'яний. Таким шляхом Мінеєв добився мого зізнання, що нібито я порізав два стовпи телефонної лінії. Я надіявся, що після цього мене розстріляють і закінчаться мої катування» [6, 371].

У березні 1950 р. ратнівські емгебісти заарештували зв'язкового ОУН Василя Шуру, 1906 р. н. Під час слідства вони виявили, що Василь Савелійович ще раніше встановив зв'язок із «Ясенем» і почав активно допомагати повстанцям. Забезпечував їх продуктами, переховував у своєму будинку батьків Андрія Михалевича («Коса»), а також отримував листи із Сибіру від його дружини для передачі йому [5, 175].

Вироком військового трибуналу військ МГБ Волинської області від 14 серпня 1950 р. Василь Шура, Макар Антонюк, Микола Бірук та Улян Павлючик були засуджені до максимального покарання – 25 років ув'язнення у виправно-трудових таборах із конфіскацією майна [6, 465].

Повстанці також часто навідувалися на лісовий х. Порожно Доманівської сільради. Їхнім надійним помічником став житель хутора – Павло Пілецький. У ніч на 19 лютого він провів повстанців у с. Доманове до магазину кооперації.

Там вони поскладали товари в мішки, один ящик дали Пілецькому й пішли в ліс. За допомогу Павло отримав три шматки мануфактури завдовжки близько 10 м, господарське мило, пачку тютюну та сірники [4, 17]. Про цю подію написав лейтенант МГБ Кузьмін:

«Акт огляду місця злочину

19 лютого 1950 р.

с. Доманове

...На місце пригоди, в с. Доманове, керівництво РВ МГБ направило мене, як нач. відділення 2-Н лейтенанта Кузьміна з групою солдатів і службово-пошуковим собакою. Прибувши на місце події о 9 год ранку 19 лютого 1950 р., мною були запрошені поняті – голова і секретар сільради. Мною зразу ж був опитаний продавець доманівського магазину (він же і сторож цього магазину, тому що магазин знаходиться в його будинку) – Мосюк Степан Максимович, який заявив, що приблизно в 1:00 ночі цього числа до нього в двері і вікна будинку почали стукати невідомі особи і вимагати, щоб він відкрив двері будинку. Далі Мосюк заявив, що біля його будинку він через вікно побачив групу озброєних, 5–6 чоловік. Злякавшись, відкрив їм двері. В будинок заскочили 3 озброєних невідомих бандити, наказали йому і всій сім'ї лягти на підлогу, а самі почали виносити на вулицю промтовари. Пограбувавши магазин, бандити попередили, щоб із будинку до світанку ніхто нікуди не виходив. В іншому випадку погрожували розстрілом. Мосюк дочекався світанку, після чого пішов до голови сільради Созонтова в будинок і заявив йому про те, що сталося.

Обстановка в будинку

На підлозі в будинку валялися сірники, цигарки, порожні пляшки, панчохи, шматки мануфактури та інші речі. Був застосований службово-пошуковий пес, який ніяких позитивних результатів не дав. Для встановлення суми нанесених збитків бандитами державі була викликана комісія Ратнівської райспоживспілки» [4, 96–97].

Вона встановила, що внаслідок пограбування магазину № 2 в с. Доманове Млинівського сільпо, вчиненого «бандитами ОУН» у ніч із 18 на 19 лютого 1950 р., завдано збитків на суму 11 650 крб 59 коп. [4, 98]. Весною 1950 р. боївка «Кузьменка» кілька разів зупинялася на днівки в лісі за 300 м від будинку Пілецького, і він забезпечував повстанців харчовими продуктами. Слідчі пізніше дізналися, що бандерівцям допомагали також інші жителі х. Порошно [4, 100]. Але найсерйозніші звинувачення в постанові про арешт були саме проти Павла Пілецького:

«У лютому 1950 р. Пілецький разом з бандитами ОУН брав участь у пограбуванні магазину в с. Доманове, неодноразово приймав та переховував бандитів у своєму будинку від органів радянської влади, забезпечував їх своїми продуктами харчування і повідомляв їм інформацію розвідувального характеру. У квітні цього року від бандгрупи ОУН “Кузьменко” взяв на зберігання радіоприймач

марки “Партизан”, стрічку німецьких бойових патронів у кількості 96 шт. і патефон. Патрони і радіоприймач у Пілецького вилучені і знаходяться на зберіганні в РВ МГБ. Злочинна діяльність Пілецького П.І. підтверджується: свідченнями арештованого бандита ОУН “Тополі” – Тарасюк П.О., актом вилучення речових доказів і його особистим зізнанням» [4, 4].

Перший допит Павла Пілецького та обшук у його будинку чекісти провели 10 серпня 1950 р., але заарештований він був лише через два місяці. Забрали його просто з роботи. Не встиг навіть попрощатися з жінкою і трьома дітьми. Військовий трибунал військ МВД засудив Пілецького на 25 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Кілька місяців його тримали в Луцькій тюрмі, а потім відправили до м. Норильськ. Там довелося працювати на вугільній шахті, страждаючи від голоду та страшного морозу. Після перегляду справи був достроково звільнений 14 липня 1956 р. [21].

На початку квітня 1950 р. в боївку «Кузьменка» вступив житель х. Засвяття Самарівської сільради Павло Тарасюк, 1932 р. н. Він був цілковитим сиротою: батько помер, коли хлопчиків було три роки, а ще через два роки не стало матері. До 12 років – проживав у діда, а потім пішов наймитувати як пастух. Приблизно від 1945 р. працював у с. Хабовичі Кобринського району в різних людей. На Різдво 1950 р. повернувся до свого дядька на х. Засвяття, але той не хотів, щоб Павло жив у нього [3, 9]. На початку квітня на хутір прийшли повстанці «Стьопа» та «Мирон», розпитали Павла, як він живе, й запропонували вступити в боївку. Сказали, що він там не голодуватиме й боротиметься разом із ними за самостійну Україну. Павло відразу погодився й отримав зброю: російську гвинтівку та чотири патрони. На другий день увечері хлопці прийшли під с. Кортеліси й там на болоті біля стіжка сіна знайшли «Кузьменка» та «Горобчика». «Кузьменко» розповів новобранцю про цілі та завдання ОУН і присвоїв йому псевдо «Тополя» [3, 10].

На третій день хлопці з кортеліського лісу пішли до х. Липове Гірниківської сільради. Недалеко від озера їх зустрів господар Улян Данилюк («Розгром»). Повстанці кілька днів перебували на островці біля озера, а Улян Антонович приносив їм їсти. Два дні тривало «політичне навчання». «Кузьменко» вголос читав націоналістичні брошури та листівки, розповідав, що незабаром розпочнеться війна між США та СРСР. Американці швидко переможуть завдяки атомній зброї, а потім допоможуть створити самостійну Україну [3, 13].

У цей час, за дві доби до Великодня, в боївку вступив чоловік сестри «Кузьменка» Петро Осіюк, який жив на хуторі біля с. Гірники. Він уже давно допомагав повстанцям і змушений був до них приєднатися, щоб уникнути арешту. Петро Оніпатійович був озброєний російським карабіном без мушки, він отримав псевдо «Хоменко». Увечері в суботу перед Великоднем повстанці назбирали на хуторах у жителів яєць та інших продуктів, пішли в ліс під с. Кортеліси, де переховувався «Старий», і три дні святкували. Весною в «Старого» загострився

туберкульоз і йому було важко ходити, тому більшість часу він перебував сам у лісовій схованці [3, 14].

У ніч на 30 квітня 1950 р. група повстанців вирушила на хутір до батька «Мирона». Але натрапила на засідку. «Горобчик», який заходив у будинок першим, був убитий, а решті вдалось утекти [3, 16]. Після цього офіцер МГБ Русняк наказав ні в чому не винному батькові «Мирона» Федорові Трофімуку йти в бік лісу й розстріляв його в спину з автомата [20]. 15 травня боївка «Кузьменка» знову натрапила на засідку. Ось як про це згадував Павло Тарасюк:

«За вказівкою “Кузьменка” ми пішли в с. Старостино до Адама Литвинця, який нібито був сексотом МГБ, щоб його пограбувати, поговорити з ним, побити і якщо він не відмовиться від роботи на органи МГБ, то його розстріляти... Не доходячи до будинку Литвинця метрів до 30, нас обстріляли, і ми розбіглися. Потім ми в болоті наткнулись на “Стьопу”, який був поранений у ліву ногу і не міг іти. Ми його донесли на хутір, а потім верхом на коні повезли далі. Під час нічного обстрілу був також убитий Осіюк Петро – “Хоменко”. “Стьопу” Улян “Розгром” взяв на плечі, приніс до берега озера і човном перевіз на другий берег, де він переховувався в кущах, а ми пішли в кортеліський ліс до “Старого”» [3, 31–32].

Серед надійних помічників повстанців були жителі с. Конище Григорій Грицюк, псевдо «Залізник», 1931 р. н., Павло Харлампович, 1895 р. н., та його племінник, якого він узяв на виховання, Василь Терещук, 1932 р. н. У своїх документах МГБ трактувало Грицюка й Терещука як легальних бандитів, бо вони мали зброю і брали участь в окремих повстанських акціях [3, 86, 110]. Саме до них зумів утертися в довіру агент МГБ «Литвин». Це був комсомолец, житель с. Конище, який у квітні 1950 р. демобілізувався з радянської армії [16, 256]. Він отримав завдання від органів держбезпеки використати проти повстанців снодійний препарат. Така нагода трапилася 29 травня, на свято Трійці [8, 142].

Агент «Литвин» зустрів у будинку Павла Харламповича («Кузьменка»), «Мирона» й «Тополю». «Кузьменко» попросив його та Грицюка дістати десь самогону, щоб відзначити свято. Самогону знайшлося півтора літра. Коли Грицюк пішов додому, щоб узяти ще й хліба із салом, «Литвин» влив у його пляшку снодійне. Під час обіду поблизу садиби Павла Харламповича «Залізник» спершу почав розливати свою пляшку, а вже потім – «Литвина». При цьому агент МГБ зробив помилку – випив до 200 г горілки, зокрема і 50 г зі снодійним. Препарат справив сильний ефект, і вже через 15 хв усі учасники застілля втратили притомність більше ніж на добу. «Литвин» залишився при свідомості, але сильно захмелів, і його не відпускали із двору господар та сусід, які не пили. Лише на другу добу агенту вдалось через місцеву вчительку повідомити райвідділ про виконане завдання [8, 142].

Оперативно-військова група прибула до с. Конище увечері 30 травня, але повстанців уже не застала. Виявилось, що першим прийшов до тям «Кузьменко», який, покинувши свою зброю та польову сумку, кинувся втікати. Через

кілька годин проснувся «Мирон». Він забрав свої і «Кузьменкові» речі та зброю і також пішов у ліс. Оперативно-військова група негайно кинулася прочісувати прилегле урочище Крушина й затримала там наймолодшого повстанця «Тополю», який перебував у напівпритомному стані [8, 143–144]. Як розвивалися події далі, описано в документі МГБ:

«Акт про знищення боївки “Кузьменка”

31 травня 1950 р.

м. Ратне

Ми, нижче підписані, начальник Ратнівського РВ МГБ майор Мінеєв, ст. оперуповноважений Ратнівського РВ МГБ лейтенант Блінов, оперуповноважений лейтенант Симонов, командир 3 взводу 227 СП ВВ МГБ ст. лейтенант Мельников, рядові Погорілий, Галіохметов і Фархутдінов, склали даний акт про ліквідацію бандгрупи “Кузьменка”.

30 травня 1950 р. о 20:00 до РВ МГБ надійшло донесення про те, що в лісовому масиві під селом Конище Комарівської сільради перебуває банда “Кузьменка” в кількості 3 осіб. По цьому сигналу до місця перебування банди для її ліквідації був висланий військовий наряд у кількості 8 осіб на чолі з командиром взводу ст. лейтенантом Мельниковим. Від РВ МГБ виїхали офіцери Мінеєв, Блінов і Симонов. Під час прочісування лісового масиву під с. Конище (урочище Крушино) оперативно-військовою групою був захоплений живим о 22:00 год учасник банди “Кузьменка” бандит “Тополя” – Тарасюк П.О., який на допиті повідомив, що 2 бандити – “Кузьменко” й “Мирон” – пішли в невідомому напрямку, а два легальні бандити – Грицюк Григорій і Терещук Василь – перебувають у будинку бандпособника Харламповича Павла Семеновича... Також бандит “Тополя” повідомив, що в болоті за 200 м від х. Липове Гірниківської сільради переховується поранений бандит “Стьопа” – Ганіч Микола Іванович. На основі цих даних наша група вийшла до місця перебування пораненого бандита “Стьопи”. О 10 год ранку 31 травня 1950 р. оперативно-військовою групою було встановлене місце перебування “Стьопи”. Із ним разом виявився бандит “Мирон”. На підході бандити обстріляли оперативно-військову групу, і під час перестрілки обидва бандити, “Стьопа” й “Мирон”, були вбиті...» [3, 224–225].

Використовуючи інформацію, отриману від «Тополі», оперативна група вирушила в урочище Чорний Ліс, де 6 червня виявила ще одного повстанця. Оточений відмовився здаватись і був убитий. Ним виявився «Старий» – Михайло Ятчук, уродженець с. Броди [8, 144]. У вбитих повстанців було вилучено зброю: три гвинтівки іноземного зразка, автомат, два пістолети, дві гранати й оунівські документи [9, 10].

Чекісти також заарештували помічників повстанців: Павла Харламповича, Григорія Грицюка та Василя Терещука. Боївка «Кузьменка» була розгромлена, і лише її командир залишався на волі. Щоб не дати йому змоги відновити активну діяльність, було вирішено дискредитувати «Кузьменка» перед населенням. Як

сказано в довідці МГБ про оперативну роботу в 1950 р., через надійну агентуру було поширено чутку, що він працює на органи й зумисне здав усіх членів своєї боївки [8, 131]. Така версія бачилася цілком правдоподібною, бо відколи «Кузьменко» став командиром, повстанці з його боївки не вбили жодного ворога, але самі гинули регулярно. Такими заходами чекісти розраховували ізолювати Антонюка від підпілля й примусити вийти з повинною. 8 червня 1950 р. в Ратнівський райвідділ МГБ була викликана сестра «Кузьменка» Ганна, чоловік якої «Хоменко» загинув 15 травня. Їй погрожували виселенням у Сибір, але обіцяли пробачити, якщо вона вплине на брата й переконає його здатися. Після тривалих роздумів Ганна погодилася [8, 131]. Вийти на брата їй допомогла жителька х. Попливці Ірина Баран, яка в цей час найбільше допомагала «Кузьменкові».

Пізніше Ганна Осюк згадувала: «Влітку 1950 року банда ОУН, керована моїм братом, була розгромлена, і тільки він один залишився з її складу. Після чого він став ховатися на хуторах Кортеліської сільської ради. В липні 1950 року Баран Ірина принесла від нього листа. Після читання листа вона розповіла, що “Кузьменко” в даний час ховається в лісі біля її будинку, він часто з нею зустрічається, ходить до нього на зустрічі, а він до неї, забезпечує його продуктами харчування і часто разом із ним ночує в лісі. Для маскуванню зустрічей з “Кузьменком” вона ціле літо пасла біля його схованки корову та свиню, яких вона криком кликала до себе. Це означало, що навколо нікого немає, і щоб він виходив до неї. Баран запропонувала, що якщо я хочу побачити брата, то можу йти з нею, але я написала йому листа, який передала з Іриною» [2, 105].

Через два тижні Ірина організувала зустріч Ганни з братом, і та передала йому наказ МГБ № 312, у якому обіцяли амністію всім, хто добровільно складе зброю. Сидір написав розгорнуту відповідь, у якій сумнівався в правдивості обіцянок радянської влади. На це «Кузьменку» було надіслано нового листа, в якому його переконували здатися. Одночасно чекісти продовжували заходи з його дискредитації. Можливо, розраховували, що «Кузьменка» ліквідують самі ж таки бандерівці як зрадника, але ці розрахунки не справилися. «Кузьменко» тим часом намагався налагодити нові зв'язки й розгорнути активну діяльність [16, 157–159].

Одним із тих, хто не втратив довіри до Сидора Антонюка, був житель с. Гірники Сергій Осюк, 1926 р. н., зв'язковий ОУН з осені 1948 р., псевдо «Оксень». Він написав листа, в якому висловлював готовність допомагати повстанцям. Лист починався так: «Друже “Галайда”! Це я, ваш друг із Гірник», – і закінчувався словами: «Слава Україні! Слава героям!». Осюк приніс цей лист сестрі «Кузьменка» Ганні й попросив передати братові, але вже наступного дня Ганна занесла його в райвідділ МГБ, і невдовзі Сергій Осюк був заарештований [7].

11 жовтня 1950 р. в с. Броди агент МГБ «Ільїн» застрелив Сидора Антонюка з пістолета, коли той прийшов до нього по продукти [8, 248]. З метою прикриття

свого агента чекісти перевезли труп в інше село, де його «знайшли» через кілька годин і привезли до райвідділу. Труп «Кузьменка» був підпертий кілками до стіни й виставлений мовби для впізнання, а насправді для залякування людей – щоб усі жителі знали, яка доля чекає ворогів радянської влади. Одночасно було поширено чутку, нібито Сидора вбив чоловік його коханки [11, 12]. Хоча насправді коханка «Кузьменка» Ірина Баран була незаміжня. Після смерті Сидора вона пішла в с. Гірники й узяла в Ганни його фото на згадку. Але потім, побоюючись обшуку, спалила в печі. Ірину заарештували в лютому 1951 р. Під час перебування в Луцькій тюрмі вона народила хлопчика, якого в неї відразу забрали й відправили до її матері в с. Кортеліси. Військовий трибунал засудив Ірину Баран до 25 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах із позбавленням прав до 5 років із конфіскацією майна [11, 12]. Як сказано в довідці МГБ, в результаті агентурних і військових дій були ліквідовані всі члени боївки «Приречених»: убито 7, захоплено 2 повстанців і заарештовано до 20 зв'язкових [8, 247].

Джерела та література:

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). – Торонто – Львів: Літопис УПА, 2014. – 1069 с.
2. Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області. – Фонд припинених архівно-кримінальних справ. – Спр. 5789. Баран Ірина Кузьмівна. – 205 арк.
3. Там само. – Спр. 5343. Тарасюк Павло Оксентійович. – 407 арк.
4. Там само. – Спр. 5604. Пілецький Павло Іванович – 200 арк.
5. Там само. – Спр. 5193. Бірук Микола Іванович: у 2-х т. – Т. 1. – 269 арк.
6. Там само. – Спр. 10069. Павлючик Улян Андрійович: у 2-х т. – Т. 2. – 479 арк.
7. Там само. – Спр. 4703. Осіюк Сергій Кузьмич. – 173 арк.
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1479. Доповідні записки по агентурно-оперативній роботі по лінії ОУН УМДБ по Волинській області за 1950 р. – 329 арк.
9. Там само. – Спр. 1588. Доповідні записки і спецповідомлення по агентурно-оперативній роботі по лінії ОУН УМДБ по Волинській області за 1950 р. – 314 арк.
10. Державний архів Волинської області. – Ф. 4666. Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Волинській області. – Оп. 2. – Спр. 1944. Антонюк Сидір Макарович, він же Кудрявцев Борис Георгійович. – 67 арк.
11. Там само. – Спр. 1062. Данилюк Улян Антонович. – 252 арк.
12. Там само. – Спр. 375. Пінкевич Микола Серапіонович. – Т. 1. – 266 арк.
13. Там само. – Спр. 376. Пінкевич Микола Серапіонович. – Т. 2. – 176 арк.
14. Там само. – Спр. 3170. Ленартович Борис Федорович. – Т. 1. – 359 арк.
15. Там само. – Спр. 3171. Ленартович Борис Федорович. – Т. 2. – 340 арк.
16. Зек Б. Із когорти останніх Ковельського окружного проводу ОУН: боївка Сидора Антонюка («Галайди», «Кузьменка») (1927–1950). Проект «Україна». Волинь 1939–1946 років. Окупована, але нескорена / Лариса Бондарук, Богдан Зек, Тетяна Яцечко-Блаженко. – Харків: Фоліо, 2020. – С. 248–261.
17. Михалевич М. Трагічне кохання повстанця та дівчини із хутора Попливіці // Волинь-нова. – 12 жовтня 2017 р.
18. Михалевич М. Архівно-кримінальна справа Сидора Антонюка – «Галайди» // Ратнівщина. – 27 червня 2019 р.

19. Спогади Глушка Д.Т. – жителя смт Ратне // Фонди Кортеліського історичного музею (далі – КІМ).
20. Спогади Сахарчука І.В. – жителя с. Кортеліси. – Фонди КІМ.
21. Спогади Пілецького П.І. – жителя с. Млинове. – Фонди КІМ.

© **Николай МИХАЛЕВИЧ**

СИДОР АНТОНЮК «КУЗЬМЕНКО» – КОМАНДИР БОЇВКИ «ОБРЕЧЁННЫХ»

В статті розглядається автобіографія Сидора Антонюка – активного учасника і командира боївки ОУН, діявчої на території Ратновського району Волини. Автор звернув увагу на особливості українського визвольного руху на Волинському Поліссі в період його завершення і мотивацію простих мешканців в боротьбі проти сталінського режиму. Розглядаються також методи діяльності органів МГБ проти українських повстанців.

Ключові слова: Сидор Антонюк, «Кузьменко», «Зоренко», «Кос», боївка, повстанці, райотдел МГБ, оперативно-військова група, Ратнівський район.

© **Mykola MYKHALEVYCH**

SYDIR ANTONIUK “KUZMENKO” – COMMANDER OF THE FIGHTING GROUP “FATED”

The article highlights the autobiography of Sydir Antoniuk, an active participant and commander of the OUN fighting group, which operated in the Ratniv district of Volyn. The author focused on the peculiarities of the Ukrainian liberation movement during its final period in Volynian Polissia and on the motivation of the locals to struggle against the Stalin's regime. The research also describes the methods used by the MGB bodies in their combat against the Ukrainian insurgents.

Keywords: Sydir Antoniuk, “Kuzmenko”, “Zorenko”, “Kos”, fighting group, insurgents, MGB regional department, operational-military group, Ratniv district.

ВИВЕЗЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

УДК 351(477)“19–20”:7.07:316.7:930

© *Інеса ТАТІЇВСЬКА*

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА ЯК КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ПРАВО НА ЇХ ВИВЕЗЕННЯ ЗА МЕЖІ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена актуальній на сьогодні проблемі забезпечення експертизи культурних цінностей із метою їх вивезення за кордон. Розглядаються міжнародні й національні правові засади проведення такої експертизи. Охарактеризовані основні етапи становлення діяльності з обліку, проведення експертизи та переміщення предметів, які мають художнє й історичне значення, визначено ключових фігурантів окресленого процесу. Аналізується комунікаційний ланцюг «Власник – Експерт – Держава» в процесі ідентифікації об'єктів експертизи як культурних цінностей та можливості їх вивезення (тимчасового вивезення) з території України. Питання висвітлене в соціокультурному аспекті.

Ключові слова: культурні цінності, експертиза, об'єкт експертизи, експерт, власник, держава, акти законодавства, вивезення, тимчасове вивезення.

Пильна увага світової спільноти до значення культурного надбання як фундаментальної цінності будь-якого народу диктує необхідність розкриття суті експертної діяльності й підвищення її значимості, і відповідно не тільки феномен експертизи потребує її наукового осмислення, а й експертні практики – застосування до них принципів наукової діяльності.

Експертиза є складним соціокультурним процесом, у якому задіяні два ключові учасники: об'єкт експертизи, що має ознаки культурної цінності, та його дослідник. У такому процесі встановлюється належність об'єкта до культурних цінностей. Ключове місце у здійсненні експертизи належить експерту, адже його думка є домінуючою.

Твори мистецтва, що визнані культурними цінностями, – це не товар, як багато що інше. Окрім естетичної функції, культурні цінності насамперед виконують функцію національної культурної самоідентифікації (репрезентативна функція), крім того вони задіяні в міжнародному співробітництві.

Тому міжнародними документами й актами законодавства України встановлено певні обмеження для обігу таких об'єктів, особливо для їх переміщення поза межі території держави.

Варто зазначити, що вперше в міжнародній практиці поняття культурних цінностей було визначене Конвенцією про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р. [4]. Культурними цінностями, згідно із цим документом, вважаються рухомі (твори мистецтва, рукописи, книги; інші предмети художнього, історичного або археологічного значення; наукові колекції, важливі колекції книг та архівних матеріалів) і нерухомі (пам'ятки архітектури, мистецтва, історії, релігійні чи світські, археологічні локації, архітектурні ансамблі), що мають неоціненне значення для культурної спадщини будь-якого народу.

Усвідомлюючи, що кожна держава зобов'язана охороняти надбання, яке складається з культурних цінностей, які перебувають на її території, від небезпек крадіжки, таємних розкопок і незаконного вивезення, світова спільнота в 1970 р. ухвалила ще один ключовий документ – Конвенцію про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 р. [5]. Згідно із цим міжнародним документом культурними цінностями вважаються цінності релігійного або світського характеру, що розглядаються кожною державою як такі, що мають неабияке значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки (ст. 1) [5].

У межах виконання норм згаданої Конвенції 1970 р. в Україні 1999 р. було ухвалено Закон «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», у якому державою передбачено, що культурними цінностями є об'єкти матеріальної та духовної культури, які мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення й підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України [10].

Якщо предмет (предмети) визнано культурними цінностями й вони мають перелічені ознаки, чинне законодавство встановлює заборони на вивезення з України (мова про вивезення назавжди, без повернення):

- культурних цінностей, занесених до Державного реєстру національного культурного надбання;
- культурних цінностей, включених до Національного архівного фонду;
- культурних цінностей, включених до Музейного фонду України [10].

Із метою визначення належності об'єкта експертизи до культурних цінностей національним законодавством запроваджено державну експертизу культурних цінностей, що регламентується ст. 11 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», Порядком проведення державної експертизи культурних цінностей, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2003 р. № 1343, наказом Міністерства культури України від 31 березня 2017 р. № 267 «Про затвердження Переліку державних установ, закладів культури, інших організацій, яким надається право проведення державної експертизи культурних цінностей», зареєстрованим у Міністерстві

юстиції України 24 квітня 2017 р. за № 29/30397 [10; 9; 12]. З метою уніфікованого підходу до процедури проведення державної експертизи культурних цінностей державними установами, закладами культури, іншими організаціями, яким державою надано право проведення такої експертизи, та оформлення її результатів розроблені й діють Методичні рекомендації з проведення державної експертизи культурних цінностей [6].

Проведення експертизи творів мистецтва, зокрема і з метою їх вивезення за кордон, давно вже стало звичним для світових практик. Україна не є винятком.

Якщо звернутися до нормативних документів початку ХХ ст., можна побачити, що в 1920–1930-ті рр. було закладено організаційні та правові засади охорони культурної спадщини й розроблено низку важливих актів законодавства щодо обліку, експертизи та переміщення предметів, які мають художнє й історичне значення (культурних цінностей), за кордон.

Важливою подією, що визначала становлення державної мережі охорони культурної спадщини, стало створення 1926 р. на теренах тогочасної території України крайових комісій з охорони пам'яток матеріальної культури та природи в м. Київ, Харків, Катеринослав (нині – м. Дніпро), Одеса, із призначенням фахівців-експертів на посади інспекторів цих комісій та залученням до діяльності, що базувалася на зацікавленні населення своїми культурними й історичними цінностями та їх обліку, державних установ, професійних, наукових і громадських організацій [7, 35–36; 2, 3–4].

Так, наприклад, на той час діяла «Інструкція щодо порядку експертизи для видачі дозволів на вивіз за кордон пам'яток культури і природи», якою було передбачено, що вивезення за кордон пам'яток культури (зокрема, картин, малюнків, ікон) без дозволу Наркомосвіти УСРР (далі – НКО) (по Упрнауці) не допускається [2, 33]. Для реєстрації видач дозволів при загальній канцелярії НКО велася «Реєстраційна книжка видач дозволів на вивіз за кордон пам'яток культури», де зазначали номери акта, підготовленого крайовим інспектором, та дозволу. Дозвіл НКО існував у двох примірниках: один надавався (через крайового інспектора) особі, яка зверталася по нього, другий – залишався у справі крайового інспектора. Такий документ указує на те, що вже в 1920-ті рр. існували пильна увага державних органів влади (крайової комісії з охорони пам'яток матеріальної культури) до переміщення через державний кордон творів образотворчого мистецтва, що мали наукове, художнє або історичне значення, й перебували у власності приватних осіб або державних та громадських організацій, та відповідний контроль за ним. Також варто зауважити, що в Одеській крайовій комісії така функція була однією з постійних і мала великий попит серед власників культурних цінностей з огляду на важливу роль м. Одеса як портового [2, 6].

Експертна комісія з експертизи речей, що вивозяться за кордон, готувала акт про те, що нею (вказувався поіменний склад комісії) оглянуті речі, які були надані громадянином (зазначалося прізвище та ім'я) для одержання дозволу на

вивезення їх за кордон, надавався перелік таких предметів зі скороченим описом (одне-три речення) й констатувалося, що згадані речі «не мають музейного та художнього значення» (іноді – з поясненням, що це речі сучасного виробництва, іноді – вказувалося, у скільки карбованців оцінено предмет), а тому «з боку Комісії не зустрічається перешкод до вивезення їх за кордон» [1].

Також у цьому документі слід було подати інформацію про те, що речі опечатано печаткою крайової комісії, та про сплату гербового збору.

Акт підписували крайовий інспектор і член експертної комісії, який готував цей документ.

Зі сказаного стає очевидним, що речі, які власники подавали для проведення експертизи, опечатувалися печаткою крайової комісії з охорони пам'яток матеріальної культури (навіть якщо предмети не мали музейної та художньої цінності) й дозволено було їх вивезення за межі тогочасної території України.

Варто звернути увагу й на наступний документ – «Інструкцію для реєстрування приватних колекцій та окремих предметів, що мають наукове, художнє або історичне значення», якою було передбачено, що реєстрації підлягають як колекції, так і окремі предмети, які мають наукове, художнє або історичне значення й перебувають у власності приватних осіб або державних та громадських організацій, як-от археологічні предмети: посуд, зброя, знаряддя виробництва, різні прикраси, скульптури, монети тощо; малюнки, предмети художньої промисловості [2, 32].

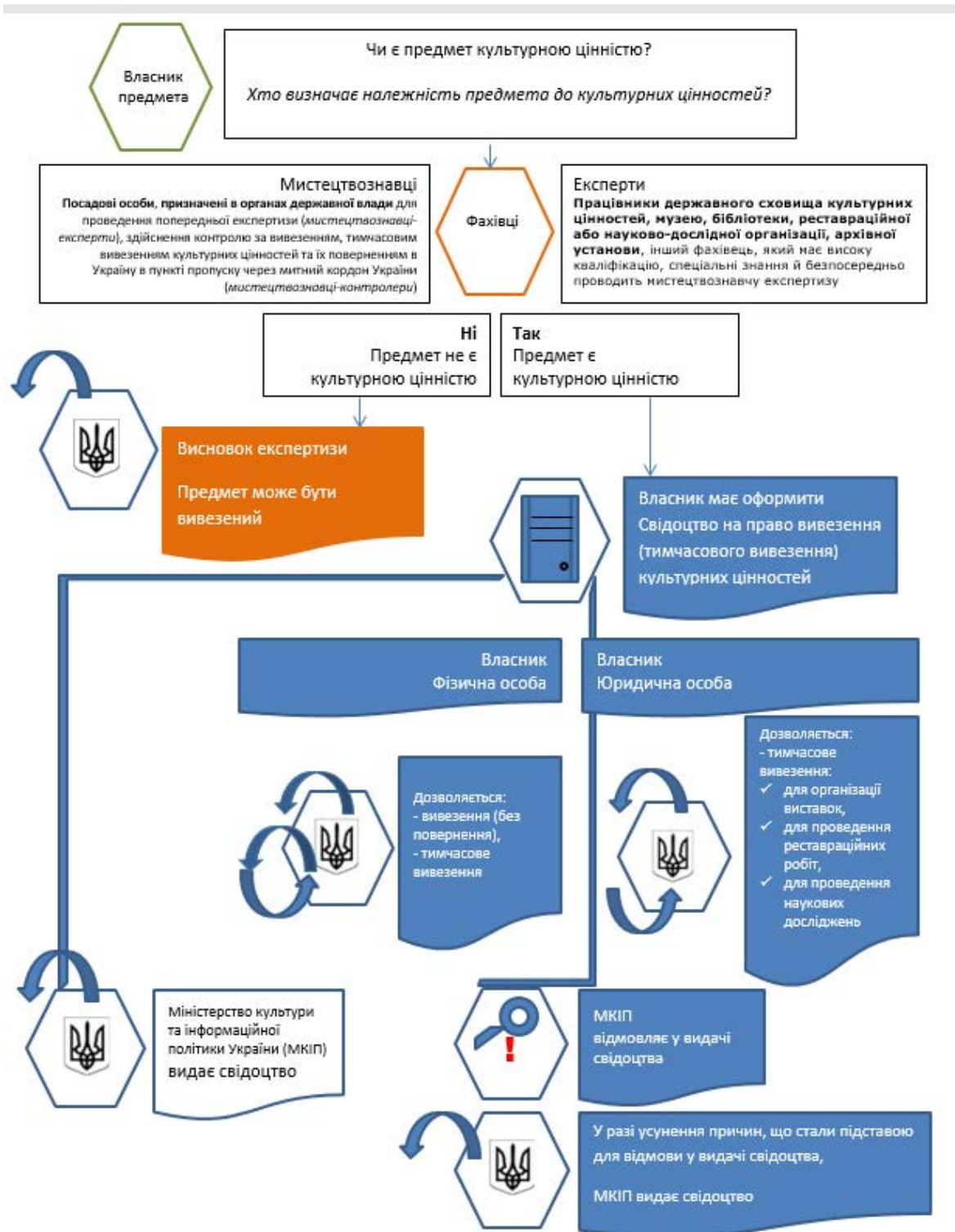
Як підтверджує досвід Одеської крайової комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи в цьому питанні, така реєстрація передбачала науковий облік речей, що мали наукове, художнє або історичне значення для України, і її проводили експерти крайових комісій, у м. Одеса – апарат Одеської крайової комісії, в округах та районах – місцеві органи політосвіти спільно з тамтешніми фахівцями, а підготовлені ними матеріали затверджував центральний апарат комісії. Власники речей та колекцій подавали до Одеської крайової комісії (або до округових та місцевих політосвіт) уже підготовлені списки цих предметів із коротким описом кожного з них (у двох примірниках). Після опрацювання наданих списків та з'ясування доцільності щодо державного обліку й охорони речей, які мають наукове, художнє або історичне значення, за постановою Крайової комісії вона ж таки видавала власникові охоронну грамоту [2, 32].

Донині процедура проведення експертизи предметів, які можуть мати ознаки культурної цінності, та порядок вивезення культурних цінностей за межі території України мало чим відрізняються від комунікаційного алгоритму дій, започаткованого ще в 1920-ті рр., а саме: «Власник – Експерт – Держава».

Саме завдяки процедурі проведення експертизи таких речей була налагоджена комунікація між власниками творів мистецтва (на той час це були переважно власники приватних колекцій або окремих предметів) та органами державної влади, що й досі дає змогу владним структурам ухвалювати відповідальні

управлінські рішення, а саме здійснювати контроль за переміщенням культурних цінностей способом видачі дозволу на їх переміщення за межі держави (Додаток 1).

Додаток 1.
 Комунікаційний ланцюг «Власник – Експерт – Держава» з ідентифікації творів мистецтва як культурних цінностей та права на їх вивезення за межі території України.

У 1960-ті рр., відповідно до п. 3 Положення про Міністерство культури СРСР, затвердженого постановою Ради міністрів СРСР від 19 вересня 1969 р. № 759, Міністерство культури СРСР здійснювало керівництво розвитком мистецтва й культурно-просвітницькою роботою зазвичай через міністерства культури союзних республік, які становили єдину систему Міністерства культури СРСР [8]. Згідно з пп. н) п. 6 цього документа разом із здійсненням передбачених Загальним положенням про міністерства СРСР функцій, зокрема й у царині культурних зв'язків з іншими країнами, міністерство контролювало вивезення за кордон творів образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, пам'яток археології, предметів нумізматики, унікальних музичних інструментів, давніх рукописів і рідкісних книг [8].

Закон СРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», ухвалений 1976 р., передбачав, що «вивезення пам'яток історії і культури за межі СРСР забороняється. Виняток із цього правила допускається лише з особливого в кожному окремому випадку дозволу, що видається в порядку, який визначається законодавством Союзу РСР. З метою розвитку міжнародного культурного обміну дозволяється тимчасове вивезення пам'яток історії та культури за межі СРСР з дотриманням правил і умов, спеціально встановлюваних для кожного випадку відповідним державним органом Союзу РСР» (ст. 28, 29) [14].

Для чіткого розуміння алгоритму дій із вивезення за кордон предметів, які мають художню та історичну цінність, було розроблено ще один нормативно-правовий документ – інструкцію «Про порядок контролю за вивезенням з СРСР культурних цінностей», яку затвердило своїм наказом від 23 березня 1987 р. № 120 Міністерство культури СРСР [11]. Під культурними цінностями в цьому акті законодавства розумілися твори образотворчого, декоративно-прикладного й народного мистецтва, музичні інструменти, твори друку, поштові марки, грамплатівки інші предмети, що мають історичну, наукову, художню або іншу культурну цінність.

Культурні цінності вивозилися (пересилалися в поштових відправленнях) із СРСР за спеціальними дозволами, видаваними Міністерством культури та його уповноваженими – мистецтвознавцями-експертами. В Україні це були управління культури в обласних адміністраціях м. Київ, Львів, Одеса, Ужгород. На пунктах митного контролю (ст. Вадул-Сірет, м. Київ, Мостиська, Одеса, Чоп) передбачалася робота штатних груп мистецтвознавців-контролерів, які взаємодіяли з митними установами й на які були покладені обов'язки як на фахівців-експертів стосовно огляду предметів, що ввозилися на територію СРСР і вивозилися за кордон, та визначення їхньої належності або неналежності до культурних цінностей.

Мистецтвознавці-експерти та мистецтвознавці-контролери як посадові особи, призначені в органах державної влади, інститут яких був започаткований іще наприкінці 1970-х рр., досі ще діють в окремих регіонах України. Зокрема,

такими мистецтвознавцями є фахівці відділу експертизи Департаменту культури виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації), територіальної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України Департаменту з питань культури, національностей та релігій Львівської обласної державної адміністрації.

Окреслений екскурс щодо становлення діяльності з проведення державної експертизи та її основної мети – встановити належність об'єкта експертизи до культурних цінностей і визначити дальший алгоритм дій щодо переміщення через державний кордон України таких речей (із метою вивезення чи тимчасового вивезення) – дає підстави стверджувати, що цей напрям експертної діяльності надзвичайно важливий, його потрібно вдосконалювати, можливо, на деяких етапах спрощувати забюрократизовану на сьогодні процедуру отримання свідоцтва на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей з території України, однією зі складових якої є проведення експертизи. До прикладу, при тимчасовому вивезенні свого музейного предмета на виставку за кордон музей має провести експертизу на нього, хоча відповідно до ст. 15 Закону України «Про музеї та музейну справу» Музейний фонд України (а отже, й він) є національним багатством, невід'ємною складовою культурної спадщини держави, що охороняється законом. Музеї, юридичні та фізичні особи зобов'язані забезпечувати збереженість Музейного фонду України [13]. Також законодавцем передбачена матеріальна відповідальність працівників музею, на зберігання яким передаються предмети, що включені до фонду музею способом реєстрації їх у книгах обліку, або тих працівників, які виконують роботу, пов'язану зі зберіганням і використанням предметів фонду музею (експонування, наукова атрибуція, реставрація тощо). У цьому разі укладаються договори про повну матеріальну відповідальність відповідно до ст. 134, 135 Кодексу законів про працю України [3].

Такі приклади стають яскравим маркером для заповнення прогалін у чинному законодавстві, зокрема й у царині вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей.

Отже, розглянувши основні етапи становлення організаційних засад і правових механізмів збереження культурної спадщини, зокрема процедури проведення експертизи предметів, підготовки експертного висновку як ключового документа, що стає, по суті, науковим алібі для певної речі та майбутньої можливості її переміщення за межі території України, контролю держави за обігом творів мистецтва, що є культурними цінностями, ми можемо констатувати, що саме публічність експерта підвищує його професійну відповідальність, а соціокультурний аспект осмислення комунікаційного ланцюга «Власник – Експерт – Держава» дає ключовим фігурантам окресленого процесу можливість філософського сприйняття духовного значення творів мистецтва у контексті культурного розвитку України.

Джерела та література:

1. Документи (листи, довідки) щодо повернення ікони Святого Миколи, що була подарована під час зустрічі Співпрезидента Боснії і Герцеговини від сербської громади Мілорада Додіка з Міністром закордонних справ Російської Федерації Сергієм Лавровим 14 грудня 2020 року // Відом. архів від. переміщення, вивезення та повернення культур. цінностей гол. упр. охорони культур. спадщ. та музеїв М-ва культури та інформ. пол. України. – Спр. 1.
2. Збірник матеріалів Одеської краєвої комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи» // Видання Одеської краєвої комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи. – Одеса, 1927 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rarebook.opi.edu.ua:8081/handle/store/3726>. – Назва з екрана.
3. Інструкція з організації обліку музейних предметів: наказ Міністерства культури України від 21 липня 2016 р. № 580, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 12 серпня 2016 р. за № 1129/29259 (пункт 5 частина перша розділу II) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ТМ054851.html. – Назва з екрана.
4. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text. – Назва з екрана.
5. Конвенція про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_186#Text. – Назва з екрана.
6. Методичні рекомендації з проведення державної експертизи культурних цінностей: наказ Міністерства культури України від 15 листопада 2019 року № 877 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0877734-19#Text>. – Назва з екрана.
7. Принь О.В. Формування пам'яткоохоронної мережі Одеської губернії (округи, області) в 1920-х – на початку 1930-х років / О.В. Принь // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 29. – К., 2016. – С. 35–36.
8. Положення про Міністерство культури СРСР: постанова Ради Міністрів СРСР від 19 вересня 1969 р № 759 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7156.htm. – Назва з екрана.
9. Порядок проведення державної експертизи культурних цінностей: постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2003 року № 1343 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1343-2003-%D0%BF#Text>. – Назва з екрана.
10. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21 вересня 1999 року № 1068-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text>. – Назва з екрана.
11. Про затвердження Інструкції «Про порядок контролю за вивезенням з СРСР культурних цінностей»: наказ Міністерства культури СРСР від 23 березня 1987 року № 120 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sigma-soft.ru/txt/D0015/d_1515_1.shtml. – Назва з екрана.
12. Про затвердження Переліку державних установ, закладів культури, інших організацій, яким надається право проведення державної експертизи культурних цінностей: наказ Міністерства культури України від 31 березня 2017 року № 267 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0529-17#Text>. – Назва з екрана.
13. Про музеї та музейну справу: Закон України від 29 червня 1995 року № 249/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text>. – Назва з екрана.

14. Про охорону і використання пам'яток історії та культури: Закон СРСР від 29 жовтня 1976 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docs.cntd.ru/document/9011427?marker=64U0IK>. – Назва з екрана.

© **Инецца ТАТТИВСКАЯ**

ИДЕНТИФИКАЦИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ИСКУССТВА КАК КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И ПРАВО НА ИХ ВЫВОЗ ЗА ПРЕДЕЛЫ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме обеспечения экспертизы культурных ценностей с целью их вывоза за границу. Рассматриваются международные и национальные правовые основы проведения такой экспертизы. Охарактеризованы основные этапы становления деятельности по учёту, проведению экспертизы и перемещению предметов, имеющих художественное и историческое значение, определены ключевые фигуранты этого процесса. Анализируется коммуникационная цепь «Владелец – Эксперт – Государство» в процессе идентификации объектов экспертизы как культурных ценностей и возможности их вывоза (временного вывоза) с территории Украины. Вопрос освещён в социокультурном аспекте.

Ключевые слова: культурные ценности, экспертиза, объект экспертизы, эксперт, владелец, государство, акты законодательства, вывоз, временный вывоз.

© **Inesa TATIIVSKA**

IDENTIFICATION OF WORKS OF ART AS CULTURAL VALUABLES AND THE RIGHT TO TRANSFER THEM FROM UKRAINE

The article is devoted to the current problems of providing the expertise of cultural valuables with the purpose to transfer them abroad. It covers the international and domestic legal principles of conducting such expertise. The stages of recording, examining and transferring the objects of artistic and historical significance are described, and the key participants of this process are identified. The research analyzes the communication chain “Owner – Expert – State” within the process of identifying objects of expertise as cultural valuables and the possibility of their transferring (temporary transferring) from the territory of Ukraine. The socio-cultural aspect of the topic is highlighted.

Keywords: cultural valuables, expertise, object of expertise, expert, owner, state, legislative acts, transferring, temporary transferring.

ОСОБЛИВОСТІ ПОВОЄННОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

УДК 37.013:[616-089.873:159.97]:[364-786-57:7.079](100)

© *Тетяна ЮРОВА*

ВАРІАТИВНІСТЬ ЗАХОДІВ КУЛЬТУРОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ НЕМЕДИКАМЕНТОЗНОГО ЛІКУВАННЯ ФАНТОМНОГО БОЛЮ В АМПУТОВАНИХ КІНЦІВКАХ БІЙЦІВ АТО/ООС

Синдром фантомної кінцівки (PLS), або фантомно-больовий синдром (PLP), – це стан, при якому людина страждає від хворобливих відчуттів у втрачених частинах тіла.

Для терапії здебільшого застосовуються лікарські методи, але досі не розроблено спеціальних ефективних препаратів щодо зняття фантомних болів. Тому актуальним є дослідження використання культуролого-педагогічних методів позбавлення такої недуги, зокрема таких як перегляд тематичних кінофільмів, проведення майстеркласів із арттерапії, використання комп'ютерних ігор, організація зустрічей пацієнтів із ветеранами-ампутантами тощо.

Ключові слова: *фантомні болі, PLP, PLS, ампутанти, психотравма, ПТСР, культурологічні заходи, педагогічні методи, реабілітація.*

Поранення кінцівок унаслідок бойових дій є частою причиною ампутації. Наприклад, упродовж 14 років (2004–2018 рр.) під час бойових дій в Іраку та Афганістані ампутантами стали 1718 військовослужбовців армії США [20]. Для України ця проблема є винятково актуальною, оскільки війна на її території, яка триває вже майже вісім років, спричинила появу значної кількості поранених. За даними Управління верховного комісара ООН з прав людини, станом на 31 січня 2021 р. у воєнному конфлікті на Донбасі зазнали поранення 29,5–33,5 тис. цивільних осіб та військовослужбовців [5]. Тільки за два роки (від 1 червня 2014 р. до 30 червня 2016 р.) серед 7091 пораненого вояка в зоні АТО у 152 пацієнтів було ампутовано кінцівки [2, 15]. Науковими дослідженнями підтверджено, що серед основних ускладнень, які виникали внаслідок ампутації кінцівок у комбатантів АТО/ООС, фантомний біль становить 57 % [7, 64]. Його поява та прогресування небезпечні ще й тим, що він часто не тільки призводить до фізичної інвалідності, а й провокує ПТСР, викликає психічно-емоційні стреси та розлади, неконтрольовані стани тривоги й страху, депресії та соціальну дезадаптацію постраждалих.

Синдром PLS часто зустрічається після ампутацій кінцівок у 80–90 % ампутантів. Хоча було запропоновано безліч різних методів лікування, жоден із них не виявився високоефективним [9, 77]. PLP є одним із видів хронічного болю, який і сьогодні становить серйозну медичну, психологічну, соціальну й загальнолюдську проблему.

Проблему немедикаментозних методів лікування PLS останнім часом досліджували такі зарубіжні фахівці, як американські медичні психологи Річард А. Шерман, Крістал Дж. Шерман і Лаура Паркер, які на основі досліджень та системних опитувань ветеранів – учасників бойових дій в Іраку й Афганістані – створювали анамнез хронічних фантомних болів в ампутованих кінцівках та аналізували ефективність різних методик їх лікування [22]. Американські вчені Кассондра Л. Коллінз, Ганна Г. Рассел, Патрік Дж. Шумахер, Кетрін Е. Робінсон-Фріман, Елен К. О'Конор, Кайла Д. Гібні, Олівія Ямбем, Роберт В. Дайкс, Роберт С. Вотерс і Джек В. Цао проаналізували широкий спектр сучасних теорій виникнення та лікування фантомного болю в ампутованих кінцівках [11]. Серед них – теорія кортикального перепризначення (CRT), згідно з якою мозок реагує на втрату кінцівки способом реорганізації особових сомато-сенсорних карт; теорія нейроматриці, яка стверджує, що аверсивні соматосенсорні переживання пацієнта переробляють спотворені взаємодії між уявленнями ментального та фізичного тіла, що сприяє прояву PLP; теорія нейрофізіологічного походження PLP, за якою пропріоцептивна пам'ять, яка зберігає інформацію про положення кінцівки відносно тіла, може впливати на кортикальну реорганізацію в центральній нервовій системі (ЦНС), тощо [14; 10; 17]. У XXI ст. виник цілий блок «підкіркових» теорій, автори яких Г. Флор, Л. Ніколайсен, Т. Стегелін Єнсен, Е.Р. Ерґенцинґер, М.М. Глайзір, Д.О. Гайм, Т.П. Понс доводили визначальну роль таламуса у виникненні PLP у разі ампутації та намагалися ліквідувати її завдяки впливу різними немедикаментозними способами й методами на цей відділ головного мозку [15; 13; 12]. Серед українських науковців ефективність немедикаментозних методів позбавлення постраждалих від фантомного болю, таких як дзеркальна терапія, світлолікування, дарсонвалізація (лікування імпульсними струмами високої частоти), електростимуляція, діадинамічні струми в ділянці кукси тощо, досліджували й використовували в практичній діяльності О. Нагорна та В. Дехтерук [4]. О. Пінчук, Л. Радецька та С. Коноваленко в лікуванні PLP також віддають перевагу психолого-фізіотерапевтичним методам, серед яких дзеркальна терапія, високочастотна транскраніальна магнітна стимуляція, вібраційна стимуляція м'язів [6, 21–22; 7, 44]. Військові реабілітологи А. Беспаленко, О. Щеглюк, А. Кіх, О. Бур'янов, О. Волянський, В. Корченко, М. Михайловська на основі аналізу результатів лікування 50 постраждалих комбатантів АТО/ООС з ампутацією розробили алгоритм їх комплексної реабілітації, який передбачає не тільки навчання пацієнтів, лікування супутньої патології, компресійну терапію, а й менеджмент та лікування больового фантомного синдрому, фізичну та

психологічну терапію, покращення соціально-функціонального статусу, з урахуванням рівня мобільності, морально-психологічного стану, сімейно-побутових обставин, потреб та мети пацієнта [1].

Водночас розробка нових підходів до пояснення причин фантомного болю та використання передових методів їх лікування не дає змоги кардинально й ефективно вирішити цю проблему. Наприклад, на основі теорії нейрофізіологічного походження PLP американські психоневрологи В. Пенфілд, М. Фолк, Г. Граммер, С. Вільямс-Джозеф, Д.К. Адкінсон, К. Спевейк розробили і здійснили реалізацію методики транскраніальної магнітної стимуляції (ТМС) сенсорної кори головного мозку [19; 16]. Але завдяки цій методиці лише в невеликій частини ампутантів спостерігалось послаблення фантомного болю [7, 5]. Дослідження фахівців показали, що навіть при інтенсивному і тривалому лікуванні цілком позбутися PLP вдається лише 15 % пацієнтів [8, 146].

Попри те, за наявності такого значного арсеналу засобів, форм і методів позбавлення від PLP культурологічні складники реабілітаційного процесу нерідко залишаються поза увагою реабілітологів та науковців.

Метою і завданнями статті є дослідження й аналіз практики використання окремих культуролого-педагогічних форм та методів сприяння позбавленню ампутантів від фантомного болю в процесі застосування немедикаментозних методів лікування з їх дальшою реабілітацією.

Дослідження здійснювалося індивідуально стосовно сімох ампутантів-чоловіків, учасників АТО/ООС у період від 2017 р. до 2019 р. Усі постраждали зазнали ампутації однієї з нижніх кінцівок у загальнохірургічних і травматологічних стаціонарах як необхідного оперативного заходу внаслідок поранення чи мінно-вибухової травми. Ампутації проведені на різному рівні, середній вік постраждалих – 32 роки. Звернення до лікувальних закладів зі скаргами на появу фантомного болю відбулося в період від двох тижнів до трьох місяців після ампутації. Прояв такого фантомного синдрому тривалістю два-чотири роки вважається «фантомом тривалого існування».

Усі сім постраждалих звернулися до медзакладів зі скаргами на біль різного ступеня інтенсивності (п'ять осіб) та свербіж (дві особи), яких неможливо було позбутися. Усім учасникам дослідження були розіслані листи з пропозицією: під час проведення планового етапу лікування PLP використовувати культурологічні форми та методи підвищення ефективності в позбавленні від больової симптоматики. Було розроблено й після отримання згоди ампутанта на участь культуролога в лікувально-реабілітаційному процесі кожному вислано запитальник, який передбачав розкриття емоційно-психологічного складника стану пацієнта, характеристику соціально-побутових умов та сімейних стосунків, больових відчуттів у куксі, перебіг оволодіння протезом, а також опис захоплень, планів на майбутнє тощо.

Оцінка інтенсивності больового синдрому здійснювалася «методом описових визначень», який полягає в тому, що пацієнту пропонуються такі визначення рівня болю: «легкий», «помірний», «стерпний», «сильний» і «нестерпний». Цей рівень самооцінки виявився найкращим із погляду пацієнтів, оскільки був більш зрозумілий їм, ніж математичне визначення інтенсивності болю у вигляді шкали із цифровими позначками.

Основними методами немедикаментозного лікування PLP були: дзеркальна терапія за методикою індійського професора В.С. Рамачандрана, масаж, чергування електрофорезу й дарсонвалізації по 10 сеансів тривалістю 2–3 хв. Курс лікування – два тижні [3].

Культурологічне забезпечення лікування PLP (згідно з протоколами) та реабілітації полягало у формуванні врівноваженого психологічного стану пацієнтів із позитивним настроєм на позбавлення від фантомного болю. Уся культурологічно-педагогічна робота з пацієнтами здійснювалася індивідуально.

Традиційно, крім хірургічних та медикаментозних методів лікування фантомних болів із застосуванням антиконвульсантів, використовуються метод електронейростимуляції, а також транскраніальна магнітна стимуляція задньотім'яних ділянок кори головного мозку, масажні методики сегментарних відділів хребта, голкорексфлексотерапія, парафінотерапія, грязелікування, озокеритотерапія, радонові, йодобромні і хвойні ванни, гальванолікування, СМТ-грязелікування на зону кукси, йога, гіпноз, дзеркальна терапія, електрофорез, дарсонвалізація тощо.

Психолого-культурологічні та морально-емоційні аспекти фантомного болю в осіб, що зазнали ампутації, в усьому світі хвилюють представників культури і мистецтва. Ця проблема не раз описана в літературних творах, винесена на сцену та кіноекрани. Наприклад, у Німеччині група «Електроанархія» у 2012 р. видала альбом «Фантомний біль» («Phantomschmerz»), а німецький режисер Маттіас Емке у 2009 р. створив однойменний фільм, оснований на реальній історії Штефана Зомнера, з Тілем Швайгером у головній ролі. У фільмі показано життя пристрасного велосипедиста, залицяльника й письменника Марка, який унаслідок жахливої аварії втрачає ногу. Тепер чоловікові доводиться пристосовуватися до нових умов життя, заново влаштовувати й переглядати його. При цьому стосунки героя фільму з дружиною Нікою, дочкою Сарою та другом Александером набувають найважливішого значення. Фільм досить яскраво малює драму ампутанта, допомогу друга, коханої жінки й доньки в реабілітації, а також прояв нічного фантомного болю, який не можуть заглушити жодні ліки.

Використання культурно-емоційного позитиву, який несуть у собі твори мистецтва, допомагає пацієнтам налаштуватися на одужання у взаємодії з лікарями, членами сім'ї та бойовими побратимами. Практичне використання на початковому етапі терапії ознайомлення з фільмами, які переконують у позитивному результаті позбавлення від PLP, значною мірою сприяє створенню

оптимістичного настрою в пацієнта і встановленню довірчих стосунків з учасниками лікувально-реабілітаційного процесу. Аналіз опитування за результатами перегляду фільму «Фантомний біль», проведеного на початку лікування, показав таке: чотири пацієнти (57,1 %) заявили, що кіно підтримало в них упевненість у вдалому результаті боротьби з фантомним болем; двоє чоловіків (28,6 %) вважали фільм просто цікавим і пізнавальним, але висловили сумнів у тому, що вони особисто зможуть, як кіногерой, подолати болючі наслідки ампутації; один (14,3 %) насилу додивився фільм до кінця, вважаючи його нудним, затягнутим, у якому основна мета – пропагандистська спрямованість сюжету; цей пацієнт також висловив великий сумнів у позитивному результаті ліквідації PLP, заявивши, що фантомного болю можуть, за статистикою, позбутися лише 15-20 % постраждалих.

Обговорення фільму дещо скоригувало ставлення пацієнтів до перспектив лікування: один із тих, які сумнівалися, змінив свій погляд. На обговорення було винесено такі запитання:

- Чи сумніваєтеся Ви у реальності та правдивості сюжету?
- У чому Ви бачите силу та слабкість представленого на екрані образу головного героя?
- Чи гнітила Вас важка ситуація, яка демонструвалася на екрані, або, навпаки, чи пробуджувала бажання перемогти всі труднощі?
- Чи можете Ви провести паралель із переживаннями головного героя та Вашими переживаннями?
- Чи подобається Вам гра акторів, яких і чим? Чи вдалий, на Вашу думку, музичний саундтрек фільму?
- Чи можете Ви охарактеризувати вплив музики на Ваш емоційно-психологічний стан під час перегляду?
- Чи маєте Ви таку ж підтримку в сім'ї та серед друзів, як у головного героя фільму?

Спільно із психологами та лікарями було затверджено список фільмів, рекомендованих для перегляду ампутантами на період їх лікування та реабілітації, з дальшим обов'язковим обговоренням, який став основою спеціального архіву. Основною вимогою до фільмів щодо включення їх до складу архіву були: зв'язок із життям, оптимістична спрямованість, мотивація на подолання труднощів та позитивний кінцевий результат. До таких вимог підійшли кінострічки: «Люди честі» («Men of Honor», США, 2000, режисер: Джордж Тілман-мол.), «127 годин» («127 Hours», США, Велика Британія, 2010, режисер: Денні Бойл), кінодрама «Сильніше» («Stronger», 2017, США, режисер: Девід Гордон Грін).

Увесь період лікування супроводжувався переглядом і обговоренням кінострічок, що позитивно оцінили всі пацієнти, хоча тільки 85 % фільмів отримали оцінку «відмінно» за п'ятибальною шкалою. Більшість пацієнтів позитивно сприйняла фінал тих фільмів, де були показані реальні люди – герої кінорозповіді.

За відгуками пацієнтів, вони не лише з цікавістю переглянули фільми, а й отримавши заряд позитивної енергії, утвердилися у рішенні боротися з недугою до перемоги. Два ветерани навіть висловили бажання спробувати описати й опублікувати свою історію поранення та протиборства з наслідками ампутації.

Вирішальну роль у формуванні позитивного настрою постраждалих відігравали відвідування їх бойовими товаришами та організовані бесіди пацієнтів із тими учасниками бойових дій, які пережили ампутацію і позбулися фантомного болю. За підсумками цих зустрічей залишився тільки один військовослужбовець, який сумнівався в можливості порятунку від страждань, бо він відчував сильні фантомні болі, а попереднє лікування не дало позитивних результатів. Але він погодився й надалі брати участь в експерименті.

Останнім часом учені в клініці Макса Ортіса Каталана в Технічному університеті Чалмерса (м. Гетеборг, Швеція) розробили новий спосіб лікування фантомних болів у ампутуваних кінцівках [25]. Використовуючи у віртуальній реальності руку, яка була згенерована комп'ютером, пацієнт може бачити на екрані й переміщати її, рухаючи куксою. Електричні сигнали від її м'язів передаються на ПК, що дає змогу здійснити віртуальний рух у реальному часі. У результаті в більшості пацієнтів виникало враження відновлення втраченої кінцівки, біль зникав, його напади сходили нанівець. Дехто з пацієнтів до лікування скаржився на біль, що нагадував відчуття від нігтів, які впиваються в долоню, коли вона сильно стиснута в кулак, та за допомогою цієї методики «кулак» вдалося «розтиснути». Запрограмовано також можливість відстеження прогресу лікування за допомогою комп'ютеризованих систем. На відміну від традиційної ДТ (дзеркальної терапії), ця розробка забезпечує практично необмежений діапазон рухів та безпосередній вольовий контроль і управління віртуальною кінцівкою. Особлива заслуга авторів у тому, що технологія доступна для постраждалих із двосторонньою ампутацією. Крім того, в ній використовуються PC game (комп'ютерні ігри) й тренажери, це є серйозним мотиватором у психологічній реабілітації особистості з інвалідністю й відкриває нові перспективи щодо її адаптації в соціумі.

На жаль, цей метод терапії перебуває лише на стадії впровадження в реабілітаційних закладах України. А одним із найбільш доступних та поширених методів лікування фантомного болю, який використовується практично в усіх реабілітаційних центрах України, є ДТ. На сьогодні ефективність цього методу в рятуванні від PLP науково підтверджена, що дає змогу здійснювати планове лікування та реабілітацію пацієнтів за допомогою дзеркального зорового зворотного зв'язку.

Але ідея шведських винахідників щодо використання комп'ютерних ігор у позбавленні від фантомного болю підштовхнула до спроби застосування PC game у процесі лікування ампутантів іншими немедикаментозними методами. Було вирішено, що комп'ютерні ігри застосовуватимуться для пацієнтів як розважально-психологічний інструмент.

Конкретно в цьому експерименті постраждалим була запропонована комп'ютерна стелс-гра в жанрі екшн-пригод – «Metal Gear Solid V: Фантомний біль» («Metal Gear Solid V: The Phantom Pain»), що розроблена в Японії фірмами Kojima Productions і Konami. Вибір цієї гри був зумовлений низкою факторів. По-перше, вона перебуває у вільному доступі в Україні, а сама назва з елементом інтриги є привабливою, оскільки пов'язана з категорією постраждалих. По-друге, гра була позитивно оцінена на міжнародному рівні: вона досить швидко розійшлася всім світом (приспосована для Microsoft Windows, PlayStation 3, PlayStation 4, Xbox 360 і Xbox One). Десятий випуск цієї серії (режисер, автор і розробник: Гідео Кодзіма) потрапив до користувачів у 2015 р., отримав високу оцінку ігрової преси, низку нагород від різних видань. Критики особливо високо поцінували геймплей гри, емоційну силу сюжету, різноманітні ігрові механіки та надану гравцеві свободу. Завдяки цьому всьому гра й досі залишається в рейтингу популярних, що надає їй певної статусності. По-третє, розробники гри не тільки супроводили її вихід на ринок потужною рекламою, а й підтримали інтерес геймерів випуском яскравої емблематики, різноманітних наклейок, брелоків, аксесуарів, одягу із символікою PC game тощо. Наприклад, фірма Sony випустила касетний аудіоплеєр, смартфон і планшет, оформлені в дусі та з емблемами гри, компанія Seiko виготовила цифрові годинники – аналог годинника головного героя Венома Снейка, а фірма JF Rey збільшила свій асортимент через випуск окулярів головних персонажів PC game [24; 18]. Виробник спортивного одягу та взуття Puma створив комплект курток, футболок та кросівок із символікою гри [21]. Для колекціонерів були навіть розроблені мініатюрні та повнорозмірні моделі механічних рук Снейка [23]. За відгуками ЗМІ, значна частина молодих ампутантів у США, Канаді та інших країнах із задоволенням носять одяг і користуються аксесуарами з емблематикою гри. Це, як їм бачиться, героїзує їхні життя й поведінку, допомагає утвердитися в суспільстві.

Після ознайомлення з умовами гри та інформацією про супутню продукцію всі сім пацієнтів виявили бажання пограти в «Metal Gear Solid V: The Phantom Pain». По завершенні гри позитивну оцінку їй дали шість осіб (одна не змогла освоїти гру з першого разу). Супутня продукція зацікавила всіх пацієнтів, і хоча бажання придбати її жодний не висловив, вона викликала серед них жваве обговорення. За підсумками дискусії всі семеро заявили про позитивні емоції, пов'язані з наочно-матеріальною супровідною стороною рекламної кампанії. 100 % постраждалих підтвердили обґрунтованість застосування цієї PC game в лікувально-відновлювальному курсі, бо вона створює позитивний емоційно-психологічний настрій і при схожості фізичного стану геймера та головного героя формує в ігровому процесі атмосферу певного душевного комфорту. Три пацієнти із сімох (42,9 %) заявили, що в період гри та впродовж 1-1,5 год після неї не мали нападів фантомного болю.

Оскільки багато лікарів вважають однією із причин фантомних болів стійке підвищення збудливості й реактивності центральних утворень мозку, то в процесі лікування пацієнтам забезпечувалися спокійна обстановка, повноцінний якісний відпочинок та дозвілля, залучення постраждалих до творчої діяльності.

Під час двотижневого лікування та реабілітаційного процесу з пацієнтами в індивідуальному порядку було проведено такі заходи:

1) Арттерапевтичні майстеркласи:

- виготовлення скульптури з глини (3 заняття);
- виготовлення маски (2 заняття);
- живопис акриловими фарбами (3 заняття);
- піскова терапія (1 заняття);
- основи фотомистецтва (1 заняття).

2) Щоденний перегляд та обговорення відеофільмів, пов'язаних із тематикою подолання фантомного болю та адаптацією ампутантів у соціумі.

3) Зустрічі з ветеранами-ампутантами щодо передачі досвіду боротьби з PLP.

4) Відвідування виставки.

5) Відвідування концерту.

6) Інтерактивні екскурсії.

7) Екскурсія містом.

Опитування пацієнтів, здійснене за підсумками проведення майстеркласів з арттерапії, показало, що всі вони позитивно оцінили ці заходи. І хоча, за їхніми словами, участь у заняттях остаточно не позбавила больових відчуттів, проте в період роботи, особливо з фарбами та глиною, фантомні болі не турбували чотирьох (57,1 %) учасників.

Проведення арттерапевтичних майстеркласів у обов'язковому порядку супроводжувалося інтегративною музикотерапією, яка полягає в поєднанні методик різних видів мистецтва з музикою. Усі музично-терапевтичні методи та підбір самої музики здійснювались індивідуально, з урахуванням інтересів та запитів пацієнтів. За їхніми однастайними відгуками, музикотерапія створювала сприятливу, розкуту обстановку, відволікала від повсякденних проблем та фізичних болів, знижувала рівень тривоги, сприяла самовираженню, емоційній розрядці та зосередженню на завданнях занять з арттерапії.

Заходи, пов'язані з виїздом із лікувального закладу, не отримали високої оцінки пацієнтів. Хоча всі сім осіб уміло користувалися протезами і їм був наданий необхідний транспорт, пересування забирало в них багато фізичних та емоційно-психологічних сил, а тому не вдалося досягнути належного оздоровчого ефекту. Одним із серйозних недоліків у цьому комплексі заходів була пильна увага оточення за межами лікувального закладу – це не просто бентежило, а й сильно нервувало пацієнтів. Після двох невдалих відвідувань концерту й виставки від цих заходів довелося відмовитися на користь інтерактивних екскурсій, які демонструвалися на широкому екрані й здобули позитивну оцінку.

Єдиним заходом, який пацієнти за рівнем позитивного емоційного впливу оцінили на 90 %, була екскурсія містом із гідом на автобусі.

У процесі лікування методами дзеркальної терапії, масажу, електрофорезу, дарсонвалізації спостерігалось повільне, але стабільне зниження рівня фантомного болю в чотирьох (57,1 %) пацієнтів. Відразу після реабілітаційних сеансів відзначалися безболісні періоди тривалістю 1–3 год. Підкріплення лікування проведенням культуролого-педагогічних заходів, особливо таких, як перегляд тематичних кінофільмів, майстеркласи з арттерапії, PC game, інтерактивні екскурсії та зустрічі з ветеранами-ампутантами для обміну досвідом щодо подолання фантомного болю, справило, за відгуками шістьох (85,7 %) пацієнтів, позитивний вплив на їхній морально-психологічний стан. Воно сприяло створенню обстановки доброзичливості, підвищувало життєвий тонус. Через два тижні чотири пацієнти повідомили, що в них почали з'являтися періоди відсутності денних болів і зменшилася кількість нападів болю в нічний час; двоє – підтвердили зниження рівня болю в період його нападів.

Використання культуролого-педагогічних форм та методів у сукупності з новими технологіями протезування та лікування фантомного болю після ампутації кінцівки позитивно впливає на емоційно-психологічний стан пацієнтів, їх реабілітацію, створює додаткову мотивацію щодо лікування PLP, зменшує тяжкість морально-фізичних обмежень після операцій.

Джерела та література:

1. Беспаленко А.А., Щеглюк О.І., Кіх А.Ю., Бур'янов О.А., Волянський О.М., Корченко В.В., Михайловська М.М. Алгоритм реабілітації військовослужбовців з ампутацією кінцівок на основі мультипрофесійного та індивідуального підходу / А. Беспаленко, О. Щеглюк, А. Кіх, О. Бур'янов, О. Волянський, В. Корченко, М. Михайловська // *Актуальні аспекти діагностики і лікування*. – 2020. – Т. 1. – № 1. – С. 64–72.
2. Бур'янов О., Беспаленко А., Цема Є., Дінець А. Ампутація кінцівок у військовослужбовців внаслідок артилерійських ударів в зоні проведення антитерористичної операції на сході України / О. Бур'янов, А. Беспаленко, Є. Цема, А. Дінець // *Український науково-медичний молодіжний журнал*. – 2017. – № 3 (102) – С. 15–19.
3. *Дзеркальна терапія рятує від фантомних болів [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <https://unsci.org.ua/dzermalna-terapiya-ryatuye-vid-fantomnyh-bolej/>. – Назва з екрана.
4. Нагорна О.Б., Дехтерук В.С. Фізична терапія після ампутації нижніх кінцівок / О. Нагорна, В. Дехтерук // *Реабілітаційні та фізкультурно-рекреаційні аспекти розвитку людини*. – Рівне: Національний університет водного господарства та природокористування, 2020. – № 6. – С. 24–27.
5. ООН підрахувала кількість жертв бойових дій на Донбасі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-kst-gertv-boyovyh-donbas/31110937.html>. – Назва з екрана.
6. Пінчук О., Коноваленко С. Фантомний біль – одна з основних проблем перенесеної ампутації / О. Пінчук, С. Коноваленко // *Медсестринство*. – 2017. – № 1. – С. 42–44.
7. Пінчук О., Радецька Л., Коноваленко С. Аналіз проведення ампутацій кінцівок та ефективність реабілітаційних заходів у пацієнтів із фантомно-больовим синдромом / О. Пінчук, Л. Радецька, С. Коноваленко // *Медсестринство*. – 2018. – № 1. – С. 20–22.

8. *Способ обработки кости при ампутациях конечностей / Д.А. Ткаченко, А.С. Иванов, Е.П. Устиченко [и др.] // Український медичний альманах. – 2012. – Т. 15. – № 1. – С. 146–147.*
9. *Філак Я.Ф., Філак Ф.Г. Протезування та ортезування у фізичній терапії: навчальний посібник / Я. Філак, Ф. Філак. – Ужгород: Сабов А.М., 2018. – 102 с.*
10. *Bekrater-Bodmann R., et al. Post-amputation pain is associated with the recall of an impaired body representation in dreams-results from a nation-wide survey on limb amputees. PLoS One. 2015; 10 (3): e0119552. doi: 10.1371/journal.pone.0119552 [PMC free article; PubMed; CrossRef; Google Scholar].*
11. *Collins K.L., Russell H.G., Schumacher P.J., Robinson-Freeman K.E., O’Conor E.C., Gibney K.D., Yambem O., Dykes R.W., Waters R.S., Tsao J.W. A review of current theories and treatments for phantom limb pain J Clin Invest. 2018 Jun 1; 128 (6): 2168–2176 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5983333/>. – Назва з екрана.*
12. *Ergenzinger E.R., Glasier M.M., Nahm J.O., Pons T.P. Cortically induced thalamic plasticity in the primate somatosensory system. Nat Neurosci. 1998; 1 (3): 226–229. doi: 10.1038/673 [PubMed; CrossRef; Google Scholar].*
13. *Flor H., Nikolajsen L., Staehelin Jensen T. Phantom limb pain: a case of maladaptive CNS plasticity? Nat Rev Neurosci. 2006; 7 (11): 873–881 [PubMed; Google Scholar].*
14. *Flor H., et al. Phantom-limb pain as a perceptual correlate of cortical reorganization following arm amputation. Nature. 1995; 375 (6531): 482–484. doi: 10.1038/375482a0 [PubMed; CrossRef; Google Scholar].*
15. *Flor H. Phantom-limb pain: characteristics, causes, and treatment. Lancet Neurol. 2002; 1 (3): 182–189. doi: 10.1016/S1474-4422(02)00074-1 [PubMed; CrossRef; Google Scholar].*
16. *Grammer G.G., Williams-Joseph S., Cesar A., Adkinson D.K., Spevak C. Significant reduction in phantom limb pain after low-frequency repetitive transcranial magnetic stimulation to the primary sensory cortex. Mil Med. 2015; 180 (1): e126–e128. doi: 10.7205/MILMED-D-14-00236 [PubMed; CrossRef; Google Scholar].*
17. *Livingston KE. The phantom limb syndrome. A discussion of the role of major peripheral nerve neuromas. J Neurosurg. 1945; 2 (3): 251–255. doi: 10.3171/jns.1945.2.3.0251 [CrossRef; Google Scholar].*
18. *Metal Gear Solid inspires new JF Rey collection [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.opticianonline.net/news/metal-gear-solid-inspires-new-jf-rey-collection>. – Назва з екрана.*
19. *Penfield W., Faulk M. The insula, further observation on its function. Brain. 1955; 78(4): 445–470. doi: 10.1093/brain/78.4.445 [PubMed; CrossRef; Google Scholar].*
20. *Perry B.N., Moran C.W., Armiger R.S., Pasquina P.F., Vandersea J.W., Tsao J.W. Initial clinical evaluation of the modular prosthetic limb. Front Neurol. 2018; 9:153 [PMC free article; PubMed; Google Scholar].*
21. *Puma making Metal Gear Solid V themed jacket, shoes [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.destructoid.com/puma-making-metal-gear-solid-v-themed-jacket-shoes/>. – Назва з екрана.*
22. *Sherman R.A., Sherman C.J., Parker L. Chronic phantom and stump pain among American veterans: results of a survey. Pain. – January 1984. – Volume 18, Issue 1. – P. 83 95.*
23. *Sentinel international co., ltd. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sentinel-toys.com/index.php?route=common/home>. – Назва з екрана.*
24. *Sony’s Metal Gear Solid Walkman is a truly tasteful video game tie-in [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.theverge.com/2015/8/19/9175729/sony-phantom-rain-walkman-tablet-xperia>. – Назва з екрана.*
25. *Treatment of phantom limb pain (PLP) based on augmented reality and gaming controlled by myoelectric pattern recognition: a case study of a chronic PLP patient [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doi.org/10.3389/fnins.2014.00024>. – Назва з екрана.*

© **Татьяна ЮРОВА**

ВАРИАТИВНОСТЬ МЕРОПРИЯТИЙ КУЛЬТУРОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ НЕМЕДИКАМЕНТОЗНОГО ЛЕЧЕНИЯ ФАНТОМНЫХ БОЛЕЙ В АМПУТИРОВАННЫХ КОНЕЧНОСТЯХ БОЙЦОВ АТО/ООС

Синдром фантомной конечности (PLS), или фантомно-болевым синдром (PLP), – это состояние, при котором человек страдает от болезненных ощущений в утраченных частях тела.

В терапии преимущественно применяются лекарственные методы, но до сих пор не разработаны специальные эффективные препараты для снятия фантомных болей. Поэтому актуальным является исследование использования культуролого-педагогических методов избавления от такого недуга: в частности таких, как просмотр тематических кинофильмов, проведение мастер-классов по арт-терапии, использование компьютерных игр, организация встреч пациентов с ветеранами-ампутантами и т. п.

Ключевые слова: *фантомные боли, PLP, PLS, ампутанты, психотравма, ПТСР, культурологические мероприятия, педагогические методы, реабилитация.*

© **Tetiana YUROVA**

VARIABILITY OF MEASURES OF CULTURAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT OF NON-DRUG TREATMENT OF PHANTOM PAIN IN AMPUTATED LIMBS OF ATO/JFO FIGHTERS

Phantom limb syndrome (PLS) or phantom pain syndrome (PLP) is a condition in which a person suffers from painful and other sensations in non-existent, lost parts of the body. The danger of phantom pain lies not only in their strength and intolerance, persistence of impact, but also in the fact that after amputation of a limb or part of it, they often lead to PTSD (post-traumatic stress disorder), psychological breakdowns and even suicide. The percentage of amputees suffering from severe phantom pain is incredibly high. According to a medical and psychological study among veterans of the Vietnam War in the United States, 85% of respondents complained of phantom pain even 20 years after amputation, which reached such a strength that disrupted the patient's ability to work and social status [22, p. 83].

Given the fact that hostilities have been going on in Ukraine since 2014, the importance of the quality of the rehabilitation process for Ukrainian soldiers is difficult to overestimate. More and more combatants who have survived amputation of limbs are in

need of qualified assistance that will help shorten the rehabilitation period and successfully undergo re-adaptation in society.

Medicinal methods are mainly used to treat phantom pain. However, so far no special effective drugs have been developed to relieve phantom pain, and the range of effective non-drug methods to eliminate phantom syndrome is quite small. Therefore, the use of any, including cultural and pedagogical methods of getting rid of this disease, is relevant.

This article examines the effectiveness of a number of cultural and pedagogical activities conducted with Ukrainian soldiers who complained of painful, unpleasant sensations in the amputated limbs in the period from 2 weeks to 3 months after amputation. Non-drug treatments included watching thematic movies, conducting art therapy workshops, using computer games, interactive tours, organizing meetings of patients with veteran amputees to share experiences in overcoming phantom pain. in the process of treatment by methods of mirror therapy, massage, electrophoresis, darsonvalization. The method of getting rid of PLP by non-drug treatments gave a positive result. At the same time, the support of treatment by a set of cultural and pedagogical activities, according to most patients, had a positive effect on their moral and psychological condition, increased motivation, gave confidence in a favorable outcome of medical and rehabilitation procedures.

Keywords: *phantom pain, PLP, PLS, amputees, psycho trauma, PTSD, culturological events, pedagogical methods, rehabilitation.*

УДК 069.4–047.44“2021”:94(477)“1914/1950”

© *Наталія ГАМАРНИК*

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЄКТ «РОДИННА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ». ПІДСУМКИ 2021 р.

Підбито підсумки гуманітарного проєкту «Родинна пам'ять про війну» за 2021 р. у Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Проаналізовано матеріали родин, які пережили нацистську окупацію, члени яких були учасниками німецько-радянської війни, брали участь в українському визвольному русі. Реліквії та спогади, що поповнили фондову колекцію Музею, стали джерелом для дальшого дослідження історії війн.

Ключові слова: *німецько-радянська війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, музейний проєкт, родинна пам'ять, спогади, остарбайтер, УГКЦ, УСС.*

Родинна пам'ять... Що відразу спадає на думку людині, яка чує ці слова? Які асоціації виникають? Згадка про сім'ю, спогад про рідний дім та душевне тепло, родинні перекази, що передаються як спадок, і важкі моменти з пережитого різними поколіннями роду... Як непросто не забути все це, пам'ятати про витоки, події та їхній вплив на життя цілих поколінь, а головне – зберегти цю пам'ять та родинні реліквії.

Саме так науковці Музею окреслили завдання науково-гуманітарного музейного проєкту «Родинна пам'ять про війну», започаткованого у 2012 р. Упродовж 10 років роботи ініціативи було зібрано близько 3 тис. музейних предметів (понад 220 комплексів). На основі зібраних та досліджених матеріалів створено 14 тематичних виставок. Не кожен учасник проєкту зміг доповнити свої розповіді оригінальними артефактами міжвоєнного чи воєнного періоду, бо з різних причин вони не збереглися. Значну частину надісланих матеріалів становлять спогади очевидців Другої світової війни – безпосередніх учасників боїв та дітей війни, а також розповіді нащадків про долі своїх родичів. Невеликі епізоди з історії родин дають змогу зрозуміти, що в кожного була своя війна, як і своя пам'ять про неї. Одним із результатів реалізації музейного проєкту стало науково-популярне видання «Друга світова. Родинна пам'ять», що вийшло друком у 2021 р.

Праця містить родинні історії – емоційні свідчення учасників і сучасників Другої світової війни та осмислені рефлексії їхніх нащадків.

Розповіді й матеріали, одержані впродовж 2021 р., ще раз засвідчили, що ХХ ст. війнами й революціями, репресіями й голодоморами та різними соціальними експериментами постійно випробовувало на міцність цілі покоління українців. Їхнє життя швидше нагадувало виживання, скрашене митями особистого щастя: кохання, одруження, народження дітей... Саме про таку долю своїх батьків – Сергія та Оксани Гузів із Чернігівщини – написала їхня наймолодша донька киянка Ніна Кушнір (1947 р. н.). Її розповідь сповнена болем, сумою, співчуттям й водночас великої поваги та вдячності за подароване життя й батьківське тепло: «Переді мною лежали пожовтілі й потерті аркуші паперу, яким понад 60 і навіть близько 100 років. Перечитала і зовсім по-іншому подивилася на попереднє покоління. Ніби кадри чорно-білого кіно, промелькнуло перед очима життя моїх батьків...» [1]. Повернувшись із фронтів Першої світової війни, її батько Сергій Гузь працював у сільському господарстві. Одружився зі своєю землячкою Оксаною. Життя ніби налагоджувалося – в родині одне за одним народжувалися дітки: доньки Катерина (1924 р. н.), Галина (1926 р. н.), Варвара (1927 р. н.), Лідія (1930 р. н.) та Надія (1935 р. н.); у 1933 р. прийшов на світ син Іван, у 1937 р. – Олександр, а в серпні 1941 р. – донька Антоніна [2].

Непросто було виживати великій родині: невелике селянське господарство було обкладене єдиним сільськогосподарським податком. Документ, що це підтверджує, зберігався в родині всі ці довгі роки [3]. У 1930 р. Сергій Гузь вступив до колгоспу, де працював у конторі касиром. Але це не рятувало родину від посилених хлібозаготівель і, як наслідок, голоду. У 1933 р. саме від нього помер маленький Іванко, проживши лише кілька місяців. У 1941 р. з початком німецько-радянської війни Сергій Гузь пішов на фронт.

Як жила без батька велика родина в роки війни? Про це далі в листі Ніни Кушнір: «...Немає слів описати ті страждання, яких зазнавала моя мати, щоб прогодувати таку велику сім'ю, та ще й маючи на руках немовля. Крім того, село окупували німці, відбирали все, що можна було використати для харчування: корів, свиней, птицю, зерно, картоплю та інше.

Але крім голоду й бідності, додалося велике горе: корова поранила ногу дочці Галині (коровами тоді орали землю). Лікувати її було нікому, тому – як наслідок – туберкульоз кісток і повна нерухомість. Під час бомбардування села, пожеж мати з дітьми ховалася в окопи, а Галя залишалася сама в хаті. Галя померла в 1943-му...» [1].

Сергій Гузь, повернувшись після війни додому, знову працював у колгоспі. Біди для сім'ї не скінчилися. Повоєнне лихоліття, погіршення здоров'я глави родини (нерухомість лівої кисті руки після поранення; втрата зору й значне погіршення слуху); непосильні податки та примусові виплати Державних позик розвитку народного господарства СРСР, якими обкладалася родина; боротьба

за відновлення документів про поранення, щоб отримати пенсію... Щодо останнього питання Сергій Гузь наважився навіть звернутися до Л. Брежнєва, мотивуючи свій крок тим, що не знає, «як дожити до смерті». У цих листах-зверненнях, які наразі зберігаються у фондозбірні Музею, – крик душі й остання надія... Але марно...

Померли Сергій Гузь та його дружина в 1968 р. Наймолодша донька згадувала про батьків: «...Прожили батьки коротке й тяжке життя і померли на одному тижні: мати прожила 65 років і померла 1 липня 1968 р., а батько – 70 років і помер 4 липня того ж року. Я, дев'ята дочка, Ніна, народилася після повернення батька з війни і вже в 21 рік залишилася без батьків... Ці документи нав'яли спогади про батьків, які, незважаючи на всі негаразди, виростили і виховали чесних, трудолюбивих, людяних дітей і посіяли гени любові й добропорядності п'ятнадцятьом онукам, шістнадцятьом правнукам і одному праправнуку...» [1].

Окремо хотілося б зупинитися на історії родини Пшепюрських із Львівщини. Наразі єдиною берегинею сімейних реліквій, що передавалися з покоління в покоління, залишилася Любомира Пшепюрська. Саме вона навесні 2021 р. звернулася до глави УГКЦ Блаженнішого Святослава (Шевчука) з проханням прийняти й зберегти Золотий Хрест Заслуг із короною свого діда Андрія Пшепюрського – капелана Легіону Українських січових стрільців. Згодом нагорода поповнила колекцію Музею [4]. У результаті дальшої співпраці з його науковцями пані Любомира передала на зберігання до фондозбірні ще й інші родинні реліквії (світлини, документи, книжки), а найважливіше – переповіла історію свого роду [5].

Зі спогадів: «...В сім'ї прадіда Антона народилося шестеро дітей – три сини (Нестор, Андрій та Осип) і три доньки (Ольга, Марія та Емілія). Старший син Нестор був у дружніх стосунках із Михайлом Грушевським, видавав журнал “Діло” з Іваном Франком. Брати Андрій та Осип закінчили духовну семінарію в м. Перемишль і були висвячені на священників, які згодом стали: мій дід Андрій – капеланом Легіону Українських січових стрільців, а отець Осип – капеланом Української Галицької армії...» [5]. Отець Андрій у роки Першої світової війни був першим польовим духівником Січових стрільців. Священник особливо відзначився під час боїв на г. Маківка у квітні – травні 1915 р. Андрій Пшепюрський перебував на передовому медпункті в с. Головецьке разом із курінним лікарем Іваном Рихлом. Туди доправляли поранених січовиків. Панотець морально підтримував їх, сповідав, а також відслужив кілька панахид під час поховань полеглих на г. Маківка. Завдяки йому відомі імена похованих: він складав детальні списки, які збереглися в архівах Легіону УСС у США.

Із Січовими стрільцями в лавах австро-угорської армії о. Пшепюрський перебував на фронті до кінця Першої світової війни. За свою душпастирську діяльність був нагороджений Золотим Хрестом Заслуг із короною [1915–1916 рр.] (нагородою, заснованою австрійським імператором Францом

Йосифом I у 1849 р. для відзначення державних службовців або цивільних осіб за заслуги перед країною) та Срібною медаллю «За хоробрість». У 1918 р. о. Андрій у зв'язку з хворобою отримав відпустку й до військового капеланства вже не повернувся. Допомогавав інтернованим польською владою в таборі в м. Ланьцут (Польща) військовополоненим УГА та Армії УНР. Від 1925 р. провадив душпастирську діяльність, працював в українських повітових установах і товариствах у м. Мостиська на Львівщині.

Згодом зазнав переслідування від радянських спецслужб. Під час першої радянської окупації Західної України в 1939 р. о. Андрія Пшепюрського постійно викликали на допити в НКВД. Переживання, пов'язані з курсом радянської влади на ліквідацію греко-католицької церкви та родинною трагедією, підірвали здоров'я священника. 3 жовтня 1945 р. о. Андрія не стало, похований він у рідному с. Старява.

Випробування випали й на долю дітей о. Андрія. У родині їх було п'ятеро: сини Євген (1902 р. н.), Богдан (1903–1904 р. н.) та Анатоль (1905–1906 р. н.), а також доньки Дарія (1907 р. н.) й Марія (1909 р. н.). Середній син Богдан був заарештований НКВД й розстріляний 14 липня 1941 р. в м. Москва (за архівними даними ФСБ Росії, одержаними в 2011 р.). Молодший, Анатоль, помер у юному віці від черевного тифу. Євген, Дарія та Марія – закінчили Перемишльську гімназію, вищу освіту здобули в університетах м. Прага та Краків. Любомира Пшепюрська згадує: «...Мій батько Євген закінчив політехніку Праги, за спеціальністю “інженер-геодезист”. Працював у Львові, а після арешту брата Богдана був змушений виїхати в с. Старява й займатися викладацькою діяльністю. Згодом переїхав до Дрогобича... Від шлюбу із Парасковією Федевич народилася я – донька Любомира...» [5]. Старша донька о. Андрія Дарія Пшепюрська працювала фармацевтом у м. Чортків на Тернопільщині, у 1947 р. за звинуваченням у зв'язках з українським підпіллям була заарештована НКВД й засуджена до 10 років виправних таборів. Покарання відбувала в м. Воркута (нині – Республіка Комі, РФ), де її знесилену врятував від дистрофії, узявши до себе як працівницю в медчастину, відомий український письменник Борис Антоненко-Давидович. Після повернення в 1957 р. до м. Дрогобич Дарія працювала на аптечному складі. Реабілітована, інвалід I групи, пішла з життя в 1975 р. Молодша з доньок, Марія, – філолог-славіст, знавець української літератури. Свою учительську кар'єру розпочала в українській гімназії в м. Перемишль, згодом викладала в українських та польських школах м. Львів (навчала онучок Івана Франка), а за першої радянської окупації Галичини – у Львівському педагогічному інституті. Під час еміграції в Німеччині чотири роки вчителювала в українських таборових гімназіях у м. Фюссен та Міттенвальд. У 1949 р. Марія Пшепюрська виїхала до США, викладала в американських університетах, зокрема в Іллінойському, працювала в газеті «Свобода» [6].

Як було зазначено вище, брат о. Андрія Йосип – капелан Української Галицької армії. Життя його дітей було тісно пов'язане з УПА. Історію родини переповіла у книжці споминів «Дорогами минулого» його донька Іванна Мащак (Пшепюрська).

Емоційною сторінкою проекту «Родинна пам'ять про війну» є спогади очевидців подій, особливо дітей війни. 2021 р. не став винятком. Ідеться про спогади Людмили Гарькавої (Дегтярьової), яка розповідає про батька, Бориса Дегтярьова, згадуючи останню зустріч із ним. У лавах РСЧА він перебував від 1927 р. Як військовий інженер, брав участь в інспекційних відрядженнях із контролю за будівництвом Рава-Руських укріплень на кордоні України з Польщею. Із початком німецько-радянської війни – на фронті, а за місяць до окупації м. Київ устиг урятувати сім'ю. Людмила Борисівна згадувала: «...У серпні 1941 року батько з докладом щодо ситуації на передовій прибув до штабу Київського військового округу й на хвилинку заскочив додому. Жили ми тоді на вул. Інститутській. Пам'ятаю, як я зраділа, коли побачила батька, але він повідомив, щоб ми з мамою терміново зібрали всі необхідні речі й документи та готувалися до евакуації з Києва, оскільки ворог швидко просувається до столиці. Серед населення повзли чутки про жорстоке поводження нацистів із сім'ями військово-службовців (особливо офіцерів). Хоч ми й не хотіли виїжджати з Києва, проте із настрою батька стало зрозуміло, що місто незабаром буде зайняте ворогом. Мама зі сльозами на очах зібрала документи та необхідні речі, і батько відвіз нас на вокзал, де вже було багато народу. Тут панувала страшна паніка, сісти в потяг було майже неможливо. Батько якось загрузив нас у товарний вагон...» [7].

Дружина Галина із шестирічною донечкою Людмилою була вивезена з м. Київ до м. Ростов (нині – Ярославська область, РФ). Через тиждень після прибуття на нове місце сім'ю наздогнала страшна звістка з військкомату: Борис загинув. Відтоді маленька киянка Людмила марила зустріччю з татком, сумувала за його теплими та міцними обіймами. Запам'ятала молодим і красивим: таким він довго стояв на пероні, проводжаючи потяг, у якому вони з матір'ю влітку 1941 р. виїжджали з м. Київ. Але її «недитячі мрії» так і залишилися без здійснення... Через багато років Людмила дізналася, що її батько Борис Дегтярьов загинув разом із командним складом Південно-Західного фронту у вересні 1941 р. в урочищі Шумейкове у Лохвицькому районі Полтавської області. А в пам'яті залишалася остання зустріч: «...Потяг рушив, а батько стояв на пероні і з кожною хвилиною все більше віддалявся від нас. Я відчувала, що більше ніколи не побачу його... Скільки сліз було пролито за всі ці роки, не передати словами, але батька вони мені не повернули. Як мені хотілося, щоб він, молодий і здоровий, повернувся додому з перемогою та обійняв мене й маму...» [7].

Осмилено рефлексії нащадків учасників Другої світової війни у спогадах про родину «Учитель і вічний учень» Людмили Таран із м. Київ. Вона згадує: «...Мама існувала для мене як “вишивка білим по білому”, тобто була ніби непомітною.

Так, непомітною була її безнастанна турбота про сім'ю, її постійна зайнятість викладанням (англійська мова), городом тощо. Типова ситуація. Щодо батька, попри його авторитарний характер, через який не раз мала з ним конфлікти, саме він передусім спричинився до розвитку моєї особистості, творчого начала, мого намагання відстоювати себе в цьому складному світі. Вчитися жити в свободі, бути відповідальною і наполегливою. Все це осмислюється з часом...» [8].

Збереглися в родині й спогади її батька Василя Тарана «Як я пройшов війну» [9]. Саме цією сторінкою його життя поділилася з Музеєм пані Людмила. У липні 1941 р. 16-річного Василя разом з односельцями евакуювали в тил – на територію нинішньої Донецької області, де він працював у колгоспі одного із сіл Селидівського району. З наближенням фронту – евакуйований до Ворошиловградської (нині – Луганська) області, а восени 1941 р. до м. Казань (нині – Республіка Татарстан, РФ). Там упродовж трьох місяців Василь Таран перебував у лавах РСЧА. Звідти був демобілізований як такий, що не підлягає призову за віком, і направлений на роботу в колгосп на Луганщині. Улітку 1942 р. через наближення фронту знову почалась евакуація, але поблизу с. Волошино Ростовської області (нині – РФ) разом із іншими працівниками та військовими юнак потрапив у оточення. Йому пощастило вирватися з кільця. Подолавши близько 1 тис. кілометрів, у вересні 1942 р. добрався до рідного с. Гребінки (нині – смт Гребінки), що на Київщині, де проживали тоді батьки.

Перебуваючи на окупованій території, працював у майстерні. Усіляко уникав облав, які проводили нацисти з метою вивезення молоді на примусові роботи до Німеччини. І все-таки під час однієї з них у вересні 1943 р. Василя Тарана схопили. Спочатку він опинився на пересильному пункті в м. Біла Церква Київської області. У споминах – писав: «...під суворим конвоєм нас переправили до військових казарм у Білій Церкві. Там перебував близько місяця, працювали здебільшого на земляних роботах. Годували раз на день баландою, яку пускали у металеву бочку просто по дерев'яному жолобу із дірки у стіні. Добре, якщо у когось була коробка або чашка. Коли не мав ніякого посуду, ловив баланду в пригорщі або в шапку. Після такого сніданку брали лопати і кирки й рушали на роботу. Невідомо, для чого будували вузькоколіяку до Сквири. Людей назганяли сюди тисячі з багатьох прилеглих районів...» [9].

Відтак Василя разом з іншими оstarбайтерами та військовополоненими переганяли до смт Верхнячка (нині – Черкаська область): «...Із військовополоненими нас було десь тисяч п'ять. З кінця колони не видно було початку її. Ніяких харчів по дорозі нам не давали. Тільки й того, коли рухалися через села, то люди кидали в колону хто що мав. В одному селі хтось із селян кинув хлібину, і вона потрапила мені під ноги. Я мерщій упав і схопив її обома руками, але там уже було багато рук, і в мене залишилося тільки те, що встиг затиснути у жмені...» [9]. Після довгих пересилок по різних таборах окупованої Польщі й Німеччини в листопаді 1943 р. 18-річний юнак опинився в німецькому м. Кассель, де працював

чорноробом на вагоноремонтному заводі. Про умови життя й праці він детально розповідає в уже згаданих спогадах: «...Годували нас тричі на день однією і тією самою “стравою” – суп із брукви та двісті грамів хліба із суржику. Ми хронічно були голодними, і це змушувало нас красти усе, що можна було вкрасти хоч на якусь поживу, часто ризикуючи при цьому життям. Мені й нині страшно, коли пригадаю: якось я обрізав натуральну шкіру на трьох кріслах у поштовому вагоні, а потім віддав її полоненому чехові. Він натомість віддав мені буханку хліба з тмином – наче досі пам’ятаю його смак. А якби мене піймали тоді у тих вагонах – була б петля...» [9].

У квітні 1945 р. разом з іншими робітниками був звільнений американськими військами і направлений на територію, підконтрольну радянським військам, – у м. Гальберштадт (Німеччина). Працював на відбудові коксохімічного заводу ім. Орджонікідзе в м. Дніпродзержинськ (від 2016 р. – м. Кам’янське) на Дніпропетровщині. Додому йому вдалося повернутись у 1949 р. Працював у ремонтних майстернях цукрового заводу, а після закінчення в 1955 р. педагогічного інституту в м. Горлівка (нині – Донецька область) став учителем англійської мови й трудового навчання Гребінківської середньої школи, де на той час викладала і його майбутня дружина. Разом із нею народили й виростили двох дітей – Людмилу та Володимира. Людмила стала поетесою, прозаїкинею; Володимир – художником [10]. Це від батька діти успадкували талант до малювання та любов до книжки. «...батько любив малювати і навіть збирався вступати в художній інститут у Києві, але хвороба матері, яка була на його утриманні, змусила змінити плани й урізати мрію. Батько потроху малював удома: олівцеві академічні постановки, портрет матері та автопортрет, копії полотен олією... А ще батько дуже любив читати. Передплачував чимало преси... Особливо вдячна йому за те, що завжди в день учительської зарплати приносив додому кілька книжечок для нас із братом. Ніколи не забуду того хвилюючого моменту, коли він виймав зі свого старенького портфеля щось новеньке... А ще батько сам пробував писати» [8].

Мама лишилася в пам’яті Людмили Таран жінкою, яка ніколи не сердилася всерйоз. Не вміла. Не могла. Ніколи не сварилася. Якщо й дорікала – якось вимушено. «...Її несподіване гірке зізнання одного разу заскочило мене, – розповідала далі Людмила. – “І що я бачила в своєму житті?” Це сказала моя мама, яка виросла із двома сестрами без батька (пропав безвісти у війну). Моя мама, яка змалку бачила тільки вічну колгоспно-сільську круговерть нескінченної важкої роботи матері своєї Василяни. І тоді я закарбувала собі: я маю побачити світ. Маю будувати своє життя так, щоб не шкодувати...» [8].

Ми детально зупинилися лише на кількох родинних оповідях. А серед надісланих на проєкт у 2021 р. – історія та матеріали родини Онуферків, учасників українського визвольного руху; спогади про повоєнне примусове переселення родини Шамів – Хутких; дитячі спомини про початок війни Євгенії Демченко; роздуми Надії Квадріціус про долю своїх прабабусь – сестер Куліш та ін. [11–14].

Невеликі епізоди з історії сімей, збережені родинні реліквії вкотре допомагають зрозуміти, що в кожного були своя війна і своя пам'ять про неї. Різні за тематикою і хронологією пам'яттеві наративи дають змогу зберегти й показати повну історію життя українців упродовж ХХ ст. та проаналізувати рефлексії нащадків.

Джерела та література:

1. Лист Н.С. Кушнір, доньки С.М. Гузя, до співробітників Національного музею історії України у Другій світовій війні. 2021 р. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ). – КН-279153. – Д-72266.
2. Генеральний каталог. – С.М. Гузь // Фонди НМІУДСВ.
3. Лист податковий № 3984/175 про обкладання єдиним сільськогосподарським податком С.М. Гузя. 24.08.1923 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-32018.
4. Золотий Хрест Заслуг із короною А.А. Пшепюрського. [1915–1916] // Фонди НМІУДСВ. – КН-280517. – НН-14850.
5. Спогади «Родовід родини Пшепюрських» Л.Є. Пшепюрської. 2021 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-32361.
6. Генеральний каталог. – А.А. Пшепюрський // Фонди НМІУДСВ.
7. Спогади Л.Б. Гарькавої про батька Б.С. Дегтярьова. 2014 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-32366.
8. Спогади «Учитель і вічний учень» Л.В. Таран про історію роду Таранів. 2021 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-280758.
9. Спогади «Як я пройшов війну» В.І. Тарана. 2000 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-32377.
10. Генеральний каталог. – В.І. Таран // Фонди НМІУДСВ.
11. Генеральний каталог. – З.В. Онуферко // Фонди НМІУДСВ.
12. Генеральний каталог. – К.З. Хуткий // Фонди НМІУДСВ.
13. Спогади «Те, що пам'ятається...» Є.П. Демченко. 2006 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-32340.
14. Генеральний каталог. – О.О. Куліш // Фонди НМІУДСВ.

© **Наталья ГАМАРНИК**

**НАУЧНО-ГУМАНИТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ
«СЕМЕЙНАЯ ПАМЯТЬ О ВОЙНЕ».
ИТОГИ 2021 г.**

Подведены итоги гуманитарного проекта «Семейная память о войне» за 2021 г. в Национальном музее истории Украины во Второй мировой войне. Проанализированы материалы семей, которые пережили нацистскую оккупацию, члены которых были участниками немецко-советской войны, принимали участие в украинском освободительном движении. Реликвии и воспоминания, которые дополнили фондовую коллекцию Музея и стали источником для дальнейшего исследования истории войн.

Ключевые слова: немецко-советская война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, музейный проект, семейная память, воспоминания, остарбайтер, УГКЦ, УСС.

© *Nataliia HAMARNYK*

**SCIENTIFIC-HUMANITARIAN MUSEUM PROJECT
“FAMILY MEMORIES ABOUT THE WAR”.
RESULTS OF 2021**

The author summarized the results of the humanitarian project “Family Memories about the War” of 2021 in the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. The author analyzes the artifacts of families who survived during the Nazi occupation, relics of the German-Soviet War participants; materials of the Ukrainian liberation movement participants. The materials and memories became a part of the Museum funds and became a base for further research of the wars’ history.

Keywords: *German-Soviet War, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, a project of the Museum, family memories, memories, Ostarbeiter, Ukrainian Greek Catholic Church, The Legion of Ukrainian Sich Riflemen.*

УДК 069.8(477–25):[930.2:94(477)“1941/1945”]

© **Тетяна СТРИХАРСЬКА**

ПАМ'ЯТТЄВІ НАРАТИВИ. ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ВИМІР НА ТЛІ ПОДІЙ

На основі спогадів, зібраних у межах науково-гуманітарного музейного проєкту «Родинна пам'ять про війну», проведено аналіз пам'яттєвих наративів як ключових джерел вивчення історичної пам'яті українців про Другу світову війну.

Ключові слова: Друга світова війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, родинна пам'ять, спогади, наратив.

Як відомо, війни посідають особливе місце в людській пам'яті. Результатом тих травматичних подій, що випали на долю закривавлених двома світовими війнами, роздертих, позбавлених державності українських земель, стали незліченні жертви серед українців, десятки мільйонів скалічених доль. Кожна історична подія залишила слід у пам'яті безпосереднього очевидця та родини.

Сімейні архіви акумулюють і зберігають пам'ять роду про минуле. Ці спогади передавались із покоління в покоління. Унікальність таких родинних пам'ятей про війну та інші травматичні події – в їхній множинності, мозаїчності, диференційованості, відображенні локальних, індивідуальних, професійних, релігійних та інших досвідів. Основна властивість такого наративу – та, що в ньому в єдиному оповіданні переплітаються різні історії, пов'язані між собою спільними як внутрішніми, так і зовнішніми контекстами.

Саме тому в дискурсі дослідження пам'яттєвих наративів за ініціативою науковців Національного музею історії України у Другій світовій війні у 2012 р. було започатковано науково-гуманітарний музейний проєкт «Родинна пам'ять про війну» – задля персоніфікації воєнної історії, фіксації та збереження пам'яттєвих наративів кожної окремої родини, відтворення мікроісторії на прикладі родинних історій у загальному контексті всієї історії Другої світової війни, акумуляції та дослідження джерел, що розкривають внутрішній світ індивіда в умовах воєнного буття.

Час неблаганний, він безжалюбно забирає очевидців і стирає пам'ять про історію родоводу. Тому основний меседж проєкту й роботи науковців Музею – в тому, щоб не дати забутися жодній родинній історії, донести кожную частинку родинної пам'яті про Другу світову війну до майбутніх поколінь.

Яким законам підкорюється ця пам'ять? Що вона зберігає, а що стирає з роками? «...Набігло мені вже літ і літ, вже далеко за полудень, але пам'ять не старіє, вона є свідком страшного, трагічного минулого мого краю... Хочеться сподіватися, що пам'ять наших онуків і правнуків закарбує нові координати часу, в яких визначиться зовсім інше майбутнє, що вони не втратять здатність аналізувати причини трагедій, не розучаться сміятися та відчувати достойне місце у майбутті нашого народу, нашої країни...». Свято вірив у це Володимир Кудря з Черкащини – дитина війни, в чийй пам'яті закарбувалися спомини про недитячі воєнні випробування, що відлунюють болем і досі: «Діти війни... Цю назву офіційно оприлюднили зовсім недавно, коли в державних мужів заговорило сумління щодо долі мільйонів неповнолітніх громадян, які в роки воєнного лихоліття перетерпіли недитячі страждання, що вплинули на їх подальшу долю, здоров'я і перспективи... Минуло досить багато часу з того жорстокого воєнного періоду... але ми так і залишаємось дітьми війни у пам'яті, в душах і в усвідомленні своєї суворой дитячої долі...» [1].

У спогадах «Бентежна пам'ять» Володимир Кудря, якому в 1941 р. було лише п'ять років, ділиться пережитим під час Другої світової. Його хвилююча розповідь – про те, як виживали у воєнному пеклі, як рано дорослішали діти війни: «...Тяжко діставалися харчі. З такими ж, як і я, шести-семирічними дітьми на примітивному возику збирав і возив з колгоспного поля мерзлі буряки, які залишилися з осені. Для малечі це була майже каторжна праця... Їли суп з лободи, кропиви і щавлю. Хліба, звичайно, не було... Дитячими забавками на той час для нас були патрони. В окрузі була маса мін, снарядів. Не один з хлопчаків постраждав від необережного поводження з цими атрибутами війни...» [2].

Пам'яттеві наративи, зібрані в межах проєкту, поділяються на різні за тематикою і хронологією безцінні свідчення безпосередніх учасників тих подій – спогади очевидців Другої світової війни та дітей війни. Інша вертикаль пам'яті – родинна пам'ять, яку зберігають і передають із покоління в покоління їхні нащадки – діти, онуки й правнуки. Такі наративи транслюють нерозривний зв'язок поколінь.

«...Життєве шестя моїх батьків правдиво ілюструє не тільки обпалені війною роки, а й усю добу радянщини, викуваної хромовим чоботом сталінізму. Цебто не ту історію, яку їхні діти вивчали по підручниках, а ту, що дихала в потилицю і не давала права на забуття...» – така родинна пам'ять у журналістки Тетяни Маккой (до одруження – Василенко), дитинство та юність якої пройшли в м. Яготин на Полтавщині (нині – Київщина) [3]. Від 1995 р. вона мешкає далеко за океаном, у м. Мурсбург (Теннессі, США), але в її пам'яті назавжди закарбувалися родинні історії, які розповідали мати й батько. Тетяна збирала по крихтах, нотувала їх, а пізніше, виїхавши до Америки, друкувалася в місцевій пресі, писала про історичні трагедії України на прикладі власного роду.

Окремі епізоди та сюжети родинної пам'яті дають змогу зрозуміти, що в кожного була своя війна і своя пам'ять про неї.

«...Людина помирає двічі: вперше – на полі бою, а вдруге – у пам'яті людській. Сподіваюся, що мої рідні у спогадах родини проживуть іще не одне десятиліття... – пише Ганна Богицька з Одещини, донька солдата Мефодія Вербецького, яка стала берегинею родинної пам'яті. – Моя родина сама звичайна. Без дворян, гучних імен, але ж такі сім'ї і є основою держави. Роботящі, ніколи не просили допомоги в держави, бо вона сама забирала господарство та вирощену продукцію, морила голодом. Розстрілювала, а потім посмертно реабілітувала. Вистояла родина не завдяки її турботі, а всупереч. Вистояла і працювала на благо держави, яка її не цінувала... Захисників у моєму роду було немало... Вони – гордість родини...» [4].

Війна перекреслила всі світлі мрії та сподівання сім'ї. Залишившись на окупованій території, щоб уникнути вивезення на примусові роботи до Німеччини, батько Ганни був змушений одружитися: «...Під час нацистської окупації оголосили списки тих, кого відправляють до Німеччини. Одружених не вивозили. Взув Мефодій єдині калоші, що були в сім'ї, і пішов до сусідки, тітки Євдокії, у якої було три доньки. Їхній батько ще в 1938 р. був розстріляний. Розмова була короткою: “Тьотю Дуню, я в списках тих, кого вивозять на примусові роботи, але я не можу залишити матір та сестру Лукію, бо вони без мене пропадуть”.

Моя майбутня бабуса Дуня запитала його: “А кого ж ти хочеш взяти за дружину?” – і почула у відповідь: “А я не знаю... У вас три доньки, то й порадьте”. Бабуса міркувала так: “Олександра – старша від тебе, Марії тільки 12 років, а Олі вже 17, то з нею й одружуйся”. Увечері бабуса Вустя, взута у ті самі єдині калоші, із хлібом та босим женихом пішла свататись. У неділю в травні 1942 р. батьки повінчалися. Отак створилася нова сім'я, а 18 вересня 1943 р. народилася я...» [5].

У березні 1944 р. після вигнання нацистів із його рідного села на Одещині Мефодій Вербецький був призваний «польовим військкоматом». Брав участь у боях на території Європи.

Деякі події, пережиті українцями у ХХ ст., були вбудовані у звичний порядок речей, а більшість – змінили його. Друга світова війна принесла із собою невідомість, біль, ворожнечу, смерть, утрату рідних, каліцтво, бідність. Зламани людські долі в умовах будь-якої воєнної агресії, втеча від війни, розлука з рідними. Мільйони українців, які пережили всі тогочасні жахіття, об'єднує унікальний спільний досвід минулого, найчастіше травматичний за своїм характером, що породжує болісну пам'ять про ті події, повз більшість із яких неможливо було пройти, не помітити й не згадати. Як засвідчують численні дослідження, розповідаючи про травматичний досвід, оповідачі застосовують особливі форми вираження переживань, почуттів та емоцій у своїх наративах, тобто фрагменти про травму подають в інший спосіб, ніж решту історії.

«...Як я любила нашу садибу! За професією землевпорядник, тато дуже гарно облаштував подвір'я. Уся садиба була обсаджена пірамідальними тополями.

У дворі росло багато кущів троянд, бузку, жасмину. Двір сусіда відділяла довга стіна віночків, росли різнокольорові мальви. Багато було нарцисів та підсніжників. Весною, коли все розквітало, подвір'я ставало справжньою казкою... Приємні спогади...

Та прийшов чорний день. Двадцять друге червня. 1941 рік... Хто цього не переживав, той ніколи не зрозуміє, що відчуває людина, почувши таку звістку. Розгубленість, беспорядність, страх. Але життя є життя. Потрібно знаходити в ньому своє місце, хоч і бувають обставини, коли вибору в тебе немає...» – так згадує у своїх спогадах «Хата моя, біла хата...» про початок німецько-радянської війни Валентина Вербицька [6]. Війна змінила звичний порядок життя не тільки цієї родини, а й усієї країни: «...Скоро в нашому селі розмістилася військова частина. Усіх, хто міг працювати, почали відправляти на будівництво оборонних рубежів біля Дніпра. Багатьом з нас, підлітків, не було ще 14 років, але ми з ночівлями під возами трудилися з ранку до пізнього вечора, вірячи, що цим самим допомагаємо нашим солдатам у боротьбі з ворогом...» [7]. Війна не залишала вибору...

Спогади Валентини Михайлівни віддзеркалюють воєнну сторінку роду Вербицьких. У родині Ганни та Михайла Вербицьких росли три доньки: Віра, Ольга й Валентина. У 1929 р. після важкої хвороби пішов із життя батько. Із початком німецько-радянської війни старша донька Віра вже вчителювала в Західній Україні, мала чоловіка-військовослужбовця та двох дітей. Ледь устигла евакуюватися, дістатися батьківської хати в с. Вороньків на Київщині. Середня донька Ольга була вивезена на примусові роботи до Німеччини. Найменша, Валентина, ще підлітком разом із дорослими пережила в рідному селі всі лихоліття гітлерівської окупації. Війна затрималась у її селі на довгі два роки, знищуючи все живе і неживе. На очах дівчини родинний оберіг – будинок, споруджений власноруч батьком та зігрітий його турботою, – перетворився на суцільне згарище: «...Боїв за наше село не було ні під час вступу німців, ні під час відступу. Чорну справу все ж таки зробили... Скоро почали горіти сусідні села. Сподіватися, що це лихо нас мине, було марно... У середині вересня 1943 р. у село прибули німці. Це був спеціальний загін, який мав наказ зрівняти село з землею. І почалося...

Це був найстрашніший день у моєму житті. Дим, полум'я, розстріляна худоба. Коли загорілася наша хата, ми зразу ж побігли до неї. Почали лити воду, кидати землю, але все було марним. Полум'я охопило всю хату, і за декілька годин на її місці залишилася купа попелу, покручене залізо, дах і пічка з димарем. Який жах! Серце стискалося від болю... Куди подітися? Наступала ніч. Як відомо, горе об'єднує людей. Бабуся Катря забрала моїх рідних до себе. Я не пішла. Ніякі умовляння рідних не допомагали. Я не могла змиритися з тим, щолюбимої хати немає. Мені здавалося це страшним сном, і варто було відкрити очі, як я знову її побачу. На превеликий жаль, цього не сталося. Ще і ще раз виходила вночі на попелище і заливалася гіркими сльозами...» [8].

Кожен сімейний наратив має індивідуальний вимір, транслює пережите родинною в умовах війни на тлі загальних подій Другої світової. Картини розмірного, щасливого довоєнного життя, затишної батьківської садиби, з одного боку, та початку війни, яка перекреслила все, з іншого, закарбувалися в пам'яті Володимира Кисельчука з Житомирщини: «...Все починалося так чудово: невеличкий будиночок, що потопає у зелені і квітах, вирощених мамою, в хаті завжди лунали пісні, бо мама дуже гарно співала, та й сама вона була струнка, весела, надзвичайно комунікабельна і наче магнітом притягувала до себе людей. Отак би й жити нам, як у чарівній казці... Та рано-вранці 22 червня 1941 р. нас розбудив гуркіт – це нацисти бомбили наш рідний Житомир. Нічні бомбардування стали постійними. Мама якось змінилася, ми вже не бачили її веселою, хоча й відчаю не помічали. Часто вона кудись зникала, а коли поверталася, то якось особливо ласкавою і ніжною була до нас. Ми частіше залишалися вдома з бабусею, бо в мами були якісь справи у місті. Інколи траплялося й мені подорожувати з мамою далеко за місто... Мабуть, не на прогулянку мама мене брала з собою, бо бабуся завжди плакала, коли ми йшли з дому.

Пам'ятаю поїздки в концтабір до наших військовополонених. Поранені голодні люди ледве ворухили спраглими губами. Я ще не розумів того, що сталося, але відчував від цього видовища справжнісінький жах...» [9].

З приходом окупантів життя в його рідному м. Житомир ставало щодень тривожніше: «...Нацисти лютували. Осінь 1943 року... В місті облави, обшуки, арешти, страти патріотів на Сінній площі. Не обійшла біда і нашу сім'ю. 6 листопада 1943 р. пізнього вечора ми зібралися за столом... Мама вперше за роки окупації одягла своє улюблене вбрання: яскраво-червону шовкову блузу і темно-синю спідницю, що власноруч пошила ще перед війною. Вона була чудовою швачкою і завжди модно вдягалася. Та ця наша сімейна вечеря стала для нас останньою. Під вікном будинку зупинилася якась машина, і вмить будинок був оточений німцями. З гуркотом розлетілися вибиті двері, й у кімнату вдерлися гітлерівці. Нас, наче цуценят, викинули в сусідню кімнату, а маму зв'язали і почали допит, який нічого не дав... Перед виходом з хати на порозі вона зупинилася на мить, глянула на нас зажуреним поглядом (я й зараз відчуваю його) і сказала: "Простіть, любі мої, що покидаю вас назавжди. Прощайте". Вона ще щось казала, але її слова заглушила німецька лайка... Наступного дня бабуся допомогла нам із братом (мені тоді було 7 років, а брату – 4) втекти з дому. Знайомі сховали нас до льоху, що пустував у хліві, закидали вхід різним мотлохом, і так ми просиділи там аж до звільнення Житомира... Згодом нас, знесилених, направили у дошкільний дитбудинок, де мій молодший брат помер. Мені ж пощастило вижити, щоб зробити все, що було в моїх силах, щоб світла пам'ять про загиблих батьків не згасла в серцях вдячних нащадків», – саме такими словами Володимир Кисельчук завершив свої спогади, що їх надіслав до Музею [10]. У кожному із цих рядків – страшна правда про минулу війну. Вона не залишає в спокої, тривожить

душу, відгукується болем у серці й спонукає зберегти її та передати майбутнім поколінням.

Часом роки безжально стирають деякі спогади й біль, та важко стерти те, що навіки врізалось у дитячу пам'ять. Спогади про війну тих, хто був тоді дитиною, часто не стільки мають вигляд наративу, послідовної розповіді про події, скільки постають у формі застиглих образів окремих подій, ніби яскраві фотографії, що вразили уяву дитини й закарбувалися у спогадах. Такий наратив називають «пам'ять-спалах», йому властиво відтворювати найдрібніші деталі ситуації.

Як кадри кінохроніки, зафіксувалися події початку війни в пам'яті Івана Улітова з Черкащини, хоч і було йому на той час тільки шість років: «...Це був перший і останній щасливий для сім'ї у повному складі день [31 грудня 1940 р.]... Вже менше ніж за пів року розпочалася війна, яка навіки розлучила рідних, зламала їх долі...

...17 числа 8 місяця 41 р. дуже низько над селом вперше пролетів німецький літак, з якого посипалися невеличкі бомби, а потім льотчик, вишкіривши зуби, обстріляв та скинув бомби на стадо корів, що випасалися біля балки за селом... Справжнє "щасливе дитинство", що тривало досить довго, розпочалося зі сходом сонця 19 серпня, коли німці декількома колонами, що рухалися із району Броди, окупували Дубіївку [Черкаської області] без жодного обстрілу... У післяобідній час вони вже показали, хто є раби, а хто господарі. Передсмертно вищали свині, мукали та бекали телята, вівці, яких з реготом, під звуки губних гармошок до похідних кухонь тягли солдати, щоб приготувати урочисту трапезу. На другий день жителів села зігнали в центр, де вже стояла збудована шибениця, обрали старосту, бургомистра та поліцаїв з місцевих жителів. Німецьких офіцерів зустрічали з хлібом-сіллю, дякували за визволення від більшовиків та євреїв, але пройшло небагато часу, як настрій в багатьох селян різко змінився...» [11].

На війну були мобілізовані двоє старших братів – Микола, який у 1944 р. загинув у боях на території Молдавії, та Анатолій – батько маленького Вані. Глава родини Дмитро Михайлович як військовополонений пройшов пекло нацистських таборів, згодом знову мобілізований до діючої армії і лише в серпні 1945 р. повернувся до сім'ї.

Киянка Елеонора Коваль на початку німецько-радянської війни проживала з родиною в будинку № 6 на Киянівському провулку. Війна застала десятирічну дівчинку на Львівській площі. У її спогадах, ніби спалахи, вибухають окремі сюжети, які важко забути навіть десятиліття по тому: «...Кілька передвоєнних років нас активно готували до війни, хоча тоді ми, діти, цього ще не розуміли і з захопленням старанно оволодівали всіма необхідними навиками... В останні дні червня 1941 р. ми вже почали звикати до тривоги, про які сповіщали гучні сирени, і ще не втомились від обов'язкового переміщення в бомбосховища...

Ранок 22 червня видався ясным, настроїм був піднесений, святковий. Коли оголосили по радіо цю ще незрозумілу нам звістку про початок війни, батько

занепокоївся, сказав, що матч відмінюється, швидко зібрався, наказав не хвилюватися, попрощався і поїхав назад в табір [літній табір 1-го Київського артучилища]. Київ бомбили по кілька разів на день і вночі. Бомбосховище було далеко від нашого будинку і звикати до нового режиму життя ставало все складніше, особливо мамі, – минув лише тиждень, як вона повернулася з лікарні після операції...» [12].

У липні 1941 р. батько Елеонори, 50-річний Захарій Остапенко, добровільно пішов на фронт: «...[Батько] всіх ще раз міцно обійняв і обцілував, різко повернувся, попросив за ним не йти. І все... Залишились тільки написані ним листівки з дороги в нікуди та спогади... Між тим, вже в липні місто прийняло зовсім дивний вигляд: вікна в багатьох будинках, де ще залишались люди, заклеювали смужками паперу, щоб при бомбардуванні скло не розсипалось; на перехресті бокових вулиць з вулицею Артема з'явилися "павуки" – металеві конструкції, що перешкоджали в'їзду транспорту... В кінці липня почалась масова мобілізація цивільного населення на земляні роботи по влаштуванню загороджувальних окопів на дорогах сполучення з містом. Мама не могла виконувати подібні завдання, то нашу норму мусила виконувати я... Тепер навіть страшно згадувати, але кілька разів на день налітали ворожі літаки, а ховатись доводилось лише упавши на землю, бо добігти куди-небудь було неможливо...» [13].

Дитячий розум дівчинки відмовлявся сприймати жахливу дійсність, яку бачили очі: «...Навіть за ці понад сім десятків років, що минули з того дня, з пам'яті не зникли події, які вперше познайомили мене зі смертю... До мене додому раптом прибігли мої нові друзі і позвали бігти подивитись на те, що відбувається, бо спостерігається незрозумілий гул, напружений шум, спричинені рухом військової техніки. Хлопці пояснили, що це наші війська відступають, і позвали бігти на Набережну подивитись. Це було невимовно страшно, все більш ясно вимальовувались хаотичність і швидкість руху всього натовпу, що підходив до єдиного великого мосту для переправи через Дніпро – Ланцюгового. Ми вже втомились від бігу, але не зупинялись... І раптом завмерли: міст разом з солдатами, машинами, пушками, танками і підводами злетів у повітря і відразу зник в стовпі води й бризок, впавши в Дніпро... Ми знаходились ще досить далеко, щоб почути окремі голоси людей, це все злилось в шум, ревіння й суцільний зойк тих, хто ще продовжував підходити до неіснуючого вже мосту і від несподіванки та натиску все більш націленого на переправу натовпу міг лише заволати від побаченого... Під впливом цих вражень я ще кілька днів не могла їсти й спати, майже не розмовляла...» [14]. Лише через понад сім десятиліть киянка Елеонора Коваль, докторка біологічних наук, професорка, наважилася викласти тягар своєї душі на папері, усвідомлюючи, «що ті події важливі для пам'яті поколінь і відновлення історичної справедливості».

Травма змінює природу пам'яті, оскільки робить спогади особливо виразними, нав'язливими, неконтрольованими та стійкими. Ті, хто пережив травму,

часто не хочуть або нездатні говорити, оголюючи свою правду, про болісні спогади. Лише у 2006 р., більш ніж через 60 років після подій, які назавжди закарбувалися в пам'яті тоді маленької, чотирирічної дівчинки, побачили світ спогади ще однієї киянки – мистецтвознавиці, членкині Національної спілки художників України Євгенії Демченко. Жахливі картини війни, здавалося б, несумісні з дитячим усвідомленням і сприйняттям. Ніби страшний сон, який і забути неможливо, й розповісти лячно: «Мої спогади про дитинство починаються з першого дня війни. На жаль, пам'ять не зберегла жодного яскравого моменту з довоєнного життя... Мешкали ми в центрі Києва, у будинку № 13 на вулиці Михайлівській. Цей будинок є і досі... Недільного ранку 22 червня, як завжди, до нас прийшов Бріскін, лисий низький на зріст пан, який навчав мою сестру Олену гри на скрипці. Але цього дня уроку не було. Усі були стривожені вибухами, які було чути в місті. З того дня вибухи, виття сирен і гул літаків стали постійним фоном нашого життя.

Але найбільше врізався в дитячу пам'ять один жахливий епізод. Це сталося осіннього дня, коли німці вже були в Києві. Пам'ятаю, ми з татом спустились на Хрещатик. Над руїнами клубився пил і стояв запах гару. І тут я побачила обгорілий труп з відірваними кінцівками. Він лежав на перетині Хрещатика та Прорізної. Його торс увесь був вкритий блискучими зеленими мухами, що дзижчали, і від цього здавалось, що труп ворухиться. Від переляку я почала заїкатися...» [15]. Євгенія Демченко знайшла в собі сили на хвилях пам'яті повернутись у воєнне дитинство й розповісти про те, що боліло, шукаючи виходу довгі роки. У цій хвилюючій розповіді – те, що не відпускає і пам'ятається все життя...

Схожі картини війни бачимо в наративах усіх оповідачів. Видовища масової смерті людей, постійних вибухів, руйнувань – образи, що неминуче виринають фактично в кожному спогаді, виходять за межі звичного трибу життя й досі не можуть бути прийнятими. Часто очевидці жахливих сцен признаються, що не можуть позбутися спогадів про ті жахливі картини, вони переслідують людей і десятиліття по тому.

Війна з усіма її наслідками віроломно ввірвалась у звичне, мирне життя 15-річного одесита Анатолія Настасюка: «Найпопулярнішою піснею (тепер сказали б “хітом”) у довоєнні роки була “Якщо завтра війна, якщо завтра в похід...”. Для Одеси війна розпочалась одразу й без походу... У суботу в школі № 22 був випускний вечір з нагоди завершення 7-го класу. Попереду – літо, море, піонерський табір...

Неділя, 22 червня 1941-го... Війна. Люди збираються біля вуличних репродукторів, потім біжать скуповувати все, що ще можна купити, адже більшість пам'ятає громадянську війну. Наш магазин “Церобкоп” розтягнули вмить. На полицях залишилась тільки жолудева кава. Оголошена загальна мобілізація всіх чоловіків віком до 50 років. З'явиться... мати при собі... військкомат... адреса. Уночі видовище не для слабких нервами. Небо перекреслене променями прожекторів,

гуркіт і спалахи зенітних гармат, палає базар, із наших вікон видно заграву, чути вибухи бомб. Уранці біжимо дивитись на зруйнований будинок у Малому провулку... Рівно місяць Одесу не бомбардували. 22 липня все почалося знову... Згодом почалися проблеми з їжею, а головне – з водопостачанням... Одеса в блокаді. Румуни десь поруч...» [16].

Війна як вища форма екстремальної ситуації змушує кожну людину визначити особисте ставлення до тих подій, що вирують довкола, й через моральний вибір зайняти своє місце в конфлікті. Цей вибір із часом перетворює людину або на героя, здатного на самопожертву, свідомого громадянина, який, керуючись власними принципами та переконаннями, переходить до спротиву агресорові у різних його проявах, або на стороннього спостерігача, який просто шукає свій шлях до виживання, або на колаборанта, зрадника.

Як згадує у своїх спогадах Анатолій Настасюк: «...16 жовтня 1941 р. в Одесу ввійшли окупанти. Перед цим 15 жовтня панувало безвладдя, розбиті вітрини магазинів, зірвані штори, тотальний грабунок. На перехресті Коблевської та Кінної був винний підвал. Хтось розбив діжки, люди тонули у вині. Винна річка текла майже до нашого будинку. Впевнений, що грабували ті, хто згодом крейдою писав на парканах: “У нас жидів і комуністів немає”. Це ті, хто зустрічав румунів із хлібом та сіллю...»

...І знову пливу на хвилях пам'яті. Окупація. Що запам'яталось, що не стерлось?.. Пам'ятаю, як Скидайлівським спуском піднімалась колона румунів, на чолі – офіцер на коні. Були і такі, хто вибігав із хлібом та сіллю, переливали дорогу водою. На жаль, і це було... У 1942 р. почали відкриватись церкви, кінотеатри. Український театр перейменували в Румунську оперу... Назви вулиць при окупантах змінились – Дерibasівська стала називатись імені Гітлера (до цього була Лассаля, Чкалова). Тут же знаходилось фотоательє, на вітрині якого висів величезний портрет Гітлера, який мав вселяти в одеситів страх. Вулиця Червоної Армії стала називатися Антонеску, а колишню Єврейську перейменували в Муссоліні...» [17].

Не нав'язуючи своєї правди, кожний з оповідачів у досліджених пам'яткових наративах ділиться своїми роздумами і баченням війни, про яку вже й так сказано та написано багато. «Про війну писати важко, але потрібно. Без барабанного бою, без неправдивого пафосу... Хочу написати те, що бачив на тій війні, що сам відчув, будучи солдатом, – так би мовити, погляд зсередини переможної Армії. Офіціозу вистачає й так, воєнних мемуарів хоч греблю гати, з барабанним боєм і совковим патріотизмом...» – саме цими словами розпочинає розповідь про новий етап у своєму житті Анатолій Настасюк [18]. 10 квітня 1944 р. було визволено його рідне м. Одеса, а 10 травня його, 17-річного юнака, мобілізували на довгі 10 років.

Про «вибір» в умовах ворожої окупації та пристосування до «нового порядку» й «нових господарів» згадує у своєму родинному наративі й американська

журналістка Тетяна Маккой: «...Василенки, до яких у березні 1943 р. потрапила невісткою моя мама-сирота, були зажиточними: сад, город, стодола, молотарка з конем, колодязь, корова та інша домашня живність, добротна хата з видом на водойми Великого і Малого Супоїв... Тож і не дивно, що саме її вибрали окупанти для постою, надаючи перевагу, перш за все, стратегічно цінній місцині... Вони зайняли Яготин 15 вересня 1941 р. і сиділи тут рівно два роки, насаджуючи “новий порядок” та пильнуючи транспортні перевезення залізницею союзного значення, що пролягала через Яготин. Цей момент в історії Яготина для багатьох став “чистилищем”, засвітивши, мов свічки, праведні душі одних і показавши брудне нутро інших. Хтось підносив окупантам (визволителям, як думалося, від більшовизму) паляницю на рушникові, радо натягував поліцейський мундир чи нашіптував новим хазяям, що у Василенків, у чийй хаті вони влаштували на постій своїх офіцерів, один із синів десь воює “красним комісаром”... А хтось поночі хоронив побитих під Кулябівкою та Судевщиною “наших”, ховав від страти євреїв, присипав тіла двох розвідниць-парашутисток, виказаних своїми ж і розстріляних поліцаями в місцевому парку...» [19].

Відчула на собі «новий порядок» окупаційної влади і сім'я Древецьких із м. Славута, що на Хмельниччині. Глава родини Тарас Єлпідифорович під час гітлерівської окупації був керівником адміністративного відділу Славутської міської управи. Його донька Галина згодом згадувала: «...Якщо спочатку українці ставилися насторожено до нової влади (бо ще свіжі були в пам'яті сталінські репресії), то після наведення німцями “порядку” і проведення політики активного пограбування стало ясно: це ворог, проти якого треба боротися всіма методами. Боротьба проти загарбників з кожним місяцем набувала все більшого масштабу... Вже після перших каральних акцій, проведених нацистами, батько зрозумів, що ніякого відновлення самостійної держави, про яку мріяли ще у 20-ті роки, не буде. Українські землі розглядаються окупантами лише як бездержавний сировинний придаток, джерело продовольства й робочої сили...» [20]. Після вигнання з міста нацистів у травні 1944 р. Тараса Єлпідифоровича заарештували. Дружина намагалася розшукати чоловіка. Через знайомих та запити їй вдалося з'ясувати, що Тарас Древецький відбував покарання в м. Харків, де й загинув. Місце поховання невідоме. А згідно з даними Національного банку репресованих, він був звинувачений у зв'язках з українським підпіллям і в жовтні 1944 р. засуджений до 20 років таборів.

Яка вона – власна пам'ять про війну, нацистську окупацію, що її довелось пережити українським родинам, про виживання в нестерпних умовах?.. Своя жорстока війна була і в сестер Куліш із с. Чорна Кам'янка Київської (нині – Черкаська) області. Їхню родинну історію розповіла правнучка Надія Квадріціус. Ще до війни, в листопаді 1940 р., старша, Одарка, одружилася з Юхремом Копицею. Проте вже в березні 1941 р. його призвали на службу до Червоної армії. Перший день німецько-радянської війни застав Одарку на роботі в колгоспі. Уже

по дорозі зрозуміла, що коїться неладне: «...На полі, сапаючи кукурудзу, я побачила, що люди дивляться на групу літаків, які на досить значній висоті летять на захід. Всі ми до такого звикли, до всякого роду військових вправ за останній рік, до майже щоденних “повітряних тривог”, що ні в кого не з’явилося навіть думки, що це вже й є та давно очікувана війна. Ніхто й не думав, що Німеччина почала війну. Через годинку нас покликали в актову залу колгоспу, де працювало радіо. Ми всі в тривозі слухали мовчки промову Молотова, стиснувши зуби. У жінок виступали сльози на очах. “Війна!” – крутилося в думках. Але робити щось вже було пізно...» [21]. Уже тоді Одарка зрозуміла, що, можливо, більше ніколи не побачить коханого Юхрема.

Почалися важкі дні, тижні й місяці окупації. 16 липня 1942 р. Одарка була насильно вивезена на примусові роботи до Німеччини. Вона згадувала: «В травні 1942 р. німці стали агресивнішими. Було віддано наказ набрати робочої сили для Німеччини... Зв’язали нам руки і гнали як худобу... потім, щоб не контролювати, прив’язали нас до поїзда і бігли ми за ним, а німці сідали на даху поїзда, співали і сміялися з нас. Працювала я в місті Діршав (Польща) (Діршау, нині – Тчев, місто в Поморському воєводстві, Польща. – Ред.) на залізниці по будівництву (ремонт) залізничної колії 2 роки...» [22]. У 1945 р. Одарка була визволена радянськими військами і, пройшовши держперевірку, повернулася до рідного села.

Невдовзі повернулася з німецької неволі й молодша сестра Ольга. Але як далі жити? Коли війна забрала в неї найдорожче... Як можна навіть через роки «вголос» говорити про страшний невиліковний біль від втрати рідної дитини, який і досі пропікає змучену душу, від якого не перестає щеміти у грудях. Сльози. Материнські сльози. Немає болючіших за них, хоч би скільки разів розповідала Ольга – завжди плакала: «...Війна йшла на схід, кожного дня по радіо передавали про захоплення нацистами радянських міст і сіл. Через 5 днів посильні із сільської ради пройшлися по домівкам і зібрали всі радіоприймачі, щоб не сіяти паніку серед людей... Виявилась нестача хліба, з’явилися кілометрові хлібні черги. Все частіше траплялися нальоти німців на українські села... Я з маленькою донечкою переховувалася в холодних підвалах... Два тижні вже йшла війна, важче ставало переховуватися, Анночка захворіла – цілі ночі кашлю, цілодобова температура, яка не збивалася... 5 липня 1941 р. після чергового нальоту німців, вранці, підійшовши до доньки і доторкнувшись до холодного чола, я зрозуміла: Анночка померла...» [23]. Важко передати емоції 18-річної жінки, яка втратила доньку через війну.

Усе своє життя сестри Куліш пройшли разом. Після війни в сім’ї Ольги народився син Валерій. Одарка так і не одружилася, присягнулася, що «ніколи не зрадить коханому Юхремчику». Усю свою душу й любов вкладала в племінника, потім – у його дітей та онуків.

Доволі лаконічний життєпис однієї родини, яка потрапила у вир воєнного буття, насправді є узагальненим портретом українців, яким довелося пережити й долати апокаліптичні випробування Другої світової.

У кожному пам'яттєвому наративі – своя мова про життя звичайної людини, з її переживаннями й турботами, потребами та бажаннями. Змалювання щоденних випробувань дає змогу інакше поглянути на війну і зрозуміти, що вона є злом у своїй сутності. Навіть справедлива та захисна війна нівечить і ранить людей.

Прихід нових окупантів на українські землі змусив родини пристосовуватись до виживання в нових реаліях. 19 вересня 1941 р. м. Київ було зайнято частинами Вермахту. Почалися важкі дні для його жителів, зокрема і для родини Остапенків. Уже згадувана Елеонора Коваль так ділиться з нами своїми переживаннями та моментами життя в окупованій нацистами столиці: «...У жовтні 1941 р. ще багато чого довелося пережити такого, що й згадувати страшно, бо часто траплялись ситуації, несумісні з життям. Бродили по центру міста і бачили, як підірвався й горів Хрещатик, чули розповіді про запланований підрив оперного театру... Життя в окупованому місті все ускладнювалося, починались холоди, з опаленням виникали серйозні проблеми, особливо в багатоповерхових будинках, де доводилось облаштовувати пічки, що називались “буржуйками” ще з часів попередньої війни... Коштувало опалення дуже дорого, а виміняти паливо можна було за цінні речі. Мама розрахувала, що нашого запасу дров вистачить до середини січня [1942 р.], тому до холоду ми ставилися без особливого занепокоєння...

...А от голод на початок листопада [1941 р.] став звичним почуттям. Магази́ни відкривалися, але виключно для фольксдойців – німецьких сімей, які жили в Києві ще й до війни... У мами була приятелька-німкеня, яка запропонувала свою допомогу, але мама категорично відмовилася. Ми трималися тільки на тому, що вдавалося виміняти у селян на ринку, і це був єдиний варіант. На початок грудня з будинку всі речі, що мали ринкову цінність, було винесено, виміняно і з'їдено. Навіть нові тюлеві штори виміняли на пляшку олії... Грудень був дуже холодним, і голод відчувався особливо гостро... Для обміну вже фактично нічого не залишалося, але я вперто ходила на базар, сподіваючись на щось. І раптом чую, як якась жінка цікавиться ялинковими іграшками. Готова була обіймати й цілувати її, стала просити почекаати, поки збігаю додому за іграшками. Вона дочекалася мене, а я натомість отримала торбинку з картоплею, яку несла як скарб...» [24].

Донині Елеонора Захарівна пам'ятає, як вони з мамою зустрічали Новий, 1942, рік: «...Напередодні Нового року я привезла ще й знайдену в лісі маленьку сосну (десь до 1 м), яку хтось зрубав і чомусь не взяв. Звичайно, доставка “трофея” коштувала зусиль, снігу було багато, але дуже хотілося свята. У нас залишалася тільки одна картоплина, і ми вирішили повісити її на ялинку, на саму верхівку. Ялинку прикрасили клаптиками вати, і мені здавалося, що красивіше не буває...

Вранці ми цю картоплину відварили і влаштували святковий сніданок. А я і зараз непомітно підкладаю картоплину під ялинку...» [25].

Історія неймовірних митарств 10-річної дівчинки не може залишити байдужим. Яким же було здивування Елеонори, коли з вигнанням нацистів із її рідного міста й приходом радянських військ, «визволителів», на яких із нетерпінням чекали впродовж двох довгих років окупації, її почуття радості й піднесення швидко змінилися на пригнічення та розгубленість від побаченого і почутого у свій бік. «...Настала середина вересня 1943-го... Київ почали бомбити вже радянські війська, та це сприймалось із радістю... Вранці 6 листопада місто вже було зовсім іншим: люди виходили на вулицю, вітали одне одного, радості не було меж. Мені здавалось, що не йду, а лечу, ранок був сонячний, досить теплий... На Софійській площі, де ми зустрілися з мамою, вже був натовп киян, який оточив військово начальство армії, що зайшла в Київ. Скоро до цього місця приєднались ще солдати, які вітали нас, але додавали до цих слів ще й ганебні слова, які не тільки дивували, але й глибоко ображали, називаючи нас зрадниками, запродавцями, “німецькими вівчарками”, “гітлерівськими покидьками”. Люди з натовпу тих, хто віддано дожидався “наших”, були шоковані і не знали, як на це реагувати... Здивуванню й розгубленості не було меж. Почуті в перші ж дні визволення ганебні докори відразу породжували питання. Чому? За що? Хіба не ви залишили нас на поталу ворогу? А хіба ми не протистояли ворогу тут, в центрі його зосередження? Чому ж замість вибачення перед нами, дітьми, які витримали такі жорстокі випробування з гідністю і відданістю своїй країні, тепер ті, хто про нас і не подумав згадати, почали ще й знущатись і принижувати? На ці питання відповіді й досі не складено, як і за все витримане поколіннями наших батьків та дідів...

Все пережите за час окупації згадати неможливо, оскільки кожного дня було вдосталь причин для переживання всіляких надзвичайних ситуацій, до яких поступово звикали і втрачали сили реагувати на них: страх, небезпека смерті, голод і холод, відчай та безнадійність завжди перебували поруч. Забути про це також не виходить, навіть коли хотіла б викреслити його з душі і пам'яті... Звісно, не одна я отак мовчки обурювалась і протестувала, бо говорити вголос не дозволялось, але навіть десятки років по тому тема і ця гірка образа все ж не забувались і несподівано починали звучати в уже відживаючих всіх учасників і свідків пережитого...» [26].

Після всіх поневірянь у роки війни відчули себе «ворогами народу» з приходом радянських військ і члени іншої київської родини – Никитюків. У вересні 1941 р. під час наступу гітлерівців їхню домівку було пошкоджено ворожим снарядом. Навесні 1944 р. за постановою Кіровського (нині – Печерський) райвиконкому м. Київ родину Никитюків, як і інших мешканців вул. Печерсько-Караваєвської, виселяють. За рахунок цієї ділянки було розширено територію нинішнього Національного ботанічного саду імені М.М. Гришка НАН України.

Родина знову розпочала будівництво на вул. Ломаківській (нині – Мічуріна), 21, яке завершилося лише наприкінці 1950-х рр. Донька Ганна Стокоз (Никитюк) у листі до керівництва Ботанічного саду з болем писала: «...18 вересня 1941 р. від розриву бомби загинула моя мати, був важко поранений молодший брат... Під час окупації німецька влада нас вигнала з дому... Ми з батьком і сусідами пішли до Хотівського лісу (с. Хотів) і там жили з надією, що скоро повернуться “наші”. Це сталося 6 листопада 1943 р., під кулями та снарядами, проте щасливі поверталися додому. Відступаючи, німці на своєму шляху все палили. І як ми раділи, що наш будинок уцілів. Батько заплакав, став на коліна, перехрестився і поцілував землю. І ось у такий важкий час для всіх навесні 1944 р. за постановою уряду нас виселяють, вірніше виганяють із нашої домівки. Територію віддають під ботанічний сад. При цьому ні квартири, ні земельної ділянки, ні компенсації не дали. Скаржитися не могли, всі шляхи для нас були закриті. Представники Печерського райвиконкому (вони нас виселяли) називали нас “німецькими”... Ми перебували в окупації, і нас вважали ворогами народу... Зараз мені хочеться запитати. Чому, з чієї провини ми жили дев’ять років у хліву? Чому нас називали “німецькі”?...» [27]. Така вона – власна пам’ять про війну в родині Никитюків, із запитаннями, на які й досі немає відповіді...

Отже, історична пам’ять українців має свої особливості. Українська нація народилась у війнах і революціях. Історії українських родин дуже часто віддзеркалюють історію всієї країни, оскільки вони наповнені випробуваннями, боротьбою за виживання та війнами, що випали на долю не одного покоління співвітчизників.

Отже, зібрані в межах науково-гуманітарного музейного проєкту «Родинна пам’ять про війну» та представлені вище пам’яттєві наративи, попри власний індивідуальний вимір, акумулюють у собі колективну пам’ять про минулі події, формуючи цілісну історичну пам’ять про Другу світову війну.

Спогади, як блискавки, вистрілюють навіть через десятиліття, тривожать душевні рани, що не загоїлись і досі. Скільки таких відвертих, пронизливих та неретушованих пам’яттєвих наративів залишилося лежати неопублікованими в архівах газет і журналів, різних видавництвах, куди надсилали їх іще самі очевидці та свідки тих реалій у надії передати наступним поколінням крихту правди про минулу війну. Скільки їх утрачено назавжди!..

Джерела та література:

1. Спогади «Бентежна пам’ять» В. Кудрі. 2013 р. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Фонди НМІУДСВ). – НД-29145.
2. Там само.
3. Спогади «Василенки: як усі – крізь терни, славу і “чистилище”» Т. Маккой. 2014 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31788.
4. Спогади «Родинна пам’ять про війну» Г. Богицької. 2014 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-260189. – Д-63858.

5. Там само.
6. Спогади «Хата моя, біла хата...» В. Вербицької. 2013 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-256603. – Д-61583.
7. Там само.
8. Там само.
9. Спогади В. Кисельчука. 2012 р. // З архіву відділу.
10. Там само.
11. Лист І. Улітова до Національного музею історії України у Другій світовій війні. 2012 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-258792. – Д-62911.
12. Спогади «Вживання деяких киян в умовах німецької та радянської окупації впродовж 1941–1945 років, формування “п’ятої колони” та аналіз наслідків тих подій» Е. Коваль. 2019 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277245. – Д-71505.
13. Там само.
14. Там само.
15. Спогади «Те, що пам’ятається...» Є. Демченко. 2006 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-32340.
16. Спогади «Якщо завтра війна...» А. Настасюка. 2010 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31778.
17. Спогади «І це все було...» А. Настасюка. 2010 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31778.
18. Спогади «Це було недавно, це було давно...» А. Настасюка. 2010 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31779.
19. Спогади «Василенки: як усі – крізь терни, славу і “чистилище”» Т. Маккой. 2014 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31788.
20. Лист Н. Гедзь до Національного музею історії України у Другій світовій війні. 2015 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-262980. – Д-65745.
21. Спогади «Дві сестри» Н. Квадріціус. 2015 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-32370.
22. Там само.
23. Там само.
24. Спогади «Вживання деяких киян в умовах німецької та радянської окупації впродовж 1941–1945 років, формування “п’ятої колони” та аналіз наслідків тих подій» Е. Коваль. 2019 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277245. – Д-71505.
25. Там само.
26. Там само.
27. Лист Г. Стокоз (Никитюк) до керівництва Ботанічного саду імені М.М. Гришка. 1995 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31557/1–9.

© *Татьяна СТРИХАРСКАЯ*

НАРРАТИВЫ ПАМЯТИ. ИНДИВИДУАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ НА ФОНЕ СОБЫТИЙ

На базе воспоминаний, собранных в рамках работы научно-гуманитарного музейного проекта «Память о войне в моей семье», проведён анализ памятных нарративов как ценных источников изучения исторической памяти украинцев про Вторую мировую войну.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, память семьи, воспоминания, нарратив.*

© *Tetiana STRIKHARSKA*

THE NARRATIVES OF THE MEMORY. THE INDIVIDUAL DIMENSION IN THE BACKGROUND OF EVENTS

The article analyzes the narratives of the memory as key sources of the research of the Ukrainians' historical memory about the Second World War. The narratives were collected during the Museum's scientific and humanitarian project "The family's memory about the War".

Keywords: *World War II, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, memories of families, memories, narrative.*

УДК 069.8(093)“2021”:355.1–053.18“1939/1945”–047.24

© **Наталія ФІЛАТОВА**

© **Vіта КОНІНА**

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНА ДОВІДКА З УСТАНОВЛЕННЯ ДОЛЬ ПОЛЕГЛИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВИЯВЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ПРО ЗАГИБЕЛЬ ЗА 2021 р.

Проаналізовано науково-пошукову діяльність Музею, спрямовану на встановлення доль полеглих військовослужбовців і пошук документів про їхню загибель у роки Другої світової війни. порушено питання про складність і актуальність такої роботи, необхідність матеріалізації комеморативних практик суспільства. Розглянуто напрями пошукової діяльності, методи опрацювання запитів, спосіб пошуку інформації. Узагальнено отримані результати науково-дослідної діяльності з установами доль загиблих і зниклих безвісти військовиків останньої світової війни.

Ключові слова: *запит, пошук, увічнення пам'яті, людські військові втрати, Національний музей історії України у Другій світовій війні.*

На 2021 р. припали 80-ті роковини від початку німецько-радянської війни. Від перших днів вторгнення Вермахту на територію СРСР Україна стала ареною запеклих бойових дій і була повністю окупована ворогом. Це визначило масштаби залучення та використання її людських, сировинних, промислових, енергетичних ресурсів усіма протиборчими сторонами, гуманітарних і матеріальних утрат, збитків, заподіяних галузям економіки та соціальній сфері, характер окупаційних режимів.

Проблема пошуку інформації про військовослужбовців, які загинули під час німецько-радянської та Другої світової війни загалом, постала перед суспільством одразу після закінчення цього протистояння й залишається актуальною до сьогодні. Цінність документів із плином часу зростає. Друга світова війна й досі справляє великий вплив на свідомість українського суспільства. Нині до Музею звертаються діти, онуки та правнуки полеглих військовиків.

Упродовж 2007–2021 рр. на адресу Музею надійшло близько 14 тис. звернень із різними запитаннями стосовно доль загиблих військовослужбовців. У 2021 р. він отримав 993 такі запити.

Метою цієї роботи є підбиття підсумків документально-пошукової діяльності в межах історико-соціологічного дослідження «Щодо питання історичної пам'яті про війну в Україні».

Об'єктом дослідження стали листи-запити, які надійшли до Музею впродовж 2021 р.

Аналіз кореспонденції здійснено на основі кількісних та якісних показників, які характеризують запити за видами, тематикою питань, країною надходження, напрямками пошукової роботи та засобами надходження.

Запити, що надійшли до Музею впродовж 2021 р., поділяються на тематичні, генеалогічні, соціально-правові та непрофільні.

Найбільший пласт із загальної кількості звернень – тематичні. Адресанти звертаються з конкретними запитаннями, частіше відразу кількома. Зараз ми можемо виокремити такі напрями дослідження: надання будь-якої інформації про розшукуваного, встановлення доль зниклих безвісти, знаходження місць поховання, пошук інформації про військовополонених, з'ясування доль членів однієї сім'ї.

У 2021 р. інтерес до Музею поживав створений пошуковий портал martyrology.org.ua.

Скажімо, запитувач з Івано-Франківщини був радий і здивований тим, як легко на музейному порталі йому вдалося відшукати інформацію про свого діда – Сильвестра Федоровича Семковича, 1918 р. н., уродженця смт Перегінське Станіславської (нині – Івано-Франківська) області, про долю якого родина нічого не знала. На музейному порталі онук знайшов сповіщення про загибель діда, згідно з яким він помер від ран 28 січня 1945 р., похований у с. Закен у Верхній Сілезії на території Німеччини. Науковцям також вдалося знайти інформацію про рядового Семковича Селіверста на загальнодоступному ресурсі v-ipc.ru/search/svodn в обліковій картці поховання загиблих військовиків на території Польщі, де він був зазначений похованим у м. Ополе, вул. Катовицька, 3, Опольського воєводства. Нині ніхто не дасть відповіді, чому родина не отримала документів про загибель Сильвестра Семковича. Утім, нам зрозумілі почуття нашого запитувача: «...зараз мені душа болить, що мій дід десь там зліг на німецький землі, помираючи від ран, а всякі місцеві погани вішали лапші моїй бабі, що нібито діда убили бандери» [12].

У 2021 р. зростає кількість листів, які містять питання сімейного родоводу та генеалогії.

Так, по відомості до свого родоводу звернулася запитувачка з Канади Людмила Даценко. Жінці була надана інформація про п'ятьох родичів із сім'ї Сальників, уродженців Опішнянського району Полтавської області. Було знайдено відомості й надіслано копії документів, які стосувалися прадіда Семена Олексійовича Сальника, 1900 р. н. (зарахованого зниклим безвісти в листопаді 1943 р.); його синів – лейтенанта Івана Михайловича Сальника, 1922 р. н.

(загинув 10 вересня 1943 р.), та червоноармійця Володимира Михайловича Сальника, 1918 р. н. (загинув 24 червня 1944 р.); рідного брата прадіда Михайла Олексійовича Сальника, 1903 р. н. (зарахованого зниклим безвісти в грудні 1943 р.); а також Євдокії Семенівни Сальник, 1924 р. н., яка після війни повернулася живою [16].

Останнім часом значно скоротилася кількість соціально-правових запитів, спрямованих на соціальний захист і забезпечення прав громадян нашої країни та громадян інших держав. Так, для вирішення питань спадку по підтвердженню участі у війні батька звертався син загиблого Хоми Яковича Перебийноса, 1908 р. н. Науковими співробітниками було знайдено не лише сповіщення про загибель Хоми Перебийноса, а й установлене місце поховання військовослужбовця [20].

Серед отриманих звернень, як і торік, були також непрофільні запити. Вони містили питання про долю цивільних осіб, вивезених на примусові роботи, тих, хто воював у партизанських з'єднаннях, вів боротьбу в підпільних організаціях, військовослужбовців, які повернулися живими з війни, та ін.

Наприклад, на запит про долі родичів, цивільних осіб (Затираха Серафим Антонович та Затираха Антоніна Михайлівна), які були вивезені на примусові роботи, запитувачу з Білорусі порадили звернутися до державного обласного архіву [6].

Для пошуку інформації та документів про участь у партизанському русі Максима Климентійовича Петрука, 1895 р. н., який помер у 1957 р. внаслідок поранення, запитувача спрямували до Центрального державного архіву громадських об'єднань України [17].

Останнім часом збільшилася кількість питань щодо документів та інформації про ветеранів, які повернулися з війни живими. Заявникам, по-перше, рекомендовано шукати інформацію на загальнодоступних сайтах: ramyat-naroda.ru та rodvignaroda.ru. По-друге, було повідомлено, що у військових комісаріатах особові справи заводилися не на всіх ветеранів війни, а лише на тих, хто перебував на спеціальному фінансовому забезпеченні (Герої Радянського Союзу, кавалери орденів). На решту військовослужбовців існували алфавітні картки учасників війни.

Запити за авторством:

- службові (від органів законодавчої та виконавчої влади);
- від юридичних і фізичних осіб (українських та іноземних громадян).

За категорією «Службові запити» у 2021 р. до Музею надійшли листи з Міністерства закордонних справ України, Міністерства оборони України, Українського інституту національної пам'яті, Територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки України, Товариства Червоного Хреста України тощо.

За категорією «Запити від юридичних осіб» у 2021 р. надійшли листи від Галузевого державного архіву Міністерства оборони України, історико-

патріотичного об'єднання «Пошук» та Союзу пошукових загонів України, а також пошукових організацій Республіки Білорусь та Російської Федерації.

Перелік установ, які у 2021 р. звернулися до Музею, за категорією «Службові запити» та «Запити від юридичних осіб» подаємо в Таблиці 1.

Таблиця 1.

Організація	Кількість запитів
Міністерство культури та інформаційної політики України	1
Міністерство закордонних справ України, дипломатичні установи	2
Міністерство оборони України	12
Український інститут національної пам'яті	3
Територіальні центри комплектування та соціальної підтримки України	8
Судові, адвокатські установи України	2
Служба розшуку Товариства Червоного Хреста України	43
Громадські та пошукові організації, селищні ради	29
Архівні установи	4
Загалом	104

Крім того, в межах документально-пошукової діяльності постійними запитувачами інформації є наукові співробітники Меморіального комплексу, що комплектують новими надходженнями фондову колекцію Музею.

Заявники – фізичні особи в 2021 р. – це родичі загиблих, а також пошуковці й краєзнавці, які збирають інформацію про події та учасників війни. Упродовж 2021 р. відповіді надавались як на індивідуальні, так і на комплексні запити.

У 2021 р. було відпрацьовано чотири комплексні запити від краєзнавців щодо надання інформації про долі полеглих військовослужбовців, а також односельців, мобілізованих одним військкоматом тощо. Наприклад, було підготовлено фактографічну довідку з переліком уродженців с. Подимове та Крива Балка, призваних до РСЧА Варварівським РВК Миколаївського району Миколаївської області [18]. Також знайдено персональні відомості в Книгах Пам'яті та Книгах Скорботи України по односельцях с. Красносілка Бершадського району Вінницької області [9]. Систематизовано й досліджено інформацію щодо списків мобілізованих і загиблих військовослужбовців із с. Заячківка Уманського району Черкаської області [13]. Підготовлено науково-археографічну довідку про односельців с. Харсіки Чорнухинського району Полтавської області [8].

Питаннями з пошуку інформації про загиблих цікавляться не тільки громадяни України. До Музею звертаються наші співвітчизники, які нині проживають в інших країнах, а також іноземні громадяни. На запит про долю полеглого в роки війни батька Семена Мусійовича Фрідланда, 1916 р. н., уродженця

м. Дніпропетровська (нині – м. Дніпро), жительці Латвії ми сповістили трагічну історію його загибелі. Молодший лейтенант Семен Фрідланд, командир танка Т-34, в боях на території Яновицького району Вітебської області (Білорусь) 13 листопада 1943 р. згорів у танку [11]. Цього року із запитами зверталися родичі загиблих із 13 країн. (Див. Таблицю 2).

У Таблиці 2 листи-запити систематизовано за країною проживання адресантів.

Таблиця 2.

Країна*	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Україна	756	632	549	584	840
Австралія	1	–	–	–	–
Азербайджан	–	311	–	–	–
Білорусь	8	18	10	1	10
Велика Британія	–	–	–	1	–
Вірменія	–	1	–	–	–
Греція	–	–	–	3	–
Грузія	1	1	1	–	–
Естонія	–	–	–	–	1
Ізраїль	1	3	1	2	2
Іспанія	1	–	–	–	–
Казахстан	262	1	4	4	7
Канада	–	–	–	–	5
Киргизстан	–	1	243	1	1
Китай	–	37	–	–	–
Латвія	–	–	–	–	2
Литва	2	–	–	–	–
Німеччина	2	3	5	2	5
Нова Зеландія	–	1	–	–	–
Норвегія	–	–	165	–	–
Польща	1	–	–	–	4
Російська Федерація	42	168	60	54	68
США	2	–	1	1	–
Угорщина	–	–	–	–	1
Узбекистан	271	–	–	264	1
Фінляндія	–	–	–	1	–
Франція	4	–	–	–	–
Чехія	–	–	–	13	–
Швейцарія	–	–	–	1	–
Без зазначення країни	10	28	27	31	47
Загалом	1368	1205	1066	963	993

Засоби надходження запитів у 2021 р.:

- електронною поштою poshuk@warmuseum.kiev.ua або info@warmuseum.kiev.ua;
- ПОШТОВИМ ЛИСТОМ;
- заповненням анкети особисто.

Географія запитів із України:

із загальної кількості запитів від громадян України найбільше звернень надійшло від жителів Миколаївської області та м. Київ (Див. Таблицю 3).

Таблиця 3.

Регіон	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
АР Крим	5	–	1	–
Вінницька обл.	134	13	5	15
Волинська обл.	3	4	6	8
Дніпропетровська обл.	14	27	11	39
Донецька обл.	6	2	5	–
Житомирська обл.	6	–	8	11
Закарпатська обл.	–	–	2	2
Запорізька обл.	6	9	8	10
Івано-Франківська обл.	4	1	2	6
Київська обл.	10	76	93	49
Кіровоградська обл.	1	2	8	3
Луганська обл.	1	2	4	2
Львівська обл.	2	6	3	6
Миколаївська обл.	4	4	5	162
Одеська обл.	3	3	6	4
Полтавська обл.	4	7	13	136
Рівненська обл.	1	4	9	4
Сумська обл.	8	4	6	5
Тернопільська обл.	3	5	6	2
Харківська обл.	12	10	18	27
Херсонська обл.	–	10	5	4
Хмельницька обл.	–	9	2	115
Черкаська обл.	6	12	15	5
Чернівецька обл.	1	–	2	–
Чернігівська обл.	7	13	16	12
м. Київ*	176	290	325	213
Загалом	416	513	584	840

* З урахуванням запитів від співробітників Музею.

У 2021 р. співробітники відділу опрацювали, надавши на них відповіді: у I кварталі – 142 запити, у II кварталі – 146, у III кварталі – 335, у IV кварталі – 370 запитів.

Виокремлення питань, які постають у запитах:

- знаходження будь-якої інформації про загиблого або зниклого безвісти;
- установлення доль загиблих або зниклих безвісти;
- пошук місця загибелі;
- підтвердження місця поховання / перепоховання;
- підтвердження місця поховання / перепоховання для увічнення персональних даних на могилі;
- знаходження інформації про перебування в полоні;
- виправлення помилок у написанні персональних даних військовика.

Залежно від питань, із якими звертаються до Музею, визначається певне коло документів, які необхідно опрацювати, методика й напрям пошуку.

Відомості про військовика, його службу та смерть містяться в документах військкоматів, які зберігаються в Музеї (сповіщення про загибель, Іменні списки безповоротних утрат, Алфавітні книги обліку загиблих та Алфавітні книги вручення сповіщень, облікові картки військових поховань зі списками похованих, листування щодо пошуку повідомлень про долю військовослужбовця). Водночас значна кількість опрацьованих документів нині доступна на пошуковому порталі «Музей. Пам'ять. Пошук», де оприлюднено 465 339 записів із персональною інформацією та 564 569 документів по Київській, Житомирській, Вінницькій, Волинській, Івано-Франківській, Закарпатській, Чернівецькій та Львівській областях [2].

У процесі пошукової роботи допомогу надають доступні онлайн документи, які зберігаються в архівах Російської Федерації, а також електронні бази військових поховань на території Австрії, Німеччини, Норвегії, Польщі та інших країн.

Звичайною практикою останнім часом стало надання будь-якої інформації про загиблих або зниклих безвісти майже кожному запитувачу.

Так, опрацьовуючи запит про долі рідних братів бабусі, який надійшов від онука Олександра Корольова з м. Київ, було знайдено не лише інформацію про розшукуваних (відповідно до Іменного списку безповоротних утрат Остерського району Чернігівської області, брати Корольови: Михайло Андрійович, 1922 р. н., та Петро Андрійович, 1919 р. н., – були обліковані зниклими безвісти в грудні 1943 р.), а й установлено долю їхнього батька. Андрій Гаврилович Корольов, 1890 р. н., уродженець Остерського району Чернігівської області, також був зарахований зниклим безвісти в грудні 1943 р. Ідентифікація військовослужбовців як батька та синів була здійснена по родичці – Зінаїді Амросіївні Корольовій, мешканці с. Сорокошичі Остерського району Чернігівської області, яка значилася в одному випадку як дружина, в другому – як мати [5].

Трапляються в нашій роботі й справжні дива. Родина Івана Пастернака, уродженця Львівської області, – дружина і двоє дітей – знала, що батько зник безвісти під час війни. Утім, 9 листопада 2021 р. до Музею надійшов лист від Міністерства закордонних справ України з інформацією щодо виявлення в м. Бремен (земля Бремен, ФРН) поховань часів Другої світової війни та ідентифікації знайденого там жетона загиблого українського військовополоненого Івана Пастернака, 1908 р. н. [22]. У процесі документально-пошукової роботи було встановлено, що розшукуваний, уродженець с. Розворяни Глинянського району Львівської області, червоноармієць 558-го стрілецького полку, потрапив у полон 25 червня 1941 р. на території Білорусі. Він не зник безвісти. Іван Пастернак потрапив у полон, перебував у шталазі XD (310), витримав випробування полоном майже рік, помер 22 березня 1942 р., похований у м. Бремен. У 1946 р. його шукала дружина – Сидонія Степанівна Пастернак, яка отримала повідомлення про те, що її чоловік зник безвісти у вересні 1944 р. Щоб розшукати родичів загиблого, наукові співробітники звернулися до Глинянської міської ради. І вже 8 грудня ми отримали відповідь на перший лист – інформацію від міського голови м. Глиняни [4]. Донька Івана Михайловича Пастернака жива! Пішла з життя дружина, яка так і не довідалася про долю чоловіка, помер старший син, адже пройшло понад 80 років відтоді, як родина востаннє бачила батька в 1941 р. Для доньки Марії Іванівни та онуків Івана Пастернака попереду важлива місія: перепоховання та увічнення загиблого українця. Для наукових співробітників – новий пошук з ідентифікації полеглих та похованих у м. Бремен українських військовополонених і дослідження їхніх доль.

Наразі не менш складною роботою в документально-пошуковій діяльності є встановлення місця поховання або підтвердження місця поховання / перепоховання військовослужбовця, на якого надійшла свого часу «похоронка» із зазначеним місцем загибелі або була знайдена інформація на загальнодоступних сайтах.

На запит про місце розташування могили загиблого Федора Андрійовича Степанка, 1898 (1899) р. н., уродженця с. Тулиголове Кролевецького району Сумської області, науковці знайшли сповіщення, відповідно до якого червоноармієць Ф.А. Степанок помер від ран 1 березня 1944 р. й був похований у с. Нижчі Луб'янки Збаразького району Тернопільської області. Але в цьому селі поховання часів Другої світової війни не значилися. Річ у тім, що від 1949 р. на теренах тодішнього Радянського Союзу проводилися перепоховання загиблих військовиків з одиночних та невеликих могил до братських поховань. Перепоховання тривали до 1960-х рр., а подекуди й пізніше. Тому були ретельно відпрацьовані Іменні списки Збаразько-Лановецького ОРВК Тернопільської області на військовослужбовців, які загинули під час війни і були поховані на території Збаразького району. У списку ми знайшли інформацію про те, що Ф.А. Степанок був перепохований у м. Збараж, кладовище 2, ряд 5, могила 2 [21].

За документальним підтвердженням місця поховання та перепоховання Петра Прокоповича Петренка з метою увічнення персональних даних загиблого на могилі в с. Оситняжка (в роки війни – с. Божидаївка, потім – с. Пушкіне) до Музею звернувся голова Великоसेверинівської сільської ради Кропивницького району Кіровоградської області [23]. У сповіщенні про загибель розшукуваного значилося, що червоноармієць 650-го стрілецького полку 53-ї армії П.П. Петренко помер від ран 23 січня 1944 р. Похований у с. Божидаївка Єлисаветградківського (нині – Кропивницький) району Кіровоградської області. Документ надійшов дружині з хірургічного польового пересувного госпіталю № 4369. Наразі на меморіальних плитах братської могили в с. Оситняжка зі списку 28 військово-службовців, які померли в госпіталі № 4369, значаться лише три особи. Проте в цій установі лікувалися, помирали, а відтак були захоронені в одному місці представники різних підрозділів, які входили до 53-ї армії, що брала участь (5–16 січня 1944 р.) в Кіровоградській операції в складі 2-го Українського фронту. І тепер імена їх усіх мають бути викарбувані на меморіальних плитах братського поховання в с. Оситняжка.

Питання, що стосуються долі військовополонених, одні з найскладніших як для документально-пошукової роботи Музею, так і для людей, які самостійно шукають інформацію про загиблих родичів. На запит про долю Павла Вікентійовича Дудника, 1910 р. н., уродженця с. Соколова Хмельницького району Вінницької області, ми знайшли сповіщення про загибель, згідно з яким розшукуваний помер у полоні 15 вересня 1941 р. Інформацію про полон підтвердила картка військовополоненого Павла Вікторовича (але не Вікентійовича) Дудника, решта персональних даних збігалася. Згідно з відомостями в картці, розшукуваний потрапив до полону 29 червня 1941 р., місце полону – м. Кременець, перебував у шталазі XD (310) Віцендорф, помер 15 вересня 1941 р. Місце поховання – сільська громада Віцендорф [14].

Ми радіємо, коли в нас з'являються добровільні помічники в пошуковій роботі. Яна Гардер із Німеччини сповістила до Музею про місце поховання військовополоненого українця Устима Виглядовського [15]. На місцевому цвинтарі жінка побачила захоронення 36 військовополонених і цивільних осіб часів Другої світової війни й дізналася від адміністрації кладовища про 12 осіб, які можуть бути українцями. Не зупинившись на цьому, пані Яна після успішної транслітерації, знайшла на музейному порталі martyrology.org.ua відомості про Устима Виглядовського. Персональні дані військовика, хоч і з помилками, збігалися з даними похованого військовополоненого на місцевому цвинтарі в м. Райнбек (земля Шлезвіг-Гольштейн, ФРН).

Устим Іларіонович Виглядовський, 1896 р. н., уродженець с. Юрівка Любарського району Житомирської області, був призваний до Червоної армії через тиждень після звільнення села – 16 січня 1944 р. Недовгим був військовий

вишкіл майже 50-річного селянина: з картки військовополоненого, знайденої у відкритих джерелах, ми дізналися, що 10 березня 1944 р. він потрапив у полон. Зареєстрований у шталазі ХВ під № 169204, витримав майже рік випробувань. На підконтрольній нацистам території військовий полон означав трудову експлуатацію. 15 вересня 1944 р. Устим Виглядовський переведений до м. Глінде (поруч із м. Гамбург), де працював на складі. 3 березня 1945 р. загинув унаслідок нещасного випадку. Похований в індивідуальній могилі на цвинтарі в м. Райнбек. Ми не лише змогли написати біографію загиблого українця, а й розмістили на музейному пошуковому порталі додаткову інформацію та документи про поховання Устима Виглядовського [1].

Виправлення помилок у написанні персональних даних загиблого – ще одне з найчастіших питань наших дописувачів. Адже в документах воєнного часу допущено велику кількість фактичних і граматичних помилок у заповненні персональних даних військовиків. На запит доньки, яка розшукувала відомості про долю батька Петра Якимовича Шахрая, 1910 р. н., уродженця с. Губельці Славутського району Хмельницької області, було знайдено сповіщення про його загибель, яке надійшло від командування 1-го стрілецького полку 99-ї стрілецької дивізії, та корінець до нього. Утім, відповідно до цих документів, 24 квітня 1945 р. загинув і був похований на кладовищі в с. Паценталь (Австрія), не Петро Якимович, а Петро Олексійович Шахрай. Хоча у представленні до ордена Червоної Зірки від командування тієї самої військової частини був зазначений саме Петро Якимович Шахрай [19].

Донька полеглого Валентина Петрівна Петрик надіслала до Музею копію свого свідоцтва про народження із правильним написанням персональних даних батька [10]. Останню ми зможемо долучити до матеріалів Хмельницької області, які готуються до викладення на музейному пошуковому порталі martyrology.org.ua.

Упродовж року співробітники відділу працювали за програмами: «Родина шукає солдата», «Братська могила», «Соціальна допомога членам родин загиблих воїнів», програмою співпраці зі Службою розшуку Товариства Червоного Хреста України та програмою «Війна. Полон. Пам'ять».

«Родина шукає солдата» – програма, яка передбачає пошук полеглих бійців відповідно до звернень від членів родин. Цього року було встановлено долі 35 загиблих військовослужбовців, про яких раніше родини не мали жодної інформації.

У межах програми з пошуковими організаціями «Братська могила» було встановлено місця поховань 29 воїнів, полеглих на території України та інших держав.

За програмою «Соціальна допомога членам родин загиблих воїнів» цього року надійшло два запити.

У спільній програмі зі Службою розшуку Товариства Червоного Хреста України проведено пошук інформації про 43 осіб, зв'язок із якими обірвався у воєнні роки.

Цьогоріч за програмою «Війна. Полон. Пам'ять» встановлено долю 198 загиблих. Крім індивідуальних запитів про долі військовополонених, було виокремлено 193 уродженців України, які потрапили в полон і загинули в нацистських таборах на території окупованої Норвегії. Удалося встановити місце їх перепоховання на міжнародному військовому кладовищі для іноземців у секторі В (для невідомих) на о. Х'етта. Досліджена інформація та списки полеглих викладені в рубриці «Військові поховання» на музейному пошуковому порталі «Музей. Пам'ять. Пошук» [3].

За рік було виготовлено й направлено запитувачам 291 копію «похоронок» та інших документів (іменних списків, сторінок з Книг Пам'яті України тощо).

Аналіз наукової роботи з установлення доль загиблих за 2021 р. свідчить, що зацікавленість минулим, історією не зменшується. Адже з часом у багатьох людей постає потреба переосмислення історії своєї країни, участі власної родини в доленосних подіях, взаємин між сучасним і минулим.

Водночас маємо констатувати факт, що дедалі частіше наші запитувачі воліють зняти із себе провину за неуважність та байдужість до доль родичів, які не повернулися з війни або пішли з життя після її закінчення. Заявники не знають найпростішої інформації про рідних людей, ані точної дати, ані місця народження діда-прадіда та інших родичів, яким надсилалися сповіщення. Хоча ці дані є засобами ідентифікації особи, без яких знайти відомості про людину неможливо. Деякі із запитувачів упевнені в досконалості й винятковій інформативності документів, створених у воєнний час, і вважають, що в радянських військових комісаріатах зберігався повний комплект нормативних та персональних документів учасників війни як загиблих, так і тих, хто залишився живим. Наші дописувачі не завжди розуміють той факт, що до Музею передано лише документи з обліку втрат військовослужбовців, уродженців України, призваних до лав Червоної армії в 1939–1945 рр., які збереглися до нашого часу. Причому кількість документів за областями неоднакова, частина їх безповоротно втрачена або розпорошена по різних архівах. Дослідники доль загиблих родичів та участі односельців і уродженців свого населеного пункту в боях Другої світової війни подеколи вважають, що їм зобов'язані знайти всі наявні документи й інформацію на полеглих та живих військовиків. Не хочуть розуміти того, що нині є можливість самостійно розшукати необхідну інформацію, а також звернутися до різних архівів онлайн.

Дедалі частіше у зверненнях до Музею ставляться складні запитання. Вони стосуються зниклих безвісти й військовополонених, на яких обмаль інформації та документів; засуджених до вищої міри покарання та місць їх поховання; доль дезертирів, зберігання кримінальної справи засудженого, місця зберігання

фільтраційної справи репатрійованого тощо. Кожен запит обернувся самостійною дослідницькою роботою, окремим науковим пошуком.

Робота з *опрацювання запитів із установлення доль загиблих та зниклих безвісти військовиків минулої війни затребувана й актуальна. Це підтверджує кількість запитів, які щороку надходять до Музею (Див. Таблицю 4).*

Таблиця 4.

2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
760	1368	1205	1066	963	993

Документально-пошукова робота є складником наукової діяльності Музею з дослідження та популяризації документів із музейного зібрання матеріалів з обліку людських військових утрат України. Вона є своєрідним способом меморіалізації історії України у Другій світовій війні, пам'яті про воєнні жертви як тих, хто загинув, так і тих, хто вцілів, пройшовши випробування.

Сьогодні Музею належить особлива роль у пізнанні подій 1939–1945 рр. в українознавчому вимірі; запровадженні гуманістичних та антропоцентричних підходів до історієписання Другої світової війни; генерування культури теперішнього й майбутнього на основі збереження та актуалізації всіх елементів історичної спадщини. Народ, який прагне поважати традиції і шанувати своїх предків, у процесі осмислення минулого вчиться усвідомлювати свою відповідальність перед нащадками.

Джерела та література:

1. Він не зміг розказати про власну долю... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vbz.martyrology.org.ua/return/render_article.php?id=108. – Назва з екрана.
2. Музей. Пам'ять. Пошук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://martyrology.org.ua>. – Назва з екрана.
3. Поховання на о. Х'етта українських військовополонених, які загинули в нацистських таборах у Норвегії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vbz.martyrology.org.ua/necropolis/norway>. – Назва з екрана.
4. Національний музей історії України у Другій світовій війні. – Науковий відділ з питань військових утрат України та історичної пам'яті. – НВ. – Лист-запит № 2/2021.
5. Там само. – Лист-запит № 27–28/2021.
6. Там само. – Листи різні № 35–36/2021.
7. Там само. – Лист-запит № 185/2021.
8. Там само. – Лист-запит № 186/2021.
9. Там само. – Лист-запит № 187–191/2021.
10. Там само. – Лист-запит № 197/2021.
11. Там само. – Лист-запит № 247/2021.
12. Там само. – Лист-запит № 263/2021.
13. Там само. – Лист-запит № 270–298/2021.
14. Там само. – Лист-запит № 333/2021.

15. Там само. – Лист-запит № 335/2021.
16. Там само. – Лист-запит № 358–362/2021.
17. Там само. – Лист-запит № 388/2021.
18. Там само. – Лист-запит № 533–591/2021.
19. Там само. – Лист-запит № 730/2020.
20. Там само. – Лист-запит № 781/2021.
21. Там само. – Лист-запит № 789/2021.
22. Там само. – Лист-запит № 809/2021.
23. Там само. – Лист-запит № 827/2021.

© **Наталья ФИЛАТОВА**

© **Вита КОНИНА**

ИНФОРМАЦИОННО-АНАЛИТИЧЕСКАЯ СПРАВКА ПО УСТАНОВЛЕНИЮ СУДЕБ ПАВШИХ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ И ОБНАРУЖЕНИЮ ДОКУМЕНТОВ О ГИБЕЛИ ЗА 2021 р.

Проанализированы научно-поисковая деятельность Музея, направленная на установление судеб павших военнослужащих и поиск документов об их гибели в годы Второй мировой войны. Поднимается вопрос о сложности и актуальности такой работы, необходимости материализации коммеморативных практик общества. Рассматриваются направления поисковой деятельности, методы обработки запросов, способы поиска информации. Обобщены полученные результаты научно-исследовательской деятельности по установлению судеб погибших и пропавших без вести военнослужащих последней мировой войны.

Ключевые слова: *запрос, поиск, увековечение памяти, человеческие военные потери, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне.*

© **Natalia FILATOVA**

© **Vita KONINA**

INFORMATIONAL AND ANALYTICAL REPORT ON RESOLVING THE FATE OF DEAD SERVICEMEN AND DISCOVERING DEATH NOTIFICATIONS PROVIDED IN 2021

The research activities of the museum aimed at the establishing the fates of fallen servicemen and finding documents about their deaths during the Second World War has been analyzed. Violated the issue of the complexity and urgency of this work, the need for materialization of commemorative practices of society. The directions of search activity, methods of processing of inquiries, a way of search of the information has been considered. The obtained results of research activities to establish the fates of the dead and missing soldiers of the last world war are summarized.

Keywords: *inquiry, search, perpetuation of memory, human military losses, National Museum of History of Ukraine in the Second World War.*

МУЗЕЙНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 303.833.5:069.4/.5]94(477)“1939/1945”

© *Володимир ТРЕТЯК*

МУЗЕЙНЕ ЗІБРАННЯ ЯК ПОТЕНЦІЙНИЙ ДЖЕРЕЛЬНИЙ КЕЙС ДО МОДЕРНОЇ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У розвідці здійснено спробу охарактеризувати фондове зібрання Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; проаналізувати його у світлі сучасних напрацювань з українського літописання найбільш масштабного мілітарного катаклізму в історії людства; торкнутися певних теоретичних аспектів висвітлення збройних конфліктів у музейній практиці, а також окреслити джерельний потенціал акумульованої колекції в дальшому студіюванні розлогого проблемного поля Другої світової.

Ключові слова: Музей війни, Меморіал, фонди, зібрання, джерело, Друга світова війна, Україна.

Очевидно, серед необхідності й прагнень вітчизняних дослідників є плекання суверенної, питомо української, спроможної до національної гравітації візії Другої світової війни, з усеохопною інклюзією та укладанням до її архітектоніки таких складників, як поліетнічність, ментальна неоднорідність, диференційно насичене історичне, географічне, звичаєве, духовно-ціннісне тло мешканців українських теренів й українських осідків поза батьківськими землями.

Разом із тим у студіюванні означеного проблемного поля, на наш погляд, потрібне підваження тих сакральних радарів і видалення емоційних модулів (як це переважно склалося в достеженні Першої світової), що наразі роблять її парадигмою-сипунцем, територією інтолерантності, голослівності, піару та пропаганди, заручником позанаукової зацікавленості й впливів, епіцентром історичних – і не тільки – протистоянь. Уможливорює такий процес принцип відповідальності – не за минуле, а за пам'ять про минуле [6, 67–68].

До слова: також маємо відійти й від лінійності та майже хрестоматійних уявлень і підходів до дослідження й представлення будь-якої війни (віддавна й до сьогодні) акцентно як обтяженої політичною та економічною кон'юнктурою сукупності:

- аналізу стратегій, тактик і метод ведення бойових дій сторонами протистояння, їхніх військових потуг, ідеологій, планів;
- географії, вмежованої до простору, охопленого бойовими діями чи то окупацією;
- описів бойовищ і ретельного переповідання батальних колізій;
- солдатського байопіку;
- історії військових формувань, мілітарної машинерії, озброєння, уніформістики тощо;
- похідної статистики;
- іншого закулісся бойового спектаклю.

Задля усвідомлення марності й нікчемності ейфорії від війни, злочинності її звеличення та культивування – призвідників гуманістичної девальвації – передусім бажане відтворення складного мікрокосмосу повсякдення, фокусування, зокрема, на таких матеріях, як:

- психологічно-емоційний стан, постійний моральний вибір, лінія поведінки та вчинки, продиктовані індульгентним насиллям, бажанням жити, боротися чи то скоренням перед фатумом;
- стигма, досвід людини / спільноти озброєної та безоружної в епіцентрі конфлікту, а також опосередкованих учасників, просторово віддалених від цього виру, але чин яких, попри те, важливий в історичному контексті;
- мозаїка з індивідуальної, корпоративної, загальнохарактерної (загальноприйнятої, панівної) для певного періоду пам'яті, постпам'яті, комеморації тощо.

Таке людиноцентричне суголосся рельєфно відконтрастує максимальну антигуманність війни як явища – всеохопне духовне та фізичне руйновище, – остаточно усталить нас у ціннісному вимірі «Ніколи знову!».

Більш розгорнуті міркування стосовно теоретичних аспектів у вивченні та репрезентації української Другої світової було викладено в попередніх наших напрацюваннях [23]. Хочемо лише наголосити, що така надзвичайно синтетична, сповнена багатоманітних (за суттю й формами) процесів матерія потребує потужного, а передусім різноманітного джерельного масиву. У цій розвідці ми прагнемо детальніше зупинитися на музейному зібранні як потенційному пласті до конструювання модерної візії війни.

Першоосною фондової колекції Меморіалу послуговували експозити республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» 1946 р., невдовзі переформатованої в Музей партизанів України. До моменту, коли «виставку-музей» було ліквідовано (1950 р.), а матеріали передано до Державного історичного музею УРСР, тут акумулювалося близько 15 тис. предметів. Своєю чергою, на час закладання Меморіалу як окремої музейної інституції з історії війни до нього надійшло вже 26 800 одиниць – експонати МПУ й ті, що комплектувалися науковцями ДІМу від 1943 р. [16, 10–14]. Характеризувало зібрання те, що це був відцентровий потік

цілісного, не похованого цензуровими грифами, первісного артефактного масиву: не лише свідчення безпосередньої діяльності радянських партійно-підпільних груп і диверсійно-партизанських формацій чи то Червоної армії, а й «трофейна» німецька та українська націоналістична документалістика з архівів Українського штабу партизанського руху.

Надалі відбувалося невинне збагачення, поглиблення та темарійне розширення фондової колекції сумірно з еволюцією історичної думки про українство й Україну у Другій світовій війні.

На грудень 2020 р. зібрання Національного музею історії України у Другій світовій війні налічувало 402 438 одиниць музейних предметів. Колекція формується з основного та науково-допоміжного фондів, які охоплюють відповідно 331 656 та 70 782 одиниці зберігання. Структурними підрозділами фондів Музею є групи зберігання, які об'єднані в сектори писемних і речових пам'яток, фотодокументів і образотворчого мистецтва, військової техніки та озброєння, а також предметів науково-допоміжного фонду.

Група зберігання «Документи» налічує 74 927 музейних одиниць. Її основу становлять різноманітні рукописні й машинописні джерела офіційного та персонального походження з проблемного поля воєнної історії. Цей інформаційно місткий пласт дає змогу:

- по-перше, візуалізувати призвідні, похідні, супутні, інерційні та наслідкові процеси життєбіжного пазлу українства на власних землях та поза ними у вимірі мілітарних катаклізмів поч. ХХ ст. – поч. ХХІ ст., із центруванням на суб'єктних / об'єктних маркерах;

- по-друге, через рефлексії індивідуально-особистісних трагедійних реєстрів та загальної соціогуманітарної трощі акцентувати на деструктивній сутності війни;

- по-третє, наративувати різні пам'яттєві практики.

Група «Листівки» налічує 11 558 музейних одиниць і є комплексом документалістики, що переважно репрезентує стратегічний, тактичний та ідеологічно-пропагандистський воєнно-політичний арсенал провідних дійових осіб на українському театрі у ХХ ст., а також механізми й методи побудови ними альтернативних одна одній владно-суспільних конструкцій.

Друковані видання музейної колекції поділяються на дві групи зберігання: «Газети» та «Книги».

У групі зберігання «Газети» налічується 105 087 одиниць музейних предметів. Це найбільша група зберігання, хронологічні межі якої – від 1897 р. до сьогодення. Вона акумулює добірку національних теренових і емігрантсько-діаспорних часописів, а також іноземну, здебільшого окупаційну, зокрема й українськомовну, періодику. Видання свого часу мали офіційний, легальний, напівлегальний або нелегальний статус, є синтетичними носіями інформації та пропаганди, охоплюють воєнно-політичну, соціально-економічну, історико-культурну,

релігійну-духовну сфери тощо, містять хронікально-ілюстративний матеріал. Такий розлогий темарійний обшир дає змогу значно увиразнити в науково-експозитарному просторі різні геополітичні макро / мікрограні минулого й сьогодення.

Група зберігання «Книги» налічує 29 088 примірники. Це осяжне вмістилище багатоманітної за проблематикою, змістом, формою, жанром, походженням, цільовим призначенням літератури (наукових, науково-популярних, художніх видань, біографістики, мемуаристики, бібліографістики, мартирологів, тезаурусів тощо) не лише перетворює музейну колекцію друків на сплетіння історико-культурних унікатів, першоджерел, рефлексій та пошуків, а й виступає однією із цеглин у дальшому витворенні парадигми національного історієписання ХХ–ХХІ ст.

Важливим компонентом меморіального фонду є група зберігання «Фотодокументи», яка містить 53 319 одиниць музейних предметів і об'єднує колекції світлин, негативів, слайдів та амбротипій. Це дійсно унікальне зібрання, адже фотографія є не лише засобом пам'яттєвого карбування. Водночас вона виступає неймовірно цінним літописним джерелом, яке до певної міри (з огляду на мету, завдання, цензурові межі хронікування, внутрішню мотивацію та моральні орієнтири автора тощо) дає змогу сформуванню, передусім зорово, уявлення про різні історичні віхи, до того ж частково позбутися їх загального ретушування та клішування, індивідуально наповнити, олюднити подієве полотно, скласти портрет (персональний, корпоративний) тих, хто перебував у буревіях часової коловерті.

1210 одиниць усноісторичних джерел за музейним темарієм об'єднує група зберігання «Кіно-, фонодокументи». Ця унікальна база подкасту складається з документальних стрічок, професійної кінохроніки та аматорського фільмування про поточні події, аудіального та візуального інтерв'ювання – егопам'яттєвого літописання.

Живопис, графіку, скульптуру, декоративно-прикладне мистецтво охоплює група «Образотворче мистецтво», яка містить 16 099 одиниць зберігання. Серед усього масиву автентики тут особливу цікавість викликає еготворчість як глибинна емоційна реакція та потреба зовнішнього прояву аперцепції.

Своєю чергою, група зберігання «Плакати», що налічує 3954 одиниці, акумулює зручні для сприйняття словесно-художні образи тих ідеологій, загальних сенсів та меседжів, що їх продукували, сповідували, поширювали й укорінювали різні державні утворення та соціальні групи у відповідну епоху.

Група зберігання «Філателія» має у своєму зібранні 7425 предметів музейного значення. Переважно це марки, конверти, поштівки – державної емісії; ті, що в різний час мали обіг на українських теренах; пов'язані з Україною особистісно, подієво, географічно, сюжетно тощо.

Група зберігання «Зброя і техніка» об'єднує колекції зразків холодної та вогнепальної зброї, техніки, боеприпасів, іншого військового оснащення й нині налічує 2217 одиниць музейних предметів-маркерів більш ніж вікової воєнної історії світового та локального масштабів із національним чинником.

Групи зберігання «Нагороди з дорогоцінних металів» та «Нагороди з недорогоцінних металів і нумізматики» містять відповідно 3940 і 18 537 вітчизняних та іноземних відзнак. Кількісна, типологічна, землеписна множинність цих фондів колекцій є насамперед свідченням того, що через довготривалість націєтворення українство, ледь не найбільше у світі серед інших етносів, послугувало мобілізаційним ресурсом різним (переважно чужим) арміям, було залучене, нерідко по різні боки, по всьому обширу мілітарної географії, поклато сонмище своїх представників на вівтар світової геополітики, далекої від національних інтересів.

Група зберігання «Речі» має 15 674 музейних предметів. Такі артефакти в науково-експозитарному обігу Музею гранично увиразнюють його документальні наративи, рельєфно візуалізують сукупну буттєвість української спільноти на різних часових відтинках, є об'єктами індивідуальних і колективних мікроісторій.

Науково-допоміжний фонд – це численне вмістилище не лише супровідно-помічних інформаційних носіїв, копійних матеріалів, які, безумовно, теж становлять доволі значний науковий інтерес, а й автентичних, але недостатньо фізично якісних, утруднених у науковому опрацюванні або довготривалому збереженні по-своєму унікальних джерел за всіма основними групами зберігання: рукописи, друки, світлини, знімки, речі, зброя, мистецькі твори тощо. Такі артефакти можуть послугувати додатковими, а можливо, й шуканими, пазликами для наративного поглиблення та деталізації, дальшого студіювання.

Окрему нішу формує Документальний фонд із обліку людських втрат України з понад 10 тис. архівних справ, які містять оригінальні свідчення про загибель близько 3 млн призовників з України до лав Червоної армії та національних мілітарних формацій у її структурі [14, 110–116]. Цей джерельний масив – один, хоч і неповноцінний без ліку впалих співвітчизників зі збройного повстанства, загиблих українців у лавах регулярних та іррегулярних військових потуг по всій воєнній географії Другої світової, цивільних утрат тощо, із ключів до нашого рахунку у війні – головного пам'яттєвого та комеморативного маркера. До того ж інтерактивність і комунікативність фонду під час опрацювання запитів стосовно встановлення людських доль слугує систематичним накопичувачем індивідуальної та родинної історії, а також музейної автентики.

Нинішня вітчизняна адженда Другої світової значно ширша в хронологічно-подієвому тлі, набагато глибинніша й більш проблемно насичена за своїх попередниць. Тож, щоб мати змогу репрезентувати теоретичний розвій в експозитарно-проектному просторі, в Меморіалі відбувається активний процес пошуку,

систематичного та цільового комплектування для заповнення темарійних лакун, спричинених спектром питань поза тодішнім музейним фокусом чи то свого часу частково або повністю табуйованих, наступного наукового гранування та оприлюднення нових джерел. Успішність такої діяльності можна констатувати хоча б за вагомих шерехом актуальних, подекуди суспільно резонованих, різноформатних виставок, низкою власних, випущених спільно з Інститутом історії України НАН України, Українським інститутом національної пам'яті, іншими академічними організаціями, науково-документальних видань тощо. [1–5; 7–13; 15; 17–22]. Усі ці проєкти ґрунтовані на автентичності фондового зібрання, лєвова частка якої вперше вводилася до академічного обігу.

Однак докорінна світоглядна еволюція українства під впливом російської агресії вимагає остаточного розриву з імперським наративом, укладання та дальшого розвитку власної цілісної концепції Другої світової, і меморіальне фондове зібрання, безсумнівно, може послугувати в цьому суттєвою підмогою, вивести ці починання на стадію практичної реалізації необхідних, очікуваних, доленосних і, головне, соціально жаданих перетворень у вітчизняному історієписанні. А музейникам, зі свого боку, дає змогу ставати ініціативним, концептуальним, методологічним, проблемним, термінологічним рушієм таких змін.

Джерела та література:

1. *Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України / редкол.: Л.В. Легасова (кер. проєкту) та ін. – К., 2020. – 264 с.*
2. *Війна. Грані / редкол.: Л. Легасова (кер. проєкту) та ін. – К.: Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, 2018. – 220 с.*
3. *Друга світова. Родинна пам'ять / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; редкол.: Л. Легасова (кер. проєкту) та ін. – К., 2021. – 266 с.*
4. *«За край і волю, за нації долю!»: дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України / редкол.: Л.В. Легасова (кер. проєкту) та ін. – К.: Аеростат, 2017. – 324 с.*
5. *Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Слауті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2011. – 348 с.*
6. *Історія Голокосту: освіта та пам'ять. Посібник для вчителя / [автори та упорядники: Віталій Бобров, Наталія Голосова, Ольга Педан-Слепухіна, Анатолій Подольський, Михайло Тяглий]. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. – 124 с.*
7. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 2012. – 504 с.*
8. *Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2013. – 348 с.*

9. *Концтабір Аушвіц – український вимір: дослідження, документи, свідчення / Національний музей у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2019. – 324 с.*
10. *Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – 504 с.*
11. *Повстанські колекції. Спогади / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2021. – 264 с.*
12. *Партизанські колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Щоденники / Інститут історії України НАН України, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – К.: Аеростат, 2015. – 304 с.*
13. *Полиновий травень 44-го: дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України / редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2017. – 312 с.*
14. *Рибченко Л. Демографія і демагогія: до питання військових втрат України // Україна. Війна. Власна пам'ять: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2015. – С. 110–116.*
15. *Світові війни мовою плаката. Книга-каталог виставки Український інститут національної пам'яті, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Архетип, 2009. – 208 с.*
16. *Смірнова В., Шевченко М. Колекція персональних матеріалів учасників радянського руху Опору в Україні: джерелознавчий огляд // Партизанські колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Особові фонди. Путівник / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2014. – С. 10–32.*
17. *Україна в Другій Світовій війні: погляд з ХХІ ст. Документи і матеріали: у 2-х ч. – Ч. 1 / редкол.: В.А. Смолій (голова колегії), О.В. Бажан, Г.В. Боряк, Т.В. Вронська, О.Є. Лисенко (заст. голови), Л.В. Легасова, О.П. Реєнт, О.С. Рубльов, Н.В. Маковська, М.К. Барішполец (Лобода) (відп. секретар); Упоряд.: І. Азарх, М. Барішполец (Лобода), Т. Вронська, В. Грицюк, І. Дерейко, М. Дубик, Т. Заболотна, О. Лисенко (керівник), С. Ляковська, О. Маєвський, В. Нахманович, Т. Пастушенко, Р. Подкур, В. Смірнова, М. Тяглий, М. Шевченко. НАН України. – К.: Наукова думка, 2020.*
18. *Україна. Війна. Власна пам'ять: дослідження, документи, свідчення / Інститут історії України НАН України; Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – К., 2015. – 264 с.*
19. *Україна: сто днів війни. 22 червня – 29 вересня 1941 р. Дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2016. – 504 с.*
20. *Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2014. – 324 с.*
21. *Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Український інститут національної пам'яті. – К., 2009. – 336 с.*
22. *1946–1947. Голод в Україні. Збірник спогадів / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – К., 2016. – 128 с.*

23. Янковенко О., Третьяк В. Фондове музейне зібрання як запорука візуалізації нарративу Другої світової війни / О. Янковенко, В. Третьяк // «Воєнно-історичний вісник»: Збірник наукових праць Національного університету оборони України, 2020. – Том № 38 (4). – С. 220–230.

© Владимир ТРЕТЬЯК

МУЗЕЙНОЕ СОБРАНИЕ КАК ПОТЕНЦИАЛЬНЫЙ КЕЙС ИСТОЧНИКОВ К СОВРЕМЕННОЙ КОНЦЕПЦИИ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИИ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье предпринята попытка охарактеризовать фондовое собрание Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. Мемориальный комплекс; проанализировать его в свете современных наработок по украинскому летописанию наиболее масштабного военного катаклизма в истории человечества; коснуться определённых теоретических аспектов освещения вооружённых конфликтов в музейной практике, а также очертить источниковый потенциал аккумулированной коллекции в дальнейшем исследовании широкого проблемного поля Второй мировой.

Ключевые слова: Музей войны, Мемориал, фонды, собрание, источник, Вторая мировая война, Украина.

© Volodymyr TRETIAK

MUSEUM COLLECTION AS A POTENTIAL SOURCE CASE FOR THE MODERN CONCEPT OF UKRAINIAN HISTORY OF WORLD WAR II

The article attempts to outline the stock collection of the National Museum of the history of Ukraine in World War II. The memorial complex as a potential source for the modern domestic vision of the greatest armed confrontation in the history of mankind.

The author focuses on the necessity and urgency of creating such a concept in the light of today's challenges for Ukrainians, the importance of finding their own sovereign historical narrative. In addition, reflections are presented on approaches to concluding the Ukrainian case of World War II (however, as well as other armed cataclysms), in particular, basing on the principle of responsibility – not for the past, but for the memory of the past, maximum humanistic focus, urgent emphasis on the openly anti-human, totally destructive essence of war, the impossibility, criminality of its tolerance and propaganda.

The main attention in the investigation is paid to the fund collection of the Memorial,

in particular, it appeals to the history of laying the foundation of the museum collection, namely the Republican exhibition "Partisans of Ukraine in the fight against the Nazi invaders" in 1946, where about 15 thousand unique museum sources from among the Soviet underground partisan formations, the Ukrainian armed uprising, German documentaries were accumulated-materials that were previously stored in the archives of the Ukrainian headquarters of the partisan movement. Another source of the memorial collection was authentic items that were completed by the State Historical Museum of the Ukrainian SSR, starting from 1943.

Further more the museum collection was described, which currently has 402 438 museum items. The collection is formed from the main and scientific-support funds, which cover 331 656 and 70 782 storage units, respectively. The main fund, in turn, is divided into storage groups "documents", "postcards", "newspapers", "books", "photos", "Fine Arts", "weapons and equipment", "things", "awards from precious metals" and "awards from base metals and numismatics", "sound-cinema". Each of these groups is given a representative characteristic, quantitative data are given. A separate niche is formed by the documentary fund for accounting for human losses in Ukraine from more than 10 thousand archival files containing original evidence of the death of about 3 million people, conscripts from Ukraine to the ranks of the Red Army and national military formations in its structure.

The conclusions, made in the article, are that now the dominant trends in the study and representation of the Second World War are a departure from the linear eventfulness and relative convention of the chronological framework, instead of the conclusion of a problem-process narrative. The next significant step should be the creation of a new holistic concept, which certainly requires a new powerful source array. The stock collection of the memorial complex can undoubtedly serve as a significant help, and museum workers, in turn, allow them to become one of the engines of such changes.

Keywords: *War Museum, memorial, funds, collections, source, World War II, Ukraine.*

УДК 069.51(477–25):[930.2:069.5(477.83–25)]

© **Ярослава ПАСІЧКО**

ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ МАТЕРІАЛІВ РОЗФОРМОВАНОГО МУЗЕЮ «ПАГОРБ СЛАВИ»

Висвітлено підсумок археографічного опрацювання документального пластику, зібраного у другій половині ХХ ст. школярами та волонтерами для меморіального нині розформованого музею «Пагорб Слави», який відтепер зберігається у фондівих колекціях Національного музею історії України у Другій світовій війні. Зроблено статистичні зведення за музейними групами зберігання, виділяючи найбільш цікаві та унікальні артефакти й апелюючи до непересічних людських доль.

Ключові слова: меморіальний музей «Пагорб Слави», Личаківський цвинтар, м. Львів, фондіві колекції, група зберігання, предмети музейного значення.

Упродовж 2015–2021 рр. науковий колектив Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс провів роботу з атрибутування масиву документалістики, що надійшла з розформованого меморіального музею «Пагорб Слави».

Історія створення музею розпочалась у 1963 р., коли учні середньої школи № 64 м. Львів, члени гуртка молодих істориків, вийшли з пропозицією заснувати його й у такий спосіб ушанувати пам'ять військових, які загинули в боях під час вигнання нацистських окупантів із м. Львів та завершальних боїв Другої світової війни на східноєвропейському театрі бойових дій й поховані на території історико-меморіального комплексу «Пагорб Слави»¹. Ініціативу молоді підтримали керівництво освітнього закладу та колишній військовий кореспондент армійських газет «Разгромим врага» і «За Родину» підполковник Гліб Рокотов. Розпочався збір документалістики, пов'язаної з військовиками, похованими на Личаківському цвинтарі. Уже через рік, у 1964 р., було відкрито першу виставку, до якої ввійшли матеріали полеглих у боях за м. Львів. Школярі різними способами

¹ Ця інформаційна довідка не передбачає висвітлення історії виникнення та створення самого меморіального комплексу «Пагорб Слави», де поховані російські й радянські військовики, загиблі під час Першої світової та німецько-радянської воєн. Від 1994 р. цей комплекс є складником історико-архітектурного заповідника «Личаківський цвинтар», що підпорядкований Управлінню охорони історичного середовища Львівської міської ради.

збирали матеріали для майбутнього музею «Пагорб Слави». Зробили сотні запитів до військкоматів, Центрального архіву Міністерства оборони СРСР, Центрального державного архіву Радянської армії, Головного управління кадрів МО СРСР, розшукували рідних, товаришів по службі й тих, хто міг знати загиблих. Чатували біля могил Пагорба Слави, опитували відвідувачів, чи немає серед них тих, хто може будь-що повідомити про похованих тут військових. Молоді дослідники вели активне листування з редакціями періодичних видань, робили звернення на радіо й телебачення. Така бурхлива діяльність дала вагомі результати. Звідусюди, з різних куточків не лише України, а й тодішнього Радянського Союзу на адресу Львівської школи № 64 стали надходити листи, відповіді, бандеролі, посилки.

Увесь масив документалістики, зібраний майже за п'ять років, був опрацьований учнями під керівництвом музейників-аматорів із допомогою колишніх фронтовиків. 25 липня 1969 р., до 25-ї річниці вигнання з м. Львів нацистських окупантів, було відкрито меморіальний музей «Пагорб Слави» [2, 11].

Загалом у центральній частині меморіального комплексу «Пагорб Слави» на головній алеї розміщено 254 індивідуальні поховання, серед яких 28 могил Героїв Радянського Союзу та братська могила, в якій спочивають 65 фронтовиків [1]. За відносно короткий термін волонтерам вдалося здійснити комплектування понад половини персональних комплексів полеглих воїнів. Аж ніяк не всі матеріали посіли відповідне місце в експозиційному просторі шкільного музею, фондів колекції якого постійно поповнювались упродовж понад 20 років його існування. Музейникам-аматорам, волонтерам, складно було опрацювати широкий пласт документів, дослідити фронтовий шлях полеглих, з'ясувати обставини загибелі, атрибутувати фото військовиків, вивчити спогади рідних, поточне листування тощо. Ця копітка робота потребувала багато часу й зусиль школярів. Попри все, серед львів'ян та гостей міста музей зажив слави «народного». За часи його існування, в 1974 та 1984 рр., було видано два путівники «Пагорб Слави» (автор та упорядник Г. Рокотов). У буремні 1990-ті рр. заклад припинив свою діяльність, через відсутність належних умов зберігання та експонування музейних предметів, серед яких оригінальні документи, фото, нагороди, зброя, особисті речі фронтовиків. Колосальний масив предметів фронтового періоду та повоєнного листування залишився поза увагою. Незначну частину шкільного музейного фонду було вирішено перевести до Львівського історичного музею, а основний пласт документалістики, що відповідає темарію німецько-радянської війни, було передано до Національного музею історії України у Другій світовій війні.

На сучасному етапі під час атрибутування нових надходжень, складання біографічних довідок та науково-уніфікованих паспортів науковці Меморіалу мали змогу використовувати Всеукраїнську електронну базу загиблих комбатантів (ВБЗ), російський інтернет-портал фактичних документів про Другу світову

війну «Пам'ять народу» та інші вебресурси. У результаті опрацювання матеріалів колишнього музею «Пагорб Слави» до генерального каталогу Меморіалу додалося 100 довідкових карток на полеглих фронтовиків, похованих на Личаківському цвинтарі, серед яких 13 Героїв Радянського Союзу, одна жінка-воїн – рядова Таїсія Коробейникова [6]. Відповідно фондіві колекції поповнилися загальною кількістю предметів основного фонду на 1283 та науково-допоміжного – на 190 одиниць, об'єднаних колекцією «Народний меморіальний музей “Пагорб Слави”» автоматизованої пошуково-інформаційної музейної системи «КАМИС».

До групи зберігання «Документи» надійшло 560 одиниць, переважно це особисте листування фронтовиків, телеграми, привітання, бойові та інші характеристики, нагородні листи, тимчасові посвідчення до нагород, особові посвідки, щоденники, орденські й трудові книжки, фінансові документи, військові та членські квитки, офіційні листи-відповіді з архівних установ, витяги з наказів, сповіщення про загибель, спогади рідних і товаришів по службі та ін.

Серед документалістики Героїв Радянського Союзу вражає доля сина кримськотатарського народу Тейфука Абдуля. Його плани, присвятити своє життя педагогічній діяльності, зруйнувала війна. Упродовж лише 1941 р. Тейфук був двічі поранений. У вересні 1943 р. капітан Абдуль був першим серед тих, хто форсував Дніпро й захоплював плацдарм у смузі наступу військ Степового фронту в районі м. Верхньодніпровськ (Дніпропетровщина). Саме тут на Абдуля чекали медаль «Золота Зірка» та чергове поранення, після якого потрібне було тривале лікування у шпиталі. Там він познайомився з лейтенантом медичної служби Марією Кочиною, яка стала його дружиною, народила синопка Юрія, якого батько так і не побачив. 19 березня 1945 р. майор Абдуль віддав своє життя за польське м. Гродкув. Звістка про його загибель полетіла в далекий Узбекистан, куди у травні 1944 р. з Криму депортували рідних Тейфука разом з іншими представниками кримськотатарського народу. Навіть звання Героя, здобуте на фронті, не врятувало родину від примусового переселення [3].

Група зберігання «Фото та негативи» збагатилася на 306 музейних предметів. Змістом цього пласту матеріалів традиційно стали довоєнні та фронтового періоду портретні фото, групові й сюжетні світлини. Особливістю фотодокументів, що надійшли з розформованого меморіального музею «Пагорб Слави», є ціла низка сюжетних фотографій, які відображають момент поховання / прощання з військовиками, відвідування родичами їхніх могил у повоєнні роки.

Серед поховань «Пагорба Слави» є могила майора Павла Трошкіна, фронтового кореспондента газети «Известия», учасника найбільших битв Другої світової війни. Павло Артемович від першого дня вторгнення німецьких військ на територію СРСР був на передовій. Уже в липневих номерах газети опубліковано його панорамні знімки розбитої ворожої техніки в Білорусі. Крім персональних листів майора Трошкіна, рідними до музею були передані фото із сімейного

архіву та авторські світлини фотокора. Загинув журналіст поблизу м. Станіслав (нині – м. Івано-Франківськ) у вересні 1944 р. Йому було 35 років [10].

Об'єктами індивідуальної мікроісторії є артефакти групи зберігання «Речі», яка поповнилася 37 предметами. Переважно це знаки розрізнення (погони, нарукавні нашивки), канцелярське приладдя, елементи військового спорядження. Уперше до фондової колекції Меморіалу ввійшли надгробні таблички з портретами полеглих фронтовиків (6 одиниць). Ймовірно, ці надгробки були першими предметами і шкільного музею. Адже під час переоблаштування «Пагорба Слави» на початку 1960-х рр. деякі поодинокі могили були перенесені туди з різних куточків міста та його околиць, а наявні могили були приведені до ладу. Наприклад, першим місцем поховання лейтенанта Олександра Дворецького була братська могила у Стрийському парку м. Львів [4]. За архітектурним рішенням над кожним похованням «Пагорба Слави» було встановлено однакові надгробні гранітні плити з викарбуваними даними загиблих фронтовиків.

Поміж речових джерел цікавими є предмети дозвілля, а саме настільні ігри «Доміно» та «Шахи» полковника Миколи Жукова. Микола Григорович – кадровий військовий, кавалер орденів Червоного Прапора, Кутузова та Суворова II ст. Брав участь в оборонних боях 1941–1942 рр. та у вигнанні нацистів із теренів України. Загинув на території Польщі в січні 1945 р. [5].

Серед усього масиву автентики особливий інтерес викликає еготворчість як глибинна емоційна реакція та зовнішній прояв попереднього досвіду особистості. Такі музеалії охоплює група зберігання «Образотворче мистецтво», яка збагатилася 10 одиницями, передусім це портрети, дитячі малюнки, надіслані батькам на фронт, довоєнні ескізи. Автор останніх – талановитий уродженець м. Томськ у Російській Федерації Олександр Запольський. Змалку він мріяв стати художником, талант до креслення проявив під час навчання в Московському топографічному училищі. У роки війни капітан О. Запольський брав участь у вигнанні нацистських загарбників з України, зокрема з м. Львів, та в боях на території Польщі. Загинув 15 вересня 1944 р. Мати дбайливо зберігала фронтові листи, зошити з віршами сина, малюнки, серед яких автопортрет Олександра. Нині ці артефакти зберігаються у фондових колекціях Меморіалу [6].

15 радянських відзнак, якими були нагороджені фронтовики, поховані у центральній частині меморіального комплексу «Пагорб Слави», посіли відповідне місце у фондовій колекції «Нагороди та нумізматики». Переважно це знаки «Гвардія», медалі за участь в обороні великих радянських міст і Кавказу. Виняткову цінність для науковців має нагрудний знак «Учаснику боїв на Халхин-Голі» Героя Радянського Союзу капітана Федора Спехова. Найвищої урядової нагороди Федір Якович був удостоєний саме за участь у прикордонному збройному конфлікті між Маньчжурською державою та Монгольською Народною Республікою, що тривав упродовж травня – вересня 1939 р. поблизу р. Халхин-Гол. Учасник Другої світової війни, зокрема боїв на українських теренах.

Підполковник Федір Спехов загинув у Верхній Сілезії 1 квітня 1945 р. в бою біля селища Діршель (нині – Держислав, Опольське воєводство, Польща) [9].

Група зберігання «Книги» поповнилася 5 примірниками, здебільшого підручниками та довідниками довоєнного періоду.

До колекції зразків холодної зброї групи зберігання «Зброя і техніка» додався ніж розвідника старшини Олександра Марченка. Бойове хрещення сумчанин прийняв на Курській дузі. У серпні 1943 р. Олександр Порфірович отримав першу нагороду – медаль «За бойові заслуги». Попереду були визвольні бої на українських теренах. Під час Львівсько-Сандомирської наступальної операції танк «Гвардія», у складі екіпажу якого був старшина О. Марченко, першим заїхав на центральну площу м. Львів. Із групою автоматників Марченко знищив охорону, ввірвався до ратуші й підняв на її вежі червоний прапор. Але, виходячи з будівлі, був поранений. Його поклали на броню танка, але тут-таки поруч розірвався ворожий снаряд, і друге поранення виявилось фатальним. Посмертно Олександра Порфіровича було представлено до присвоєння звання Героя Радянського Союзу, проте командування 4-ї танкової армії обмежилось тим, що відзначило його орденом Вітчизняної війни I ст. Ім'ям Олександра Марченка було названо одну з вулиць м. Львів, нині це вул. Тершаковців [8].

У процесі опрацювання матеріалів, що надійшли з розформованого музею «Пагорб Слави», були досліджені підшивки червоноармійської газети «За родную землю» – друкарський орган 305-ї стрілецької дивізії 38-ї армії 4-го Українського фронту. Відповідна група зберігання збільшилася на 337 одиниць. Це підшивка газет за друге півріччя 1943 р., річна збірка періодики за 1944 р. та за перше півріччя переможного 1945 р. Шпальти цього видання віддзеркалюють фронтові події, містять оповіді про життя мирного населення, засвідчують злочини нацистів на теренах України, висвітлюють міжнародні факти та багато іншого.

Підсумовуючи результати попереднього археографічного опрацювання матеріалів, які надійшли з розформованого меморіального музею «Пагорб Слави», слід зазначити, що цей унікальний зібраний свого часу школярами та волонтерами інформаційний пласт, безумовно, є джерелом для майбутніх науково-інформаційних довідок, розвідок, історичних та музейних нарисів.

Джерела та література:

1. Пагорб Слави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lviv-lychakiv.com.ua/memorialy-lychakivskoho-tsvyntaria/pahorb-slavy>. – Назва з екрана.
2. Рокотов Г.Н. Холм Славы / Г.Н. Рокотов. – Львов. – 1984. – С. 139.
3. Абдуль Т. // Генеральний каталог Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ).
4. Дворецький О. // Генеральний каталог НМІУДСВ.
5. Жуков М. // Генеральний каталог НМІУДСВ.
6. Запольський О. // Генеральний каталог НМІУДСВ.

7. Коробейникова Т. // Генеральний каталог НМІУДСВ.
8. Марченко О. // Генеральний каталог НМІУДСВ.
9. Спехов Ф. // Генеральний каталог НМІУДСВ.
10. Трошкін П. // Генеральний каталог НМІУДСВ.

© **Ярослава ПАСИЧКО**

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОГРАФИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКИ МАТЕРИАЛОВ РАСФОРМИРОВАННОГО МУЗЕЯ «ХОЛМ СЛАВЫ»

Освещены результаты археографической обработки документального пласта, собранного во второй половине XX ст. школьниками и волонтерами для мемориального, ныне расформированного музея «Холм Славы», который теперь хранится в фондовых коллекциях Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. Автор делает статистические сводки по музейным группам хранения, выделяя наиболее интересные и уникальные артефакты и апеллируя к незаурядным человеческим судьбам.

Ключевые слова: мемориальный музей «Холм Славы», Лычаковское кладбище, г. Львов, фондовые коллекции, группа хранения, предметы музейного значения.

© **Yaroslava PASICHKO**

PRELIMINARY RESULTS ARCHEOGRAPHIC PROCESSING OF MATERIALS OF THE DISBANDED «HILL OF GLORY» MUSEUM

The author highlights the result of archeographic studies of the documents that were collected by the schoolchildren and volunteers in the second half of the XXth century and were stored in the Memorial museum “Hill of Glory”. The museum was dissolved in 1990s and the materials were donated to the fund collections of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. The author makes the statistical summaries of museum storage groups, highlighting the most interesting and unique artifacts and telling about extraordinary human destinies.

Keywords: Memorial museum “Hill of Glory”, Lychakiv Cemetery, Lviv, fund collections, storage group, objects of museum significance.

НАШІ АВТОРИ

ГАМАРНИК Наталія – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ДЕМЧЕНКО Світлана – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

КОНІНА Віта – науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

МИХАЛЕВИЧ Микола – директор Кортеліського історичного музею (с. Кортеліси)

ПАСІЧКО Ярослава – завідувач сектору Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ПАСТЕРНАК Олександр – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

СТРІХАРСЬКА Тетяна – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ТАТІЇВСЬКА Інеса – кандидат історичних наук, начальник відділу переміщення, вивезення та повернення культурних цінностей управління охорони культурної спадщини та музеїв Міністерства культури та інформаційної політики України

ТРЕТЯК Володимир – кандидат історичних наук, завідувач відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ФЛАТОВА Наталя – завідувач відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ЮРОВА Тетяна – кандидат мистецтвознавства, викладач кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Інституту морально-психологічного забезпечення Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор),

О.М. Майборода, П. Махцевіч (Польща),

І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор),

О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик, І.В. Шумахер (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1–2 (34–35) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний ком-
плекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2022. – 154 с.**